

ББК 60.5

С 89

С 89 Є.І.Суїменко. Соціальна інженерія. Експериментальний курс лекцій:
Навчальний посібник. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 224 с.

ISBN 978-966-02-5936-2

Навчальний посібник з питань соціальної інженерії вперше виходить у світ в сучасній Україні. Він є своєрідною “добудовою” соціологічною наукою, оскільки звертає увагу на методологічні принципи, процедури та операції з перетворення соціологічних знань на соціальну практику, а також на предметний простір соціоінженерної діяльності. Кожна тема завершується словником основних термінів, контрольними запитаннями для самоперевірки, темами для написання письмових робіт та списком рекомендованої літератури.

Даний посібник розрахований передусім на студентів соціологічних факультетів вищих навчальних закладів, а також на інші категорії студентів, які вивчають соціологію й цікавляться її інноваційними аспектами.

ББК 60.5

С 89

Рецензенти:

Ю.П.Сурмін, доктор соціологічних наук, професор
М.В.Туленков, доктор соціологічних наук, професор

*Рекомендовано Вченою Радою Інституту соціології НАН України,
протокол № 6 від 30 листопада 2010 року*

*Рекомендовано Міністерствам освіти і науки, молоді та спорту України,
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів,
лист № 1/11 – 4442 від 2 червня 2011 року*

ISBN 978-966-02-5936-2

© Інститут соціології НАН України, 2011
© Вища школа соціології при Інституті
соціології НАН України, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	6
ТЕМА 1. СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ ЯК ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГАЛУЗЬ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ	7
<i>Лекція 1</i>	
<i>1.1. Взаємозв'язок науки й інженерії. Природа соціоінженерного знання</i>	7
<i>1.2. Подвійний статус соціальної інженерії. Соціальний інженер: хто він?</i>	10
<i>Лекція 2</i>	
<i>1.3. Місце соціальної інженерії в структурі соціологічних знань</i>	13
<i>1.4. Предметна галузь соціоінженерної діяльності</i>	16
<i>1.5. Основні функції і завдання соціоінженерних розробок</i>	20
Словник термінів	23
Контрольні запитання	24
Теми рефератів	24
Література	25
ТЕМА 2. З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІОІНЖЕНЕРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	26
<i>Лекція 1</i>	
<i>2.1. Генезис соціоінженерної діяльності. Соціальні функції протоінженерії</i>	26
<i>2.2. Соціальна інженерія в стародавніх і середньовічних станово-класових суспільствах</i>	29
<i>Лекція 2</i>	
<i>2.3. “Інженерний дух” капіталістичного індустріального суспільства</i>	48
<i>2.4. Технократичні та гуманістичні напрямки розвитку соціальної інженерії 1920–1940 рр. та історичні їх метаморфози у 1960–1970 рр.</i>	55
<i>Лекція 3</i>	
<i>2.5. Сучасна соціоінженерна практика в капіталістичному суспільстві</i>	69
<i>2.6. Зародження і розвиток вітчизняної соціальної інженерії</i>	71
<i>2.7. Особливості соціоінженерної діяльності в пострадянській Україні</i>	79
Словник термінів	81
Контрольні запитання	81
Теми рефератів	82
Література	82

ТЕМА 3. ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ ЯК СПЕЦІАЛЬНОЇ ГАЛУЗІ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

84

Лекція 1

- 3.1. Латентна методологія перших соціоінженерних проєктів і конструкцій
(Античність – міфологія, епікурейство, Платон; Середньовіччя
і ранній капіталізм – Т. Кампанелла, Т. Мор, Е. Кабе, А. Сен-Симон) 84
- 3.2. Елементи соціоінженерної науки в позитивістській методології О. Конта 99
- 3.3. Соціальна інженерія марксизму 105

Лекція 2

- 3.4. “Телезіс” Л.-Ф. Уорда як методологічна спроба конститування
цілісної соціоінженерної науки 111
- 3.5. Теоретико-методологічний арсенал соціальної інженерії в новітній
період історії (Ф. Гіддингс, К. Поппер, Ф. Хайєк, П. Бергер, Т. Лукман, А. Турен) 116
- 3.6. Розвиток соціоінженерної науки в радянський період вітчизняної історії.
Суперечка між “методологами” і “технологами” 127
- Словник термінів 139
- Контрольні запитання 140
- Теми рефератів 140
- Література 141

ТЕМА 4. ВИДИ І ФОРМИ СОЦІОІНЖЕНЕРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

142

Лекція 1

- 4.1. Основа видової класифікації соціоінженерної діяльності 142
- 4.2. Соціальне проєктування, конструювання, винахідництво 143

Лекція 2

- 4.3. Соціоінженерні консультації 147
- 4.4. Соціальна експертиза і соціальний контроль 151
- 4.5. Форми організації і форми впровадження соціоінженерних розробок 158
- Словник термінів 161
- Контрольні запитання 162
- Теми рефератів 162
- Література 162

**ТЕМА 5. СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ
ЯК ІНСТРУМЕНТ ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ** 163

Лекція 1

- 5.1. *Взаємозв'язок організації, управління, інженерії і технології* 163
- 5.2. *Рішення як загальна форма соціоінженерної діяльності.*
- Технологія розробки й ухвалення рішення* 167

Лекція 2

- 5.3. *Технологізація проектно-конструкторського рішення* 173
- 5.4. *Місце соціоінженерної діяльності в соціальному процесі* 177
- Словник термінів 180
- Контрольні запитання 180
- Теми рефератів 181
- Література 181

**ТЕМА 6. МЕТОДОЛОГІЯ І ПРОЦЕДУРИ СОЦІОКОНСТРУКТОРСЬКОЇ
ТА СОЦІОВИНАХІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ** 182

Лекція 1

- 6.1. *Методологічні стратегії пошуково-винахідницького мислення* 182

Лекція 2

- 6.2. *Аналітико-синтетичні процедури і операції. Асоціативно-дисоціативні операції і операції перенесення об'єкту з одного простору в інший* 188
- 6.2.1. *Оптимізаторика і деформатика* 193
- 6.2.2. *Проста і складна комбінаторики* 196

Лекція 3

- 6.3. *Системний підхід до операцій комбінаторики. "Ефект Бернарда Шоу"* 204

Лекція 4

- 6.4. *Інтерактивні методи конструкторсько-винахідницької діяльності* 212
- Словник термінів 216
- Контрольні запитання 217
- Теми рефератів 217
- Література 217

ТЕМА 7. ЗАКЛЮЧНА ЛЕКЦІЯ 219

ВСТУП

Осіб, які приступають до вивчення соціальної інженерії, може смутити підзаголовок цього *навчального посібника – експериментальний курс лекцій*. Тому відразу ж пояснюю його необхідність. Справа в тім, що протягом дев'яти років (з 1993 по 2001 рік) у Київському Національному університеті ім. Тараса Шевченка, а потім шість років в Академії керівних кадрів культури і мистецтва і, нарешті, у Вищій школі соціології при Інституті соціології НАН України я читав цей курс, вроздріб і фрагментарно залучаючи до нього все нові й нові “будматеріали”, допоки в підсумку не склався, як мені вважається, цілісний будинок нової соціологічної дисципліни – *соціальної інженерії*. Я приступив до читання лекцій з цієї дисципліни в той час, коли вона, по-перше, ще не мала нормативного академічного статусу (фактично її як такої ще й не було!) і, по-друге, ця дисципліна нерішуче стояла біля дверей наших вишів, не зважаючи на них увійти, хоча мала на те вагомні підстави: епоха винахідництва, творчості, інновацій владно і повсюдно вже крокувала по нашій планеті. Узагальнень багатобічних подробиць творчого процесу громадського життя *social engineering* у США, як і в інших провідних країнах Європи, схоже, не було, оскільки їхні громадяни цілком задовольняються цими подробицями. Що ж стосується Росії, то в 90-і роки минулого сторіччя в ній з'явилося два мізерних за обсягом навчальних посібників з соціальної інженерії, один із яких був написаний авторським колективом соціологічного факультету Московського державного соціального університету (1994), а інший – одним автором (О.А.Уржогою) у 1998 р. За всіма достоїнствами цих посібників вони не претендували на методологічну глибину і тематичну цілісність і системність, що і спонукало мене як автора до написання експериментального курсу лекцій, що розроблявся, уточнювався, додавався у навчальному процесі без малого двадцять років.

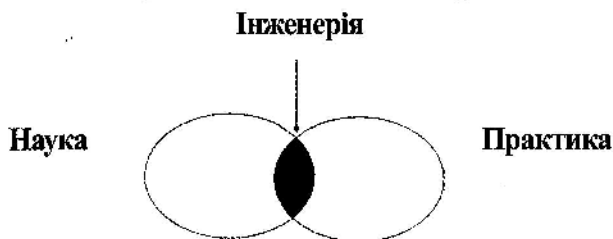
ТЕМА 1. СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ ЯК ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І ГАЛУЗЬ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Лекція 1

1.1. *Взаємозв'язок науки й інженерії. Природа соціоінженерного знання*

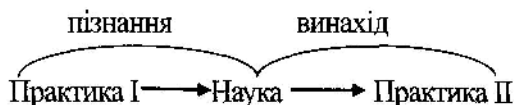
Відоме положення про те, що людина не тільки пізнає світ, а й перетворює його у відповідності зі своїми потребами і бажаннями, припускає розгляд принципової різниці й одночасно взаємозв'язку двох сторін людської діяльності – пізнання і перетворення, теорії і практики, науки й інженерії. Саме розгляд цього зв'язку понять – науки і практики – повинний бути поданий визначенню соціальної інженерії як галузі, а краще сказати різновиду соціологічного знання.

Якщо практика являє собою предметно-перетворюючу, продуктивно-репродуктивну діяльність, а наука – її дослідно-теоретичну рефлексію, відображення, то інженерія є сегментом їхнього перетинання (Мал. 1).

Мал. 1.

Можлива й інша, повніша схема залежності науки від практики і практики від науки:

Інженерія – це передусім практично-перетворююча діяльність на основі наукових знань. Вона є знання того, як перетворювати наукові знання про той або інший об'єкт реальності в знання способів його трансформації в новий об'єкт. За усією спорідненістю і схожістю науки й інженерії між ними існує принципова відмінність, яка може бути представлена таким чином:

	Наука	Інженерія
<i>Суб'єкт</i>	Вчений (дослідник)	Інженер (винахідник)
<i>Предмет (об'єкт)</i>	Суде (реальність)	Належне (можливе, евенгуальне)
<i>Мета</i>	Відкриття (зображення)	Винахід (створення нової реальності)
<i>Спосіб</i>	Пізнання (дослідження)	Перетворення (творчість)
<i>Результат</i>	Знання (істина)	Ідея, конструкція, модель
<i>Умова</i>	Безсторонність (об'єктивність)	Зацікавленість

Прогиставляючи інженерію науці, ні в якому разі не слід забувати про їхню нерозривну єдність. Інженерія постійно опирається на наукові знання, використовує їх стосовно до нестатків і потреб людей, робить людську практику ефективною й такою, що удосконалюється. Будь-яке наукове відкриття в латентній формі являє собою диктат людської практики, от чому за тим чи іншим науковим відкриттям неминуче випливає серія різних винаходів. Поки люди не знали законів переходу одних видів енергії в інший, не було ні гідроелектростанцій, ані машин, ані механізмів, ні електрики, ні телефонного зв'язку. Поки експериментально не була доведена економічна продуктивність позитивних емоцій, не існувало "системи людських відносин". Не зайве відзначити і той факт, що ті чи інші відкриття і наступні за ними винаходи перетворюються в масову

інженерну діяльність лише тоді, коли вони загребуються придатними для цього умовами. У протилежному випадку вони створюють ефект короточасних згасаючих спалахів, як це було з багатьма несвоєчасними винаходами Леонардо да Вінчі в XV столітті.

Нарешті, важливо підкреслити ту обставину, що інженерія існує в різних організаційних формах і має соціальний статус, що виводить її за межі одного лише конструювання чи винахідництва. Вона не обмежується цими останніми, втягуючи в коло своїх занять відтворення і перманентне удосконалювання винайдених засобів і способів життєдіяльності людей, допоміжні, обслуговуючі види діяльності і т. ін., і т.п..

Взаємозв'язок і взаємодія науки й інженерії тривалий час залишалися предметом повсякденних кулуарних суперечок, поки в 1970-і роки не перетворилися в предмет науково-філософських дискусій. У ході цих дискусій чітко позначилися позиції її учасників. Одні з них, зокрема аргентинський філософ М.Бунге, вважали, що між наукою й інженерією немає ніяких принципових розходжень і що остання являє собою "інженерну науку", специфічний вид "технічного знання". Супротивники цієї позиції Д.Зиман, Х.Сколимовські і Д.Фейблман відстоювали іншу точку зору: інженерія являє собою своєрідне "мистецтво" і для спростування першої точки зору приводили два аргументи. По-перше, метою інженерного мистецтва не є одержання нових наукових положень, що притаманно меті будь-якого дослідження, по-друге, винахідник (інженер) легко може обійтися і без спеціальних наукових знань. Третя позиція учасників дискусії, яку послідовно відстоювали Г.Саймон і Д.Колдуел, полягала в спробі примирення, усередненого синтезу "науки" і "мистецтва" у структурі інженерної діяльності. М.Саймон розглядав інженерію як "науку про штучні системи", а Д.Колдуел – як сполучальну ланку між теоретичним знанням і інженерним мистецтвом.

Пильна увага до розглянутих позицій і підходів приводить нас до двоякого висновку.

По-перше, дилема, що викликала дискусію (чи наука – чи мистецтво?) не може бути переборена простим механічним з'єднанням пізнання і винахідництва, відображення і творчості. Вона вирішується більш складним синтезом, у якому домінанта творчості зводить наукові знання (процес пізнання) на якісно нову ступінь, а саме: спираючись на стартові наукові знання, інженерія створює нові реальності (штучні об'єкти), кожен з яких здобуває імпульс до саморуху і утворення власних специфічних законів,

що, своєю чергою, стають предметом пізнання (науки) і обумовлюють способи і методи відтворення цих штучних реальностей. Таким чином, інженерна діяльність – як творчо конструктивна, перетворююча – створює нові об'єкти пізнання (штучні об'єкти, системи), а значить і необхідність нових знань про них, приводить до систематизованого самопізнання, тобто до формування системи знань про методи, способи, засоби і створення нових реальностей, їхнього відтворення і забезпечення функціонування.

По-друге, вище охарактеризована дискусія дозволила виявити подвійний статус інженерії, а саме – *інженерії як інженерної (насамперед конструкторсько-винахідницької) діяльності*, що вимагає творчих здібностей, уміння (“мистецтва”), і *інженерії як науки про інженерну діяльність*. У цьому останньому випадку доречною представляється аналогія з відмінністю “мистецтва” від “мистецтвознавства”: *мистецтво* – це художньо-естетичний рід занять, а *мистецтвознавство* – це наука про мистецтво.

1.2. Подвійний статус соціальної інженерії. Соціальний інженер: хто він?

Якщо інженерна діяльність як така являє собою цілеспрямовану й раціонально організовану систему дій з трансформації наукових знань у проекти, конструкції та моделі штучних об'єктів по їхньому використанню, функціонуванню, відтворенню й удосконалюванню, то *соціоінженерна діяльність – це цілеспрямована й організована діяльність зі створення, забезпеченості існування, відтворення й удосконалювання соціальних реальностей, якими є людські відносини, соціальні взаємодії і соціальна поведінка людей, що функціонують в інституціональних, нормативних, знаково-символічних формах*. Наука про соціоінженерію, про методологічні принципи і методи здійснення цієї діяльності, її функції, види і форми й є те, що ми називаємо соціальною інженерією. Якщо ж говорити коротко, то *соціальна інженерія – це наука про соціоінженерну діяльність*. Подвійний статус соціальної інженерії полягає, таким чином, у тім, що в одних випадках вона може розглядатися як *соціоінженерна діяльність*, а в інших – як *наука про цю діяльність*. Щоб уникнути цієї двозначності доцільно надалі називати науково підкріплену діяльність зі створення, відтворення й удосконалювання соціальних реальностей *соціоінженерною діяльністю*, а сукупність наукових знань про неї – *соціальною інженерією*, хоча в ряді випадків доцільно називати цю останню соціоінженерною діяльністю.

Отже, *соціальна інженерія* – це наука про соціоінженерну діяльність, система знань про способи і методи трансформації соціологічних і спеціальних суспільно-наукових знань у соціальні програми, проекти і моделі створення нових і удосконалювання існуючих соціальних реальностей. Трансформація соціологічних і спеціальних суспільних наукових знань у соціальні програми, проекти і моделі означає в даному випадку знаходження чи створення на базі існуючих чи отриманих нових наукових знань таких технологій, застосування яких дозволяє перетворювати соціальну реальність у бажаному напрямку. Соціальна ж реальність являє собою конкретне явище, що відноситься або до сфери різнорівневої соціальної діяльності (поводження) людей, або до сфери соціальних відносин, або, нарешті, до системи соціальних інститутів і організацій. У чисто емпіричному плані соціальною реальністю є, по-перше, цілеспрямовано і регламентовано діючі індивіди, які репрезентують своєю діяльністю (поведінкою) або індивідуально-особистісні властивості, або притаманні певній групі людей її специфічні якості, і, по-друге, предметно (речово) втілені атрибути цих індивідів, їхнє соціокультурне оточення – цінності, норми і знання в їхньому знаково-символічному вираженні. Іншими словами соціальна реальність може існувати в особистій і безособистій її формах.

Поняття соціальної інженерії вперше було ужито соціологами С.Веббом і Б.Вебб у 1920 році. Дещо пізніше, у 1922 році про неї згадав у своїй роботі «Введення у філософію права» Р.Паунд. Однак у 1920-і роки це поняття фактично не вживалося в професійній практиці соціологів, яких цілком задовольняли інші поняття – “дослідницька індустрія”, “соціальне проектування” і “соціотехніка”. Імпульсом до широкого вживання терміна “соціальна інженерія” послужила відома робота К.Поппера “Відкрите суспільство і його вороги” (1943 р.), у якій він досить докладно експлікував не тільки саме це поняття, але і деякі історичні форми соціальної інженерії. У сучасній західній, зокрема американській соціології прижився, починаючи з 1930 років, трохи інший термін – “соціальний інженерінг” (Social Engineering).

Визначивши основні поняття соціальної інженерії і соціоінженерної діяльності, ми не можемо тепер залишити поза полем зору немаловажне питання: хто ж є їхнім суб’єктом? Іншими словами: *соціальний інженер: хто він?* Є щонайменше чотири категорії професійних працівників, яких можна віднести до соціальних інженерів.

Це, *по-перше*, соціологи різних служб, бюро, центрів, що за родом їхньої діяльності мають соціологічні знання і покликані вирішувати соціологічні проблеми і задачі відповідно до профілю їхніх організацій. Це, як правило, психологи, політологи, юристи, педагоги, продюсери, маркетологи, економісти, демографи. У залежності від рівня і масштабів адміністративної компетентності працівники цієї категорії вирішують соціоінженерні завдання або своєї організації (свого офісу, установи), або задачі і проблеми тієї сфери діяльності, з яким пов'язана їхня організація. До цієї групи соціальних інженерів відносяться працівники заводських соціологічних служб, що ще в 1960-і роки позитивно заявили про себе на промислових підприємствах України, зокрема Дніпропетровська, Львова, Києва, Харкова, Одеси та інших міст (результатів цієї діяльності ми ще торкнемося).

По-друге, до соціальних інженерів можна віднести порівняно нову, що недавно з'явилася, професійну групу соціальних працівників, що мають справу з населенням, яке потребує соціального захисту.

По-третє, це вчені-соціологи, представники вишів, що займаються проблемами прикладної соціології і проведенням, як правило, на госпдоговірній основі, тих досліджень, що вимагають соціоінженерних знань.

Нарешті, *по-четверте*, вищі органи державної влади – Адміністрація Президента, Кабінет Міністрів, деякі галузеві міністерства і т.ін. – мають у своїй структурі такі допоміжні наукові підрозділи, що прямо пов'язані із соціальною макроінженерією. Крім цих підрозділів соціоінженерні функції доводиться виконувати різним помічникам і радникам високих посадових осіб.

Навряд чи перераховані категорії працівників дають вичерпну картину такого збирального поняття, як соціальний інженер. Професійні властивості останнього можуть бути притаманними досвідченим і обдарованим підприємцям, менеджерам, маркетологам, особам, які причетні до know how. Крім цього інженерією “малих справ” доводиться у своїй повсякденній практиці займатися багатьом людям, організаційно і професійно не зв'язаних із соціологічною наукою, але чий інтелектуальний рівень і ерудиція дозволяють приймати неординарні й обґрунтовані рішення в різних соціальних інститутах і організаціях. До цього важливого питання, що викликає палкі дискусії серед соціологів, ми ще повернемося при розгляді питання про роль соціальної інженерії в самоорганізації людей і маніпулюванні їхньою поведінкою. Неустойчий і транзитний характер

сучасної соціальної інженерії свідчить, з одного боку, про неосмислену до кінця специфікацію цієї галузі соціологічних знань і, з іншого, – про необхідність визначення її місця в структурі соціологічної науки.

Лекція 2

1.3. Місце соціальної інженерії в структурі соціологічних знань

Появу соціальної інженерії не можна вважати несподіванкою. Вона має свою логіку і свою історію. Дві очевидних обставини тому свідчення. *По-перше*, ще в радянські часи правлячі кола почали активно вимагати від соціологів панaceaї “практичних рекомендацій”. Швидкопоспішність останніх, як водиться, нічого не дала: рекомендації виявлялися або нездійсненними, або такими, що йшли врозріз з інтересами влади. Очевидно, з цієї причини більшість соціологів зайняли згодом позицію умивання рук, посилаючись на те, що розробка будь-яких конструктивних рішень чи пропозицій не входить в обов’язок вчених. Керівники-практики, своєю чергою, ремствували на те, що їм не зрозуміла спеціальна і складна мова соціології, щоб спираючись на її дані можна було самостійно розробляти рішення. Зарозумілість вчених і наукова некомпетентність партійно-державних керівників призвели до виникнення “нічийної зони” на вузькому просторі сегментарного перетинання соціологічної науки і соціальної практики. Згодом саме ця “нічийна зона” повинна була стати і зрештою стала предметом соціоінженерної діяльності. *По-друге*, круті повороти історії, особливо новітньої, коли невизначеність соціальних перспектив сполучалась зі зростаючими можливостями соціологічної науки, затребували компетентних і грамотних підходів до суспільних перетворень. Ми з вами є свідками й учасниками того періоду соціально-історичного процесу, у якому спонтанні (стихийні) дії особистостей і груп усе більш поступаються місцем організованим, керованим і запрограмованим діям, у якому “невидима рука ринку” і зовнішні “вищі сили” знімають із себе покрій таємничої трансцендентності і виявляють науково розрахований імперативний характер. Останній і потребує від сучасного суспільства соціоінженерної діяльності.

Крім причин суспільно-історичного характеру є ще і причина внутрішнього порядку, що пов’язана з логікою структурування соціологічної науки. Просліджуючи цю логіку, ми все більш переконалися в необ-

хідності доповнення соціології *завершальним її структурою елементом* – соціоінженерними знаннями. Традиційно компонентами соціологічного дослідження послідовно виступали: загальносоціологічна і спеціальна (галузева) соціологічні теорії – заснований на них вузько спеціалізований гіпотетичний (попередній) опис предмета емпіричного дослідження – технологічні знання збору й обробки емпіричної інформації – одержання емпіричних знань і їхня інтерпретація – сходження теоретичних уявлень про предмет дослідження на новий їхній рівень. Перерахованими компонентами фактично вичерпувалася структура соціологічних досліджень. Питання ж про практичне застосування отриманих нових знань повисало у повітрі. Конкретні систематизовані знання про методи, способи, технологію цього застосування з'явилися тією “недостаючою ланкою”, що тривалий час викликала суперечки про епістологічний статус соціальної інженерії в середовищі соціологів і соціальних філософів. Суперечка велася з перервами, то спалахуючи, то загасаючи, починаючи з 1950–1960 років і кінчаючи 1990-ми роками, і стосувалася переважно ідеологічної та суто наукової сторони розглянутої нами проблеми.

Що стосується *ідеологічної* сторони науково-практичної реалізації соціологічного знання, то супротивники конституювання соціальної інженерії в самостійну галузь діяльності небезпідставно вбачали в цьому можливість тотального маніпулювання масовою свідомістю людей, можливість модифікації їхньої поведінки в інтересах правлячої верхівки. Також небезпідставно прихильники соціальної інженерії стверджували, що у внутрішніх підставах цих знань немає погрози поневолення особистості і більшої частини людства панінженеризмом з боку соціальної еліти (контовської “соціократії”), тому що вона не зазіхає на повсякденне і спонтанне перетворення соціально-наукових знань в обов’язкову поведінку й в обов’язкову дію людей. Було б найбільшою дурістю, заявляють вони, кожен крок практичної діяльності втискувати в рамки науково перелічених нормативів і тим більше здійснювати за ним тотальний контроль, і є найбільшим злочином перетворення наукової соціоінженерії в інструмент великої політики панівних класів та в ідеологічний прес (зомбування, маніпулювання). Коріння зла, таким чином, не в соціоінженерії як такій. Все залежить від того, у чийх руках, у чий владі вона знаходиться. Аналогія в даному випадку може бути лише банальною: соціоінженерія те саме що ядерна енергія чи наркотичний засіб, що можуть виявитися як у руках лікаря, так і в руках наркобарона. Тому мова повинна йти не про

мораторій чи заборону на неї, а про створення такого суспільного ладу, про такий розклад соціально-класових сил суспільства, які б сприяли розвитку соціальної інженерії в гуманістичному напрямку, або, принаймні, мінімізували можливі пагубні витрати її застосування. За сучасних умов, коли розвиток науки й інтелектуальний прогрес, інтеграційні процеси підвищують масштабність соціальних проблем, ускладнюють технологію їхнього вирішення, повсякденна спонтанна регуляція людських дій і поведінки вже недостатня, щоб надати людському життю адекватне вищикам обставин значення, – тут потрібна соціальна інженерія.

У відношенні наукової сторони тривалої суперечки між прихильниками і супротивниками соціальної інженерії необхідно дати відповіді на ті питання, що виникли в цій суперечці.

Питання перше: чи є соціальна інженерія інженерною соціологією, тобто науково-конструкторською галуззю соціології, чи вона охоплює більш широку галузь суспільної науки і соціальної проектно-конструкторської діяльності і виходить за рамки соціологічної науки?

Це питання вирішується аналогічно вирішенню питання про статус і місце соціології в системі суспільних наук, коли за соціологією як специфічним видом суспільних знань закріплюється *статус міждисциплінарності*. Соціальна інженерія, напевно, також має аналогічний статус, тому її можна розглядати як завершальну ланку соціологічної науки, що має міждисциплінарний статус.

Питання друге: з огляду на наскрізний, міждисциплінарний характер соціальної інженерії, чи є сенс виділяти її в самостійну галузь суспільної науки і науково-конструкторської діяльності? Чи не простіше було б залишити її в статусі завершального етапу наукового дослідження, що має чи припускає вихід у соціальну практику?

Це питання відбиває ту ситуацію в розвитку соціології й інших суспільних наук, що мають свій прикладний рівень, коли *визріла, але до кінця ще не визначилася внутрішня диференціація кожної з цих наук за принципом розходження між одержанням нового знання і його практичним застосуванням*. Уже зараз можна вичленувати ряд специфічних законів, правил і процедур соціального проектування, конструювання та винахідництва, сукупність яких правомірно розглядати як специфічний предмет соціальної інженерії. Однак остання ще не виділилася в самостійну галузь не тільки суспільної науки як такої, а й соціології зокрема, хоча є всі підстави для такого виділення. Міждисциплінарний характер соціальної

інженерії – і на це варто звернути особливу увагу – робить її понятійний апарат край складним і дещо абстрактним. Справа в тім, що в кожному конкретному випадку соціоінженерні розробки і рішення відбуваються в рамках галузевої соціології, що накладає свою очевидну специфіку на понятійний апарат і методико-методологічний арсенал конкретних розробок. Така ситуація ставить соціологів перед дилемою: або створювати *безліч галузевих* соціальних інженерій, або мати *єдину* соціальну інженерію, загальні методологічні принципи і вимоги якої в рамках галузевих знань піддаються кожного разу певній специфікації. Наявний науковий досвід з розвитку і співвідношенням загальносоціологічних знань і галузевих соціологій підказує в цьому плані логічно прийнятне вирішення зазначеної дилеми: необхідна *єдина* соціальна інженерія, як і необхідні кожного разу модифікації понятійного апарату, методів і принципів стосовно конкретного предмету соціоінженерної діяльності.

Питання третє: з урахуванням наскрізного характеру соціальної інженерії і її близькості до вирішення практичних задач *не простіше було б ототожнити соціальну інженерію з прикладними соціологічними (соціальними) дослідженнями?*

Близькість і тісний зв'язок соціальної інженерії і прикладного соціального дослідження безсумнівні: перша не може обійтися без другої, але *прикладні дослідження не завжди означають соціоінженерну розробку, оскільки часто обмежуються виконанням інформаційної чи функції соціальної діагностики і прогнозу і не охоплюють головного – проектно-конструкторської діяльності.*

Таким чином, є чимало основ розглядати соціальну інженерію як самоструктуруючу галузь суспільної, і, насамперед, соціологічної науки з передбачуванним великим майбутнім.

1.4. Предметна галузь соціоінженерної діяльності

Багато хто із соціологів – піонерів соціальної інженерії – вважали і вважають, що предметом соціоінженерної діяльності є *штучні системи* – їхнє створення і відтворення. Російський соціолог Ю.М.Резник, приміром, стверджує, що ця діяльність «характеризується, насамперед, орієнтацією на створення, зміну й обслуговування штучних систем і об'єктів – інститутів, організацій і груп, виділованих за специфічними ознаками». Навряд чи поняття *штучних систем* і об'єктів при характерис-

тиці предметної галузі соціоінженерної діяльності доречно. Воно не має чітких смислових меж, оскільки людське суспільство і всі його атрибути являють собою "другу природу", тобто штучне утворення, і отождоження їх зі штучною системою є усього лише нічого не пояснюючою тавтологією. Простіше і вірніше говорити про те, що *предметом соціоінженерної діяльності є, нікимперед, ті соціальні реальності, що виявляють у собі дисфункціональні ознаки і перебувають або в частковому перетворенні, або в повній зміні*. Важливо при цьому підкреслити, що в соціоінженерній діяльності, як у ніякій іншій, у тому числі науковій, об'єкт і предмет її різко між собою розходяться: об'єкт у даному випадку – це суще, предмет – належне (можливе, евентуальне). Іншими словами, якщо об'єктом цієї діяльності може бути усіяка соціальна реальність, то предметом – тільки та соціальна реальність, що має потребу в удосконаленні чи радикальній зміні.

Конкретизуючи поняття соціальної реальності як предмета соціоінженерної діяльності, можна виділити в ній такі складові її різновиди:

- підлеглі корегуванню, певним змінам індивідуальні чи групові (спільні) людські дії;
- можливий новий соціальний алгоритм, тобто необхідність скоординованості людських дій відповідно до вимог, що змінилися, їхніх умов і обставин;
- нужденні в удосконалюванні або навіть принципових змінах соціальні інститути, що функціонують на основі певних соціальних алгоритмів;
- нужденні в часткових чи повних змінах соціальні організації чи організовані (формальні) групи.

В емпіричному прояві соціальна реальність може виступати:

- як свідомі чи підсвідомі візуально фіксовані людські дії або вчинки;
- як вербально-знакова форма (вираження, опис) людських дій і вчинків, що відбуваються або мають відбутися;
- як система соціальної символіки (сукупності предметно-художніх символів соціального статусу, роду діяльності, культурного рівня, прихильності тим чи іншим політичним поглядам, віруванням, життєвим принципам і т.ін.);
- як опредмечені у словах, реальних вчинках і речах соціальні цінності та норми;
- як оточуючі людину речі і предмети, що забезпечують її існування і виконання в суспільстві певних соціальних функцій.

Діапазон предметної діяльності соціальної інженерії охоплює, таким чином, усі сторони й елементи людського життя, усе її емпіричне багатство, що полягає в діях, символах і речах (предметах). Однак, не зважаючи на те, що предметна сфера соціоінженерної діяльності формально широка і багатогранна, вона все-таки має обмеження двоякого роду: по-перше, у ній заторкуються лише соціальні аспекти і, по-друге, у ній сприймаються лише ті предмети, стосовно яких соціальна інженерія реально затребувана часом і обставинами. Розглядаючи предметну сферу соціоінженерної діяльності, слід зазначити, що рішення тих чи інших соціоінженерних задач може здійснюватися шляхом прямого, *безпосереднього* (силового чи примусово-правового) впливу на людей, але може здійснюватися й *опосередковано*, через вплив на середовище життя людини, на навколишній його світ речей.

Прикладом тут може служити розповсюджена на Заході гнучка регламентація діяльності адміністративних працівників офісів і підприємств. Рішення таких службових питань, як прийом відвідувачів, обмін документами чи усною інформацією, координація і погодженість у спільному рішенні задач і т.ін., можна здійснювати шляхом сурової бюрократичної регламентації – встановленням годин прийому, їхньої тривалості, дотриманням правил субординації і т.ін. – тобто шляхом безпосереднього нормативно-правового впливу на службовців і відвідувачів. Але є й інший, більш гнучкий, раціональний і демократичний шлях регламентації, запропонований інженерами-соціологами і пов'язаний з деякими змінами інтер'єра. Бюрократично закриті (та ще і подвійні!) двері, оббиті канцелярським дермантином, за рекомендаціями соціологів, були замінені легкими дверима зі скляними віконечками, що самі по собі давали звістку відвідувачу: зайнятий чи не зайнятий працівник, чи є у начальника відвідувач, чи той вільний. Крім того, будь-який канцелярист при такій "прозорій" системі роботи знав, що він знаходиться під ймовірним контролем товаришів по службі і вже ніяк не може відволікатися на сторонні, неслужбові справи. У такий спосіб деякі перетворення звичного речового оточення людини стали рішенням однієї із соціальних проблем удосконалення стилю роботи. Саме подібним чином було вирішене питання регламентації службової діяльності на спільній українсько-англійській фірмі "Фемтек" у м.Борисполі Київської області в 1991–1992 роках.

Можна навести інший приклад рішення соціальних проблем шляхом тих чи інших змін в інтер'єрі. В одному із солідних офісів Окінави з від-

криттям двох відділів і збільшенням кількості робітниць керівники звернули увагу на погіршення психологічного клімату у всіх відділах і на падіння продуктивності праці службовців. У чому ж справа? За рішенням цього питання адміністрація звернулася до групи соціологів, які відразу вирішили проблему, що виникла. Як виявилось, приплив нових робітниць привів до виникнення черг біля двох ліфтів, що нерідко призводило до лайки і нервозного стану жінок. Оскільки планування будинку не дозволяло установити додатковий ліфт, соціологічна думка швидко спрацювала в інженерному напрямку: між двома ліфтами були встановлені дзеркала..., і жінкам відразу ж стало не до сварок і лайок. Знову ж таки, оптимальне рішення проблеми “робочого настрою” виявилось пов’язаним з незначним удосконаленням інтер’єра, хоча був й інший, менш ефективний його варіант – прямий вплив на робітниць способом умовлянь, психотерапевтичного навіювання чи способом адміністративного впливу.

Предметна галузь соціоінженерних розробок залежить від масштабів розв’язуваних проблем, що мають п’ять рівнів:

- *глобальний чи планетарний рівень* – екологічна поведінка; демілітаризація; міжетнічні взаємини і діалог (полілог) культур; взаємодія інтеграційних і дезінтеграційних процесів, централізації і регіоналізації. Розробки цього рівня носять *системний характер* із застосуванням математичного моделювання (імітаційних і варіаційних моделей) і з наступним складанням комплексних програм нерідко з присвоєнням їм правового статусу. Результати розробок можуть мати характер м’яких, “делікатних” пропозицій і твердих вимог із правовим статусом (заборони, мораторії, організовані дії під егідою ООН і її відділів);
- *міжконтинентальний чи блоковий рівень* – політичні взаємини, взаємодії блоків, криз і вирішень (конфронтація співтовариств і консенсус). На цьому рівні соціоінженерні розробки нерідко здобувають зловісний відтінок, мають антиуманну спрямованість (ідеологічні диверсії, зомбування, “модифікація поведінки”, “стратегія впливу” і т.ін.) і носять засекретений характер (штаби і служби НАТО, ЦРУ і т.ін.);
- *національний чи державний рівень* – найширший предметний спектр, починаючи із соціально-економічної діяльності і закінчуючи художньо-естетичним життям нації (народу). Соціоінженерні розробки на цьому рівні спрямовані на створення урядових (Парламент, Кабмін, Адміністрація, Президент), відомчих і міжвідомчих (галузевих Міністерств) державних комплексних програм і проектів;

- *галузевий чи регіональний рівень* – широкий предметний спектр, але з вирішенням більш спеціальних і вузьких, галузевого чи регіонального масштабу проблем;
- *рівень підприємства, організації чи організованої групи* – широкий предметний спектр із вирішенням проблем групового порядку;
- *особистісний, чи індивідуальний рівень* – широкий предметний спектр із вирішенням особистих життєвих проблем окремої людини чи типових проблем особистості у певному соціумі.

Предметна галузь соціоінженерних розробок здійснюється, таким чином, на мегарівні (глобальному і зональному), на макрорівні (національному, державному), на мезорівні (галузевому чи регіональному) і на мікрорівні (на рівні окремих підприємств, організацій і на особистісному рівні). Оскільки кожний з цих рівнів містить у собі різні елементи, що складають людське суспільство, і має системний характер, то одні й ті ж самі *об'єкти* соціоінженерної діяльності можуть являти собою багаторівневий її предмет. Так, скажімо, окрема особистість може бути предметом індивідуального, групового, регіонального, національного і т.ін. соціоінженерного впливу. У цьому плані бездоганно спрацьовує діалектико-матеріалістична методологія: загальне існує через окреме (одиничне), у кожному окремому (одиничному) є частка загального. До сказаного варто додати: у кожному окремому є загальні риси, ознаки, властивості, притаманні іншим явищам, і одночасно його унікальні, неповторні риси, не властиві іншим.

1.5. Основні функції і завдання соціоінженерних розробок

Функції соціоінженерної діяльності розподіляються на основні і допоміжні, що забезпечують виконання основних функцій.

Основними функціями соціоінженерних розробок послідовно виступають:

– *цілетвірна* – функція створення нових цілей у тих чи інших соціумах, що виникає з нововведенням, появою нової реальності, коли її впровадження здатне збудити в людях нові потреби, а отже і нові цілі, культивуванням яких повинна займатися соціальна інженерія. Так, відомий хотторнський експеримент Е.Мейо викликав потребу підприємців і бізнесменів у “системі людських відносин”, а також необхідність виконання відповідними відділами і службами цілетвірної функції;

– *превентивна* – функція попередження небажаних явищ (наслідків), розробка рішень передбачуваних, можливих у майбутньому проблем. У 1980-і роки в Донецьку над входом на територію американської виставки науково-технічних новинок красувалося оригінальне гасло: “*Вмійте вирішувати проблему до її виникнення*”. Це гасло було своєрідним формулюванням смислу і змісту превентивної функції соціоінженерної діяльності. Адже, одержавши прогноз можливої появи в майбутньому яких-небудь небажаних подій, ми можемо заздалегідь установити зухвалі їхні причини, і тим самим запобігти цих подій, що і закладає основу превентивної функції соціоінженерної діяльності.

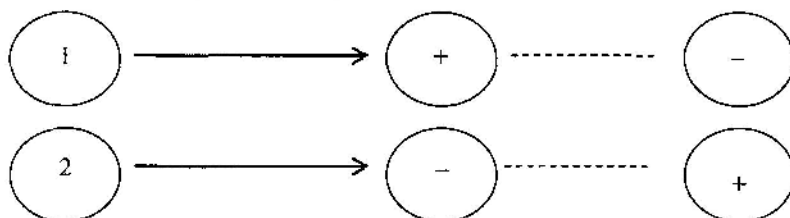
У свій час, коли у Красноярську були споруджені алюмінієвий завод і деякі промислові підприємства, за “комсомольським закликком” у це місто линули з центральних областей Союзу, у тому числі з України, молоді родини. Згодом виявилось, що створене промислове виробництво затребувало головним чином чоловічу робочу силу, а жіноча праця виявилася нікому не потрібною. В результаті відбувся значний відтік молодих родин із Красноярська, і тільки з тієї причини, що працівники колишнього “Совміна” вчасно не потурбувалися про зайнятість жінок. Пізніше урок Красноярська був врахований при будівництві Криворіжсталі: паралельно з його спорудженням, розрахованим, головним чином, на чоловічу робочу силу, будувалися комбінати побутового обслуговування, пошивні ательє, дитячі сади і т. ін..

І ще один приклад:

Жан Стетцель, згодом відомий французький соціолог, у середині 1940 років прийшов до генерала Шарля Де Голля, прославленого в роки Другої Світової війни національного героя Франції, який балотувався на посаду Президента країни, і вручив йому скромний конверт, який супроводив словами: “Шановний генерале! Я провів опитування виборців і визначив Ваші шанси на перемогу на президентських виборах. Якщо вам цікаво довідатися про свої шанси, розкрийте конверт”. Подякувавши соціолога, Де Голь кинув у шухляду столу конверт, не звернувши увагу на його вміст, тому що у своїй перемозі на майбутніх виборах він не сумнівався. Згодом, уже ставши президентом, Де Голь заради цікавості розкривши конверт, відразу ойкнув: з точністю до десятих відсотка прогноз Стетцеля збігся з реальною цифрою. Наказавши відшукати Стетцеля, Де Голь запропонував йому очолити президентську соціологічну службу. Але Стетцель з достоїнством відповів: “Генерале! З усією своєю повагою до Вас я відмовляюся від надання мені високої честі, тому що не хочу утрачати своєї незалежності. До того ж я давно вже є президентом Інституту суспільної думки, і це мене цілком улаштує. Якщо ж Вам знадобляться мої послуги в майбутньому, я готовий відгукнутися”. Проїшло кілька років, політичний престиж Де Голля упав. Наближалися нові вибори, а з ними і невдача селекторального фіаско генерала. У цій ситуації Де Голь звернувся до Стетцеля з допомогою. Провівши опитування громадян, Стетцель зробив превентивний прогно-

шансів на перемогу аж ніяких, але, якщо Де Гольє зробить поїздку до СРСР із дружнім візитом, ці шанси різко підвищаться. Зробивши запропоновану поїздку, Де Гольє різко підвищив свій імідж в очах французьких виборців і набрав на виборах необхідну для перемоги кількість голосів, що не врятувало його згодом від неминучої поразки.

Превентивна функція соціальної інженерії, крім всього іншого, означає або появу слідом за найближчим, найчастіше очевидним, позитивним ефектом інженерного рішення кінцевих негативних наслідків (1), або, навпаки, появу слідом за очікуваним найближчим негативним ефектом кінцевого позитивного результату (2). Графічно це можна виразити в такий спосіб (див. Мал.2.):

Мал. 2.

Прикладом першого ймовірного варіанту може служити випадок, що раніше був наведений (Красноярськ), прикладом другого випадку – поводження далекоглядного селянина, який змушений прирікати себе самого і свою родину на голодне існування під час весни для того, щоб, посіявши зекономлене зерно, восени зібрати пристойний врожай;

– *продуктивно-репродуктивна* – основна, головна і найбільш відповідальна функція соціальної інженерії, коли доводиться мати справу з продуктивною (творчою, винахідницькою) і репродуктивною (координуючою й забезпечуючою) її діяльністю. Специфіка виконання цієї функції полягає і в організовано-спонтанному її виконанні: якщо проектування, забезпечення і коригування в соціоінженерній діяльності, як правило, має організований характер, то винахідництво, творчість може здійснюватися найчастіше без всякої організації і програмування дій;

– *консультативна* – функція орієнтації соціальним інженером (соціоінженерною групою зацікавлених осіб) на найбільш оптимальний і надійний спосіб вирішення тих чи інших соціальних проблем;

– *експертна* – функція оцінки компетентним соціологом, соціоінженерним працівником тих чи інших програм або проєктів реальних дій на їхні соціальні якості; функція схвалення, заборони чи внесення певних корекцій у ці програми або проєкти;

– *контрольна* – функція спостереження за ходом адекватного протікання процесу діяльності (поводження) тих чи інших соціальних інститутів, організацій чи груп особистостей; функція забезпечення належної діяльності, використання і відтворення певної соціальної системи.

Допоміжними функціями соціоінженерної діяльності є: соціодіагностика, експеримент, корекції прийнятого рішення. Діагностична функція звичайно передує – чи повинна передувати – проектно-конструкторській діяльності, подібно тому як лікуванню хворого передує постановка діагнозу захворювання. Ця функція здійснюється шляхом проведення емпіричного дослідження – опитування, аналізу документів, методом спостереження, – що дає підставу здійснити інженерну розробку в потрібному напрямку. Експериментальна функція дозволяє на практиці переконатися в правомірності (адекватності) рішення інженерної проблеми чи навпаки, – у неспроможності, повній або частковій, цього рішення. Що стосується коригуючої функції, то вона або поєднується з виконанням експериментальної функції, коли виникає необхідність певних виправлень і привнесень у конструкцію (модель) розробки, або виникає в ході функціонування уже випробуваних моделей і схем, коли в умовах, що змінилися, починають виявлятися їхні погрішності.

Задачами соціоінженерної діяльності є: 1) задачі *стабілізації* (підтримки, забезпечення, обслуговування) визначеного соціального порядку, що пов'язано звичайно з протидією деструктивним силам і з адаптацією до умов, що змінилися; 2) задачі *удосконалювання, поліпшення* чи *максимізації* сформованого соціального порядку; 3) задачі *модернізації* або *створення принципово нового* соціального порядку, що пов'язано з руйнуванням старого. Остання задача є найбільш складною, пов'язаною з ризиком і гостротою ситуації, і задачею соціоінженерної діяльності є не тільки створення (знаходження) принципово нового соціального порядку, а й знаходження оптимального способу деструкції старого – деструкції з найменшими людськими збитками, матеріальними і морально-психологічними витратами.

Словник термінів

Соціоінженерна діяльність – діяльність із створення і відтворення різних за мірою складності соціальних реальностей.

Соціальна інженерія – це наука про соціоінженерну діяльність, система знань про способи і методи трансформації соціологічних і спеціальних суспільно-наукових знань у соціальні програми, проекти і моделі створення нових і удосконалювання існуючих соціальних реальностей.

Соціальна реальність – різного роду найбільш типові атрибути і складові громадського (спільного) життя, до яких, передусім, відносяться регулююча діяльність і поведінка людей, соціальні норми, спеціалізовані соціальні інститути, соціальні групи і їх особливості, поведінкові реакції на ті або інші події.

Функції соціоінженерної діяльності – круг призначень, ролей соціоінженерної діяльності залежно від специфіки поставлених завдань.

Завдання соціоінженерної діяльності – знаходження тих рішень, які здатні або підтримати існуючий соціальний порядок, або поліпшити його, або встановити новий, досконаліший соціальний порядок.

? Контрольні запитання

1. У чому відмінність інженерії від науки?
2. Соціальний інженер: хто він?
3. Чому соціальну інженерію не можна ототожнити з прикладним соціологічним дослідженням?
4. Яке емпіричне вираження соціальної реальності?
5. Назвіть рівні соціоінженерних розробок.
6. Назвіть основні й допоміжні функції соціальної інженерії.
7. Назвіть основні завдання соціоінженерної діяльності.

📖 Темі рефератів

1. Соціальна інженерія як “бракуюча ланка” сучасної соціальної науки.
2. Заводські соціоінженерні служби: учора і сьогодні.
3. До питання про предмет соціоінженерної діяльності.
4. Особливості превентивної функції соціоінженерних розробок.

Література

1. Александров Л.В., Карпова Н.Н. Инженерное творчество – пути активизации. – М., 1994.
2. Інженерія соціальна // Соціологія. Короткий енциклопедичний словник / За ред. Воловича В.І. та Тарасенка В.І. – К., 1998.
3. Подшивалкіна В.І., Лукашевич М.П., Суїменко Є.І., Каменська Т.Г. Макро- і мікросоціальна інженерія. Соціоінженерний практикум. – Одеса, 2001.
4. Резник Ю.М. Социальная инженерия: предметная область и границы применения // Социологические исследования. – 1994. – № 2.
5. Резник Ю.М. Социальная инженерия в системе социологического образования // Социологические исследования. – 1994. – № 5.
6. Социальная инженерия. В 2-х частях. Часть 1. Теоретико-методологические проблемы. Курс лекций / Под ред. Ю.М.Резника и В.В.Щербины. – М., 1994.
7. Социальная инженерия на службе гражданского общества. Что такое социальная инженерия. // <http://www.iko.ru/igo.soc.i.htm>.
8. Суїменко Е.И. Социальная инженерия: к вопросу о научном статусе // Соціологічна наука й освіта в Україні. – К.: МАУП, 2000. – Випуск 1.
9. Уржса О.А. Социальная инженерия. – М., 1998.

ТЕМА 2. З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІОІНЖЕНЕРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Лекція 1

2.1. **Генезис соціоінженерної діяльності. Соціальні функції протоінженерії**

Якщо вірити Карлові Попперу, то першим соціальним інженером на землі був давньогрецький містобудівник Гіпподам Мілетський. Умовність такого твердження очевидна, тому що незважаючи на всі соціоінженерні заслуги архітектора Гіпподама, який по-новому склав план-структуру міста з урахуванням цілого ряду соціально-класових, торгово-товарних, військово-оборонних та інших обставин, навряд чи можна йому привласнити звання соціального інженера № 1. Ще задовго до давньогрецької і давньоримської цивілізацій в умовах не тільки родоплемінних організацій, а й первіснообщинного ладу мали місце “соціоінженерні” розробки і “соціоінженерна” діяльність, що з повною підставою можна назвати *соціальною протоінженерією*. У даному випадку мається на увазі не розширювальне поняття всієї практики перетворюючих групових чи індивідуальних дій первісних людей – навряд чи б було коректним розуміти під нею соціальну протоінженерію. Мова йде про спеціалізовані протоінженерні розробки з боку особливих людей – вождів, чаклунів, шаманів, їхніх радників з числа старійшин чи досвідчених умільців. Узагальнюючи багатий історичний і сучасний етнографічний досвід протоінженерної діяльності, можна виділити такі її основні функції:

- *створення соціальних технологій шляхом художньо-образної схематики кооперування членів громади в облавному і загінному полюванні;*
- *стимулювання виробничо-трудової діяльності ритуальними способами;*
- *“лякання ворога” і зняття настроїв страху і пригніченості;*

- створення первісної примітивної символіки;
- використання психотерапії як способу зняття болючих відчуттів (лікування) і стимулювання трудової активності.

Створення соціальних технологій шляхом художньо-образної схематики кооперування членів суспільства в облавному і загінному полюванні, напевне, передувало цьому полюванню. Наскальні зображення диких звірів, на думку істориків мистецтва, аж ніяк не переслідували мети художнього відтворення їхніх образів. Швидше за все це були своєрідні схематичні інструкції мисливських дій для малодосвідчених і молодих членів громади. Облавне полювання вимагало від її учасників знань і умінь оточити череду звірів, поступово стискати довкола нього кільце і, нарешті, мистецьки убивати їх каменями і ціпками, а згодом – списами, стрілами і кам'яними сокирами. Загінне полювання полягало в таких сумісних і, очевидно, керованих діях людей, що примушували великого і сильного звіра рухатися у визначеному напрямку, щоб той догодив у замасковану гілками і травами глибоку яму. При цьому в складі кооперованих мисливців були “зазивали”, “провокатори”, які дражнили звіра і затягали його тим самим у потрібне місце. Ще більш складною і мистецькою була технологічна схема полювання на китів древніх скандинавів в доісторичну епоху.

Стимулювання виробничо-трудової діяльності різними ритуальними способами – найбільш універсальний і повсюдний прояв протоінженерної діяльності в первісному суспільстві. Головною задачею цих ритуальних заходів – імітаційних танців і дій – було прилучення первісних людей до сліпого копіювання правил і норм поведінки, що відповідали специфіці їхнього способу життя і насамперед виробничо-трудової діяльності. У ритуальних танцях і іграх відтворювалися й удосконалювалися прийоми і навички трудової діяльності, трудового поведінки і поведінки в побуті. Особливу роль при цьому грав такий різновид ритуальних дій, як ініціація – прилучення юнаків до життя дорослих, присвята їх у дорослих чоловіків шляхом іспиту на витривалість, на уміння переборювати труднощі, біль і страхи. Ритуальні ігри і танці були жорстко передналагоджені і технологізовані, а їхня ефективність обумовлювалася не тільки патримоніальним авторитетом старших членів громади – вождями, чаклунами, старійшинами, але і релігійними віруваннями.

“Лякання” уявленого ворога, звіра та членів іншої громади можна розглядати як одну з протоінженерних функцій ритуально-обрядових дій,

що грала важливу профілактичну роль в успішних трудових і військових (атакуючих чи оборонних) акціях. Ритуально-обрядові функції цього роду виконували двояку роль: по-перше, вони навчали воїнів та працівників ратним і трудовим прийомам, виробляли в них відповідні навички і, по-друге, каталізували дух хоробрості, мужності і наступальності.

Створення примітивної первісної символіки поряд з ритуально-обрядовими діями виконувало найважливішу для первісної людини психологічну функцію самозахисту і самонавіювання. На відміну від ритуальних дій групового характеру (танців, ігор, імітаційних дій) первісна символіка була спрямована на індивідуальне її використання і, крім цього, у її цілі не входило культивування тих чи інших прийомів, навичок поведження чи дії. Вона цілком замикалася на психологічній ролі самозахисту, створення уявних перешкод на шляху злих і підступних сил, що повсюдно оточували людину і зазіхали на її життя. Носіння амулетів і талісманів, магичні змови та напугтя були покликані попереджати чи відвертати від людини підступ злих сил, символізуючи собою вищу благодійну силу безпеки серед підступного і небезпечного оточення.

Психотерапевтичні способи зняття больових відчуттів (лікування і стимулювання робочого настрою) – один з найбільш розповсюджених і живучих видів соціальної протоінженерії, відомий у народі під назвою лікування, зцілення і знахарства. З найдавніших часів чаклуни, маги і шамани користалися цим способом, виганяючи з тіла хворої людини “злих духів”, “демонів” і “порчу”. Обставлена релігійно-міфологічними віруваннями і шарлатанством, практика зцілення шляхом чаклунських трансів, доведення лікарів до стану самовиснаження і раптового “просвітління”, давала психотерапевтичний ефект – повне чи часткове зцілення хворого за рахунок психологічної заражуваності станом цілителя. Тим самим цілитель (шаман, чаклун, знахар) піднімав життєвий тонус хворого, вселяючи в нього оптимістичну впевненість у своєму зціленні і повертав його до активної життєдіяльності. Неважко помітити у всьому ланцюжку процедури зцілення дії соціального фактора – взаємовпливу людей, за яким стани одних привласнюються іншими, спосіб мислення і поведження слабких людей ідентифікуються ними зі способом мислення і поведження сильних, авторитетних людей. Саме соціальна природа людини створює цілющий ефект психотерапії.

Розглядаючи генезис соціоінженерної діяльності, функції і види соціальної протоінженерії, необхідно вказати на її найважливіші істо-

ричні особливості, а саме: 1) протоінженерна діяльність, як і будь-який інший спосіб життєдіяльності первісних людей, мала *синкретичний*, нероздільно-цілісний характер; 2) маючи раціональний вигляд і раціональну спрямованість, вона здійснювалася найчастіше під іраціонально-релігійними напашуваннями; 3) характеризувалася патримоніальним консерватизмом і нормативною твердістю. Очевидно, цією останньою своєю особливістю пояснюється «дивна живучість», як сказав колись К.Маркс, первісної соціальної інженерії, багато рецептів і схеми якої не тільки продовжують існувати на краю ойкумени, але усе ще знаходять пристойні ніші в сучасних цивілізованих суспільствах. Відомий англійський етнограф і історик культури Е.Тейлор писав в одній із своїх робіт: «Дикун міцно, завзято консервативний. Ніхто не звертається з такою непохитною довірою до своїх великих попередників у далекому минулому. Мудрість предків може переважувати для нього самі очевидні докази, що він черпає з власної практики. Ми шкодуємо грубого індіанця, що виставляє проти науки і досвіду цивілізованих людей авторитет своїх предків. Ми посміхаємося, коли китаєць виставляє проти сучасних нововведень золоті правила Конфуція, який у свій час з таким же шанобливим благоговінням звертався до ще більш древніх мудреців, радячи своїм учням дотримуватися різних стародавніх звичаїв, що втратили всякий сенс».

І проте, за всією силою консервативних традицій патріархальних часів вимоги мінливої дійсності виявляються набагато сильніше заповідей стародавніх мудреців.

2.2. Соціальна інженерія в стародавніх і середньовічних станово-класових суспільствах

У родоплемінних утвореннях, що прийшли на зміну первісному суспільству, розпочався інтенсивний процес формування господарського життя суспільства і його різних соціальних інститутів. З'явилися перші держави з їх неміцними і досить умовними кордонами. Ширилися і розвивалися економічні зв'язки, товарний обмін, виникли перші станово-класові суспільства на основі відносин позаекономічного примусу – рабовласницькі держави і перші інституціональні суспільні утворення. Усі ці процеси не могли здійснюватися без соціоінженерної діяльності, що в епоху ранньої рабовласницької цивілізації і державно-племінного ладу придбала ряд нових функцій та їх різновидів:

- створення способів насильницького примусу до праці;
- створення системи соціальної символіки як ненасильницький механізм позаекономічного примусу;
- оборонні функції містобудування;
- функція ієротехніки: розробка ефективних прийомів соціально-психологічного впливу на людей;
- типологізація життєвих проблем (ситуацій) і способів їхнього рішення;
- нововведення і видозміни в практиці структурування і діяльності соціальних інститутів;
- створення міфологічних та утопічних проектів справедливого суспільного ладу.

Слід при цьому зауважити, що багато попередніх способів і функцій соціоінженерної діяльності продовжували існувати, збагачуючи її новими формами і прийомами, зокрема – соціальної психотерапії і системи соціальної символіки.

Створення способів насильницького примусу до праці. Рабовласництво і кріпосництво являли собою способи виробництва, засновані на підневільній праці рабів і кріпаків, яких примушували до праці силовими засобами з боку панівних класів. Такими засобами були не тільки озброєні загони людей, не тільки ціпок (“стимул”) і батіг, але і більш витончені засоби силового впливу, як то: осліплення рабів (виколювання чи випалювання очей), штучне створення “німих знарядь праці” (відрізання язиків), обмеження рухів (“узування” колодок, носіння ланцюгів) і та ін.. За допомогою різних знарядь і предметних пристосувань “інженери”, що були на службі у рабовласницької верхівки і жерців, насильно примушували як окремих рабів, так і різні трудові кооперації до виконання не тільки примітивних, але і грандіозних за своїми масштабами робіт. Досягнення короточасних трудових ефектів шляхом заподіяння болю і понукання поступово поступалося місцем досягненню довгострокового трудового ефекту за рахунок позбавлення рабів можливості активного опору і неслухняності шляхом осліплення і позбавлення можливості спілкування (змови), що обмежувало витрати знатних патрициїв на утримання великої кількості збройних легіонерів. Одним з ефективних способів досягнення слухняності рабів було їхнє таврування. Випалена “печатка” на чолі раба примушувала його до покорі. По-перше, таврування особливо неслухняних рабів обмежувало можливості їхньої втечі, тому що у втікача на

“чолі було написано”, що він раб і сховатися в юрбі чи де-небудь йому було неможливо. По-друге, таврування особливим способом вказувало на приналежність раба як власності певного рабовласника-хазяїна, тобто було свого роду реєстрацією рабів. Нарешті, ймовірність таврування виконувало попереджувальну роль: більшість рабів аби його запобігти – остерігалися ризикованої втечі.

Усе це свідчить про те, що антична, давньогрецька і давньоримська, соціоінженерна думка працювала в напрямку ошадливої витрати матеріальних і людських ресурсів.

Створення системи соціальної символіки як ненасильницький механізм позаекономічного примусу. В процесі розвитку рабовласництва і поневолювання селян-общинників правлячими класами, завдяки дії принципу економії ресурсів (витрат), були створені якісно нові засоби позаекономічного примусу: пряме і грубе фізичне насильство змінювалось ненасильницькими прийомами поневолення людей. І сукупністю таких нових прийомів стала *система соціальної символіки* – створення різних засобів впливу на психіку, свідомість людей винайдених предметів, що спочатку здавалися такими, що представляють для них реальну погрозу, а пізніше закріплювалися в їхніх уявленнях як символи такої погрози. Прикладом появи подібних символів можуть служити “співаючі” сирени в Давній Вавілонії. Різко континентальний клімат у країнах Малої Азії створював ефект “співу” жахливих гігантських бронзових птахів з жіночими головами. Туші цих застрашливих птахів були порожніми усередині, і коли через ротову порожнину птахів усередину заходило повітря і розжарювалось під час денної спеки до високої температури, різка зміна тепла на холод ввечері і вночі приводила до того, що розпечене повітря з порожньої утроби птахів з великою силою виривалося назовні і робило при цьому “спів” вставлених у рот голосових зв’язувань (звідси, до речі, поняття *сирени* як гудка чи сигналу). Жерці при цьому тлумачили рабам зміст подібного співу: хто не буде коритися чи погано працювати, того сирени роздеруть і зжеруть. Обряди жертвоприносин також мали на меті лякання рабів і селян, тобто були інженерними способами позаекономічного примусу до праці. Ці та подібні їм інженерні розробки стосувалися не тільки несилкових способів спонукання до праці, але й способів створення ореола слави і могутності царів і фараонів. У Месопотамії на підступах до царського палацу встановлювалися скульптури лютих левів і тигрів, причому таким чином, що на вигинах дороги створювалася ілюзія різ-

кого ривка звіра до тих, хто йшов дорогою – лев простягав лапу вперед (третю передню лапу, у той час як друга лапа випадала з поля зору подорожанина!), як би збираючись напасти на тих, хто йшов дорогою. Донині збереглися високі єгипетські піраміди і гігантська статуя Сфінкса. Не зберігся Великий Сфінкс, між лапами якого, якщо вірити переказу, знаходився палац фараонів. У Ель-Карнаці біля святилища Амона-Ра було споруджено 200 сфінксів з баранячими головами. У порожні їхні очниці містився блискучий чорний граніт і базальт, а на їхньому тлі – вібруючі срібні нитки. Створювалося враження, що звіроподібні страховиська блискають зіницями і зірко стежать за людьми, що йдуть повз, готові в будь-яку хвилину напасти на них. Сучасні болгарські історики архітектури і зодчества Ольга Кристева й Ангел Ахрянов писали з приводу давньогрецької гігантоманії: “Людина, яка потрапила в храм і була подавлена його величчю, починала почувати себе незначністю. Це було на руку жерцям і фараонам”. Впливаючи на психіку зацькованих рабів і плебеїв, прадавні “інженери” таким чином уселяли необхідність слухняності і покори, не застосовуючи грубих силових дій. Згодом система соціальної символіки як механізм позаекономічного примусу до праці і залежності дедалі більше здобувала форму міфології і релігійного догматизму, примушуючи людей до покірності і переміщаючись зі скульптурного оточення палаців у звичайні церкви і костьоли.

Оборонні функції містобудування. Період рабовласництва і поневолення селян супроводжувався безперестанними війнами, поділом і захопленням територій, що, в першу чергу, позначалося на розташуванні міст і житті їхніх громадян. Якщо типовою для стародавніх поселень Малої Азії, Візантії й особливо Стародавнього Сходу була лабіринтоподібна їх архітектоніка, то в більш пізній період античної цивілізації запанував принцип нової містобудівної практики, яка, можна сказати, існує донині, до якої ми звикли і на яку фактично не звертаємо уваги. Перший, хто ввів таку практику, був уже згаданий раніше давньогрецький архітектор Гіпподам Мілетський, якого справедливо називають “батьком сучасної урбаністики”. У чому ж його заслуга і чому Карл Полпер назвав його “першим соціальним інженером на землі”? Суть справи в тім, що в рабовласницькі часи, які умовно можна назвати пануванням “мілітаристського способу виробництва”, активно розвивалася й удосконалювалася техніка бойових дій. Відповідно до неї змінювалася і тактика бою: на зміну силовому протистоянню (“стінка на стінку”) і пріоритету лучників у бойових діях при-

ходили великовагові знаряддя, гаубиці, металеві пристрої, що вимагають маневреності і зміни позицій, що в умовах колишнього містобудування були вкрай утруднені. Колишне планування міста з вузькими скривленими вулицями-лабіринтами вже не відповідали цим новим вимогам організації і ведення бою. Унаслідок цього архітектор Гіпподам запропонував нову схему містобудування: на місце колишньої ієрархії палаців і будинків за становим принципом і колишньої лабіринтоподібної структури, зручної лише для лучників і внутрішньоміських оборонних дій, прийшли відкриті прямі вулиці і квартали, що дозволяють швидко здійснювати маневри в нових структурно-військових умовах. Однак нововведення Гіпподама не були б соціально інженерією, якби в революції містобудування не враховувалися багато інших соціальних факторів: антична демократія (формально проголошена рівність вільних громадян), розширення мережі торгівлі, доступність спілкування, оперативність внутрішньоміських комунікацій. Саме з урахуванням цих та інших соціальних обставин Гіпподам створив нову і, як виявилось пізніше, дуже переконливу і перспективну модель містобудування.

Функції ігротехніки: розробка ефективних прийомів соціально-психологічного впливу на людей. Існування найдавніших рабовласницьких і феодально-общинних держав було наповнено інтригами, переворотами, боротьбою за владу, що затребувало особливого стилю психології, мислення і поведінки елітарних шарів суспільства, які мали пряме чи непряме відношення до життя палаців. Політичні інтриги стали знаменням часу. Їхня тисячолітня практика призвела до численних соціоінженерних розробок і знахідок, сумарний ефект яких можна визначити поняттям ігротехніка. У рамках цієї лекції немає можливості класифікувати й описати всі напрацьовані прийоми, що з розвитком математики, теорії ігор і теорії рішень стали класичними зразками соціоінженерних розробок. Одним з таких зразків стало поняття “східної дипломатії”, в основі якої лежали прийоми і способи дипломатичної хитрості й ігрової техніки. Алгоритм “Як перехитрити супротивника” жадав від гравця-«дипломата» того, що пізніше було названо в теорії ігор “глибиною імітації”. Головним у дипломатичних іграх було проникнення в сховані від очей інтелектуально-ігрові якості супротивника. Для цього знадобилося знання його психології, уміння проникати в ігрову логіку його мислення, ймовірності прийнятого їм рішення. Імітуючи хід міркувань свого опонента відповідно до передбачуваного рівня його інтелектуальних здібностей, гравець-«дипломат»

приймав ризиковане рішення, ґрунтуючись на своїй здатності *глибини імітації*. Так, один з посланників давньоперсидського імператора прибув у ворожу йому країну з пропозицією здатися, щоб уникнути кровопролитного бою. Коли, як і очікувалося, ця пропозиція з обуренням була відкинута і коли майбутній бій став неминучим, один із придворних сказав посланнику: “Ваш імператор винахідливий. Він напевно поведе свої війська по гористій місцевості, по руслу пересохлої ріки, відкіля ми менш за все очікуємо нападу. Чи не так?” На що посланник відразу відповів: “Навіщо ж? Ми підемо у відкриту, звичайним шляхом, тому що дорога по ущелині для нас украй незручна і небезпечна”. Посланник сказав це, свідомо знаючи, що йому не повірять, і припускаючи це, він сказав правду: війська перського імператора дійсно напали на столицю ворожої країни там, де їх менш за все очікували, – на відкритій місцевості. Хитрість посланника зіграла фатальну роль для військ протилежної сторони: не встигнувши перебазуватися на театрі військових дій, вони потерпіли поразку.

Ігрові імітації застосовувалися не тільки з метою обману супротивника, у дипломатії і воєнних діях. Вони застосовувалися для шлужного створення авторитетів високопоставлених осіб – імператорів, консулів, сенаторів, жерців, церковників, монархів. У період упадку Римської імперії (II–III століття н.е.) багато імператорів, почувавши недовіру і гнів з боку плебей, користувалися такими винаходами своїх придворних радників, як демонстрація уявної мужності і відваги, доброти і великодушності імператорів, що якийсь час уберігало їх від народного гніву і палацевих інтриг. Відомо, приміром, що імператор Коммод, син відомого і мудрого Марка Аврелія, ведучи розпусне життя і допікаючи своїм наблизеним садистськими витівками, за пропозиціями радників виступав у гладіаторських боях, борючись у Колізеї з дикими леопардами і левами, що створило йому славу й ім'я “непереможного Геракла” і тим самим відволікало від нього гнів і невдоволення громадян Рима. Багатьом і невдячми було, що Коммод мав справу з пораненими й отруєними звірами і що його гладіаторські перемоги були заздальгідь вирішені.

Типологізація життєвих проблем (ситуацій) і способів їхнього рішення. За тривалу історію існування рабовласницького і державно-общинного ладів соціальна інженерія виступала у формі спонтанно-винахідницької діяльності безіменних представників “народної інженерії”, що крок за кроком фіксувала у вигляді поговірок, сентенцій, афоризмів, моралі, прислів'їв і приказок – найбагатший досвід значенневого

розпізнавання всіляких життєвих ситуацій, проблем і найбільш типових способів їх рішення. Донині існують у нашому словнику широко відомі і часто уживані висловлювання античних часів: *авгієві стайні, шухляда Пандори, ахілесова п'ята, дамоклів меч, нитка Аріадни, сизифова праця, сила Антея, гордієв вузол, прокрустово ложе, прометеїв вогонь* і т.ін., і т.п. Багато що з цих висловлювань не тільки характеризують визначені типові сюжети, формалізовані технології дій і поведження людей у тих чи інших схожих ситуаціях, а й приховують у собі елементи конструктивних і характерних для цих ситуацій рішень. Так, вислів *гордієв вузол* означає необхідність прояву силових дій у тих заплутаних і складних ситуаціях, коли нема сенсу ламати над ними голову і коли простіше *розрубити* вузол, чим повільно його розплутувати. Вислів *сила Антея* означає необхідність постійного зв'язку з живильним для твоєї сили і непереможності джерелом, відірвавшись від якого ти стаєш жалюгідним і безпомічним. У понятті *прокрустово ложе* укладене попередження про смертельний, деструктивний результат усіляких спроб утиснути суть тих чи інших явищ у визначені суворо окреслені рамки. Сентенції, що містяться в цих висловлюваннях, являють собою емпірично вироблені соціальною інженерною думкою найбільш адекватні суті проблем (ситуацій) формалізовані їх рішення. Історія не тільки донесла до нас, а й зробила повсякденними штампами мудрі висловлювання на латині, багато з яких дають продумані і випробувані відповіді на різноманітні повторювані питання й які являють собою свого роду соціоінженерні рішення:

Audiat et altera pars – “повинно вислухати й іншу сторону”; давній класичний принцип юриспруденції: перш ніж виносити судовий вирок, необхідно вислухати і протилежну сторону (позивач-відповідач; прокурор-адвокат). Це неодмінне правило винесення вироку, остаточного висновку у край важливо дотримувати не тільки в судовому розгляді, але й у повсякденних життєвих справах, при оцінках морально-етичного характеру вчинків і поведження людей. Ніколи розумна людина не дозволить собі зробити остаточний висновок про дії якої-небудь людини на підставі свідчень іншої мало відомої йому людини, не вислухавши першої.

Brexitu clo non est virtutis praemium, sed ipsa virtus – “щастя не в нагороді за доблесть, а в самій доблесті” (сентенція, що означає самоцінність людської гідності як вищої міри цінності).

Memento mori – “пам'ятай про смерть” (тобто, більше піклуйся про безсмертну душу, ніж про тлінне і минуле тіло).

Costigare ridendo mores – “сміхом виправляй удачу” (ми уникаємо дурних вчинків насамперед тоді, коли боїмося бути осміяними).

Cui bono? Cui prodest? – “Кому вигідно? Хто від цього виграє?” (постановка цього питання дозволяє швидко і просто розкривати таємниці і проникати в суть закулісних політичних маневрів). Складні прояви політики вирішуються постановкою простого питання: кому це вигідно?

Gutta cavat lapidem – “крапля точить камінь” (указівка на велику ефективність методичного крапкового впливу на що-небудь у порівнянні з миттєвою масованою дією).

Omne fulit punctum, qui miscut utile dulci – “повне схвалення тому, хто з’єднав приємне з корисним” (визнання життєвої цінності, уміння гармонійного сполучення гедонізму з раціоналізмом).

Qui non laborat, non manducet – “хто не працює, той не їсть” (відомий принцип, узятий на озброєння соціалістичною ідеологією).

Si vis pacem, para bellum – “хочеш миру, готуйся до війни” (також відомий за всіх часів принцип, заснований на превентивних мірах збереження світу).

Amicus Plato, sed magis amica est veritas – “Платон – друг, але істина ще більший друг” (“Платон – друг, але істина дорожче”) (моральна максима про пріоритетну роль у життєвих оцінках принципу об’єктивності, істинності).

До соціоінженерних напуттів можна віднести цілий ряд сентенцій, виречень античних байкарів, зокрема відомого Езопа, що жив у VI столітті д. н.е. (існує версія, згідно з якою ім’я Езопа є умовним). Більшість цих сентенцій заслуговують уваги:

“Суперництво з людьми більш здатними – ні до чого іншого, крім сміху, не приводить”; “Немає дурніше тих людей, що у погоні за кращим утрачають те, що мають”; “Тонкість розуму краще, ніж краса тіла”; “Брехуни більш за все хваляться тоді, коли викривати їх нікому”; “Люди звинувачують обставини тоді, коли самостійно не домагаються успіху”; “Демагогам у державах найкраще живеться тоді, коли вони викликають смуту”; “Якщо щось можна довести справою, на те нема чого витратити слова”; “Ніколи не берися за діло, попередньо не подумавши, чи посильно воно тобі”; “Хто в щасті не ділиться з друзями, той у нещасті буде ними залишений”; “Навіщо ляяти синів-лідарів, якщо такими їх виростили самі батьки”; “Деякі риторичні доки вони в школі, здаються талановитими, але як тільки візьмуться за державні справи, виявляються незначностями”; “У

військових справах кількість нічого не дає, якщо воїни позбавлені розсудливості”; “Брехуни не вірять, навіть якщо їм говорять правду” і т. ін..

У цих та інших сентенціях та крилатих висловлюваннях кристалізовані орієнтири на загальнолюдські моральні цінності і норми, на оптимальний вибір варіанта дії в складних і заплутаних ситуаціях.

Варто підкреслити, що соціальна протоінженерія в рабовласницьких і державно-общинних умовах ще не мала під собою наукової основи і розвивалася поза інституційним способом. Подібно тому, як у феодально-кріпосницьких системах народне мистецтво заявило про себе у фольклорі, соціальна протоінженерія довгий період часу розвивалася, по вдалому визначенню І.П.Павлова, як “загальнонародний емпіризм”, як народна інженерія, в арсеналі якої чільне місце займали народні максими – прислів’я і приказки у формі неписаних соціальних порад. Особливостями цього роду “народної інженерії” (прислів’я, приказки, порівняння, сказання, билини) були: анонімний, безособовий її характер; тавтологічність цілого ряду вимог; їхня варіативність; метафорично-образна форма висловлювання; відсутність суворих нормативних вимог та інституціональних її форм.

Народна мудрість в Україні донесла до нас багато сентенцій, за якими стоїть соціоінженерна оцінка тих чи інших життєвих ситуацій:

Праця як головний критерій людського щастя і вдачі (“Не в багатстві сила, а в гарних руках”, “Добренько роби й добре буде”, “Треба жити, то треба й робити”, “Що посіяв, те й пожнеш”);

Антагоністичний характер соціального розширювання “З бідного багатий останню сорочку зніме”, “Не женися на багатій, бо вижене з хати”, “Помер багатир – збирається увесь мир, а помре хапрак – тільки піп та дяк”, “Ситий голодному не товариш”);

Практика – критерій істини й дожерело життєвого досвіду (“Не питай старого, а питай бувалого”, “Мотай собі на вус”, “Дурень думкою багатіє”, “Хто більше питає, той розумом зростає”, “Обуха батоном не переб’єш”, “Знання за плечима не носять”, “Краще синиця у жмені, ніж журавель у небі”);

Зайві зусилля чи дії як ознака дурості (“За дурною головою і ногам нема покою”, “Що на умі, то й на язичі”, “Язык мій – ворог мій, хоч візьми та утни його”);

Необхідність для людини стратегічного мислення (“Далі свого носа нічого не бачить”, “Чув дзвін, та не знає де він”, “З дурною головою в дім нізе”, “Розжуй – та в рот поклади”, “Дай серцю волю – заведе в неволю”)

Застережливість та обачливість мислення (вибору) (“Слово не горобець, злетить – не спіймаєш”, “Не все так коїться, як говориться”, “Не кидай слова на вітер”, “Десять раз примір, а один раз відріж”, “Не спитавши броду, не лізть у воду”, “Дай серцю волю – заведе в неволю”);

Засудження імпульсивного рішення (“В одне вухо влітає – в друге виплітає”, “Чув дзвін, та не знає де він”);

Засудження людського егоїзму (“Нічого не знаю, моя хата скраго”).

Один із знавців прислів'їв і приказок В.П.Анікін писав: “Прислів'я – наврод чи не перший блискучий прояв творчості народу. У ньому, як у зерні, закладені всі діяльні сили демократичної культури. І чи не з цієї причини, як би зв'язуючи з прислів'ями самий напрямок власної роботи, усі великі люди благоговіли перед мудрістю і красою, мальовничою образотворчою силою прислів'їв. Уражає всеохватність прислів'їв – вони стосуються всіх предметів, вторгаються в усі галузі людського буття, людських надій, помислів, оцінок близьких – рідних, сусідів, влади, маленьких і великих начальників, суспільних порядків, установ, законів, суду, очікуваної і реальної справедливості, життєвих звичаїв, плину життя, душі людини, його здоров'я, удачі, характеру, причин і наслідків його різноманітних дій”.

Зрозуміло, далеко не всі прислів'я і приказки за їхньої конструктивно-винахідливої ролі здатні вписуватися в схеми і технології соціоінженерної діяльності. Проте їх соціологічний і семантичний аналіз дозволяє стверджувати, що “народна інженерія”, узагальнюючи багатий емпіричний досвід пошуків і знахідок, досвід життєвої і моральної нормотворчості багатьох поколінь слов'янських людей, виробила насамперед такі види і напрямки соціоінженерних рішень:

– *попередження від помилкових, неадекватних дій і рішень* (“Решетом воду не черпають”, “Півнячим гребінцем голову не розчешеш”, “Біля ріки колодязя не копають” “Пень сокирища не боїться”, “Від одного зіпованого яблука цілий віз загниває”, “На капуснику козел – не караульник”, “Перестоялася трава – ні сіно, ні потерть”, “Ідеш на тиждень – запасайся на місяць”, “Не рубай сук, на якому сидиш”);

– *попередження (застереження) аморальних, недоречних чи неефективних учинків* (“Не у свої сани не сідай”, “Дарованому коню в зуби не дивляться”, “Трім не гримне – мужик не перехреститься”, “Від добра добра не шукають”, “Проти вовни не гладять”, “На сонечко не дивися – осліпнеш”, “Не запряг – не підганяй”, “Палка про два кінці”, “Не виявися між молотом і ковадлом”, “За малим поженешся – велике втрапиш” і т. ін.);

– *притис адекватного випадку (ситуації) чи дії вчинку* (“Від поганої віщі хоч вовни жмут”, “Куй залізо поки гаряче”, “Паршиву віщю геть з череди”, “Тихіше їдеш – далі будеш” (“Поспішай повільно”), “Помалу птичка гніздо звиває”, “Не торопко кади – святих не обпали”, “Не квапся ткати – подивися в бердо (гребінь)”, “Малому коню – менший віз”, “Якби знав, де упав, соломки б підіслав” і т. ін.);

– *необхідність (доцільність) дії в ситуації невизначеності* (“Чекай від моря погоди”, “Головне – вплутатися в битву, а там видно буде”, “Лише лихо – початок”);

– *орієнтування на сполученій з ризиком вибір* (“Із двох зол вибирай менше”, “На правду мало слів: або так, або ні”, “Або груди в хрестах, або голова в куцах”, “Або зайця піймати, або в тенета потрапити”, “Або мед пити, або рому бути”, “Або пан, або пропав”, “Чи сіна жмут, чи вила в бік”, “Була – не була” і т. ін.);

– *констатація можливого результату, що впливає з логіки події (дії)* (“Винну голову меч не січе”, “Шила в мішку не приховасп”, “Як гукнеться, так і відгукнеться”, “Терша чарка клубком”, “Гостра сокира швидко тупиться”, “Після бою кулаками не махають”, “У сімох няньок дитя без ока”, “Корінь навчання гіркий, так плід його солодкий”, “З ким поведешся, від того і наберешся”, “Дарунки і мудрих засліплюють”, “Один за одного триматися – нічого не боятися”, “За двома зайцями поженешся – жодного не спіймаєш”);

– *вказівка на головний верифікатор певного явища чи дії (їхньої сутності, змісту)* (“Друзі пізнаються в лиху”, “Ялиновим віником не паряться”, “Якщо косити мовою, спина не утомиться”, “Їсть тихо – і працює не лихо”, “Краще синиця в руках, ніж журавель у небі”, “Закон – дишло: куди повернув, туди і вийшло”, “Ще риба не піймана, а вже прийнялися кошку варити”, “Дарує цар, так не милує псар” і т. ін.);

– *орієнтація на перспективу, на далекі позитивні наслідки своїх дій* (“Тотуй сани влітку, а віз – узимку”, “Курчат по осені рахують”).

Прислів'я і приказки як народну інженерію орієнтували людей насамперед на три варіанти: *чого не робити, що робити і як робити*.

Приведена формалізація прислів'їв далеко не вичерпує усього їхнього розмаїття. Кожна з них унікальна і багата різними значенневими нюансами і є адекватною реакцією на унікальну ситуацію, що її породила. У той же час багато прислів'їв легко можуть вписатися в різні схеми і конструкти, оскільки мають багатозначність і полісемію. Соціоінженерна цінність їх

неминуца, оскільки в практичному житті сучасних людей, здавалося б, далеких від розуміння наукових принципів соціальної інженерії, доводиться користуватися у всіляких життєвих ситуаціях “народною інженерією” – невичерпним арсеналом прислів’їв і приказок, що узагальнюють найбільш типові реакції людей на усі випадки життя.

Нововведення в практиці структурування і діяльності державних інститутів. Якщо у виробничо-трудовій і побутовій сферах життєдіяльності людей у період Стародавності і Середньовіччя домінувала “народна інженерія”, про що вже говорилося, то в сфері функціонування державних інститутів переважала соціоінженерна творчість політичних діячів і радників, що перебували на службі у монархів, а також різних посадових осіб. Оскільки система позаекономічного примусу, властивого рабовласницькому і феодално-кріпосницькому суспільствам, вимагала високого ступеня розвиненості і досконалості нормативних і організаційних способів (механізмів) цього примусу, то цілком очевидно, що першочерговим предметом соціоінженерної діяльності з’явилися інститути державної влади і процесу керування. Нормотворча і нормозатверджуюча соціоінженерна діяльність державних осіб здійснювалася головним чином у трьох напрямках: у напрямку раціональної ієрархізації станової структури суспільства, у напрямку розробки демократичних механізмів (способів) прийняття рішень на державному, управлінському рівнях і в напрямку структурних перетворень державних органів.

Що стосується першого напрямку, то воно було обумовлено необхідністю станової стратифікації населення за ознакою родо-сімейної військової чи релігійної значимості тих чи інших його груп у конституюванні державності даного співтовариства людей. Касты, групи, стани, гільдії являли собою ті строго розмежовані між собою страги, яким були запропоновані законами їхні чіткі права та обов’язки, жорстко контрольовані державою. Так, у Стародавній і Середньовічній Індії дотошно були регламентовані спосіб життя і поведіння чотирьох основних каст – брахманів, клатрій, вайшьямі і шудрів. І проте ця дріб’язкова і допитлива регламентація часто натикалася на такі гострі кути дійсності, що або вимагали порушення встановлених розпоряджень, або застережень і виправлень до них. Як би там не було, але творча соціальна інженерна діяльність, зустрічаючи диктат кастової відсталості, відступала і замирала на довгі століття. Проте слід зазначити, що далеко не всі касты індійського суспільства рівною мірою були зацікавлені в консервації релігійно-державних структур і

встановлень. У першу чергу консерватизм був вигідний кастовій верхівці – брахманам і кшатриям, які всіляко підтримували й оберігали його. У набагато меншій мірі він підтримувався демократичними кастами вайшьямі і шудрами, які жили громадами і постійно вишукували способи скорочення податкової повинності і поліпшення свого життя. Демократизм цих останніх заявив про себе тоді, коли домігшись общинного самоврядування вони удосконалили його процедуру, по-перше, увівши таємне голосування при визначенні кандидатів у члени комітетів народного самоврядування, і, по-друге, шляхом жеребкування при комплектуванні комітетів. Ця процедура добре описана в епіграфічному пам'ятнику 918 року, у кам'яному написі із селища Уттарамаллур на території колишньої держави Чола (Південна Індія). У написі докладно говориться про вимоги, пропонованих кандидатам, про процедуру їхнього обрання (запис імен на жеребкових листках), потім про саме жеребкування, що здійснював малолітній хлопчисько, витягаючи по черзі листки з загальної їх маси. У такий спосіб обиралися всі “річні комітети” – “комітет садів”, “комітет водойм”, “податковий” і “грошовий” комітети.

У багатьох країнах Стародавнього Сходу, особливо в Ассирії, соціальна протоінженерія носила явно класовий і експлуататорський характер: ассирійські царі спеціально призначали з числа придворних чиновників людей на посаду “винахідників” чи “радників”, в обов'язок яких входили вишукування найнеймовірніших нових податків чи податей і введення цих “винаходів” у звід законів про податки, що перевищували інколи в деяких областях і провінціях усяку припустиму міру.

Іншою за своїм характером була соціальна інженерна діяльність в державах рабовласницької демократії, верховним обранням якої вкрай не подобався бюрократичний і закостенілий і нелюдський дух деспотичного авторитаризму. В умовах рабовласницької демократії стратифікація населення за стійкою кастовою ознакою (знатністю роду) вже не могла мати місця. На зміну критерію знатності роду прийшов інший критерій – особистісна значимість, що не могло не вплинути на закони і процедури формування верховних органів влади. Навіть в аристократичній Спарті при обранні царів і членів урядових комітетів народ (вільні громадяни) елементами схвалення чи невдоволення вирішував у кінцевому рахунку їхню долю. У демократичних Афінах знатність роду підривалася визнанням головної ролі матеріального становища громадян – розміром їхнього доходу. Цей визначальний критерій був введений і узаконений

верховним правителем Аттики, архонтом Солоном, що розділяв усе населення на чотири рухливі категорії – на *п'ятисотмерників, вершників, зевгітів та фетів*. Такий поділ (знамениті “Закони Солоний”) сприяв соціальній мобільності вільних громадян і тим самим відкривав дорогу заповзятливим і талановитим людям, що безумовно сприяло економічному і культурному розвитку Аттики. Важливим моментом у законах Солона була заборона на перетворення селян-боржників у рабів: це позбавляло рабовласницьку верхівку додаткового джерела їхніх доходів і зміцнювало позиції демосу. Нарешті, доступ у верховний законодавчий орган країни – Народні збори був відкритий для всіх чотирьох категорій громадян, хоча користатися правом балотування на високі державні посади могли тільки представники заможних громадян – п'ятисотмерники і вершники. Особливо слід зазначити, що багато чого з тих понять і процедур, якими широко користується більшість країн і народів сучасного світу, прийшли до нас з часів стародавності – рабовласницької демократії і середньовічних сільських громад. Поняття “кворум”*, “квота”, “балотування”, “бюлетень”, “урна” і т. ін., як і процедури виборів і голосування, усе це відпрацьовувалося і шліфувалося століттями цілими поколіннями відомих, але більшою частиною безвісних “політологів-інженерів”. Демократичні технології в сучасному світі в основному стосуються процедури виборів. Однак не зайвим буде нагадати і зауважити, що в далекому минулому існував більш широкий спектр їхнього застосування: прийняття визначених рішень з тих чи інших питань, обрання тих чи інших осіб і груп, різного роду жеребкування, голосування з приводу рішення долі тієї чи іншої особистості (зокрема, з приводу остракізму**, вигнання, позбавлення прав громадянства і т. ін.). Здається, що не все з цього арсеналу демократичних технологій повинне підлягати забуттю.

Оцінюючи нароби соціальної інженерії минулого, слід також зазначити ще один не надто важливий момент: далеко не всі вони виправдували себе на практиці і приносили користь їх замовникам. Часто очікуваний короткочасний ефект тих чи інших заходів обертався явними прорахунками і невдачами. Особливо це стосувалося тих заходів і розробок, що не вписувалися в контекст історичної законоузгодженості, суперечили тенденції розвитку тих

*Кворумом як мінімальною величиною правомочних учасників розробки й прийняття демократичних рішень, в стародавніх Афінах при проведенні Народних зборів вважалась кількість людей не менше 6000 осіб.

**Остракізм (вигнання) – від слова “остраком”, що означало “черепок”, свого роду бюлетень при голосуванні “за” або “проти” вигнання з країни того чи іншого політичного діяча.

чи інших подій. Так було, наприклад, у часи розпаду й падіння рабовласницького ладу Стародавнього Риму у I-II ст. н.е.. Коли останні з римських імператорів, почуваючи загрозу особистій безпеці, звернулися за допомогою до своїх радників, ті порекомендували їм наблизити до придворного життя їхню преторіанську гвардію, що покликана була їх захищати. І Калігула, і Комод, останні з нащадків імператорської династії Стародавнього Риму, були впевнені, що безпосередня близькість до гвардійців зміцнить їхню безпеку, посіє між ними дружбу. Що ж вийшло насправді? Ось, що писав з цього приводу відомий англійський історик XVIII століття Едуард Гібон: “Уводячи преторіанських гвардійців у внутрішність палацу й у сенат, імператори надали їм можливість довідатися про свою власну силу і слабкість, а також відноситися до пороків свого володаря з фамільярним презирством і відкидати той шанобливий страх, що уселяється вдаваною величчю тільки тоді, коли ця велич бачиться на відстані і коли вона оповита таємничістю”. Близькість до преторіанської гвардії у такий спосіб тільки наблизила смерть імператорів і загибель імперії.

Створення утопічних проектів справедливого суспільного устрою і спроби їхньої реалізації. Однією з примітних особливостей соціальної інженерії в часи рабовласництва і пізнього феодалізму була спроба створення моделей чи проектів справедливого суспільного ладу, тобто спроба представити справедливість і досконалість організації людських співтовариств на макрорівні. Жорстокі природні і соціальні умови існування людей тих часів примушували їх до уявлення про справедливе і розумно улаштоване життя, і, оскільки реальних передумов для такого створення не було, найчастіше проекти та схеми подібного життєвляштування виступали спочатку в релігійно-містичній, а пізніше в утопічній формі. Міфи про загробне райське життя в міру розвитку людських цивілізацій уже не могли задовольняти практично мислячих людей: на зміну фантастичним вигадкам, міфологічним винаходам приходили утопічні проекти – *формально реалістичні образи*, вписані у нереальні в морально-етичному та в морально-політичному відношенні життєві обставини та сюжетні схеми. Утопічні проекти ідеальних суспільних устроїв у період античного рабства і феодального Середньовіччя будувалися на уявленнях про “золоте століття” людства. Характерним при цьому з’явилось те, що одні розглядали “золоте століття” як сходження до світлого майбутнього, як деякий щасливий фінал історії, інші – як повернення до минулого безкласового суспільства, до відносин первісного комунізму. Так чи інакше, але здій-

снювалося довільне конструювання деякого ідеального стану суспільства з позитивних елементів, висмикнутих з реального історичного процесу – майнової рівності, зрівняльного споживання, людинолюбства і справедливості. Хто ж займався цим конструюванням? Якщо творцями міфів і легенд були цілі покоління безіменних авторів, то творцями утопії стали відомі філософи, літератори, учені, серед яких помітне місце в Стародавньому світі займали *Платон* і *Лао Цзи* (IV століття до н.е.), у період раннього Середньовіччя (III–IV ст.) іранський філософ Маздак, у період пізнього Середньовіччя – *Т.Мор* і *Т.Кампанелла* (XVI століття), а також різні представники рухів таборитів та анабаптистів.

У відомих діалогах “Держава”, “Політик” і “Закони” *Платон* розвиває утопічну ідею про справедливу (ідеальну) державу, у якій відповідно до рівня розвитку кожного громадянина здатна була скластися закономірна ієрархія трьох суспільних груп: хліборобів і ремісників, що роблять усе необхідне для кожного суспільства (1); воїнів, що відбивають зовнішню погрозу і створюють безпеку для держави (2); філософів-правителів, що здійснюють мудре і справедливе керування державою (3). Утопізм (нереальність і нереалізуємість) цієї довільної конструкції Платона з’являється перед нами в конструктивній ролі аристократичного стану, якому давньогрецький філософ надає можливість мудрого і справедливого керування всім людським співтовариством. Звичайно ж, це не було випадковістю, помилкою, тому що з самого початку Платон стояв на позиції морально-етичного детермінізму, наївно вважаючи, що досить хліборобам і ремісникам стати поміркованими (розсудливими), воїнам – мужніми, а правителям – мудрими, щоб у підсумку з’явилася “ідеальна держава”. Багато пізніше, у XVIII столітті на руїнах платонівської концепції “ідеальної держави” виникло вчення французьких, німецьких і російських філософів про “освічену монархію”, що повторювала утопічні ілюзії колишніх часів.

Класичними представниками утопічних побудов, які залишили помітний слід в історії соціалістичних ідей, були англійський мислитель *Томас Мор*, що написав знамениту “Утопію” (1516 р.) й італійський мислитель *Томасо Кампанелла*, творець “Міста сонця” (1602 р.). На відміну від міфолого-фантастичних винаходів, далеких від життєвих реалій і в “Утопії” Т.Мора, і в “Місті сонця” Т.Кампанелли міститься та правдоподібність, те *формально реальне*, що властиво художній літературі реалістичного напрямку і що здатне викликати довіру до зображуваного. З погляду сучасної соціальної інженерії як строгого наукового підходу до винаходу

нової можливої макрорівневої суспільної реальності, ці проекти в цілому нездійсненні, але водночас містять у зародку найважливіші елементи майбутніх реалій. У цьому плані варто застерегти скептичні оцінки утопічних побудов як нібито *незбутніх* взагалі, нагадавши деяким “реалістам”, що *неіснуюче*, тобто *утопічне* (за Т.Мором), аж ніяк не означає *нездійсненого*. Не існуюче для даного часу явище може виникнути в інший час, стати існуючим, з утопії перетворитися на дійсність. Заявляючи про це, варто пам’ятати і про те, що життєздатні проєктовані елементи нового, якщо тільки вони заявлять про себе в майбутньому, напевно піддадуться істотним модифікаціям і в контексті нової системної реальності будуть виглядати по-іншому, в іншій якості, з іншими функціями і значеннями. Так, скажімо, поняття знищення приватної власності, як джерела соціальної нерівності людей, справедливого розподілу вироблених благ, поділу праці (виробничих функцій), громадської організації споживання, підпорядкування індивідуальних інтересів суспільним, нарешті, гуманізму, освіченості, справедливості і т. ін. у нинішньому їхньому трактуванні придбали і здобувають нове смислове наповнення, що піднімається до нового їхнього трактування у світлі тих, найчастіше непередбачених змін і обставин, що викликані причинами системного порядку. На острові Утопія, приміром, індивідуальні інтереси всіх її громадян, згідно Т.Мору, підкорялися суспільним інтересам. Як показала наступна суспільно-історична практика всього людства, морівське трактування страждало односторонністю, тому що індивідуальний інтерес не підкоряється суспільному, а може збігатися з ним. І подібних виправлень чи застережень у відношенні позитивних сторін соціального проєкту Т.Мора можна назвати превелику безліч.

Правомірне запитання: чи відбувались які-небудь спроби практичного здійснення названих та інших утопічних проєктів? Історія XV-XVI століть дуже скупо свідчить про це, більше пов’язуючи долю утопічних проєктів із християнськими місіями і подорожами в країни ойкумени. Зате з відкриттям і освоєнням Америки у XVIII і особливо в першій половині XIX століття питання реалізації утопічних (“комуністичних”) проєктів французьких утопістів Г.Бабефа, Е.Кабе, Т.Дезамі, німецького соціаліста В.Вейтлінга й особливо англійського утопіста Р.Оуена виплило в кількаразові спроби їх практичного рішення. Послідовний прихильник і популяризатор ідей Р.Оуена, мандрівник Дж.Фінч у своїх “Замітках про подорож у Сполучені штати” (січень-жовтень 1844 р.) описав не тільки спроби оуністів створити у США свої “комуністичні колонії”, а й їхню дуже

успішну практику в стилі “замкнених систем” – створення виробничих артілей, клубів, громадських столових, дитячих садів і інтернатів тощо. Трохи пізніше Ф.Енгельс написав статтю “*Опис виниклих у новітній час і ще існуючих комуністичних колоній*” (1848). У ній зокрема говориться: «Коли розмовляєш з людьми про соціалізм чи комунізм, то нерідко виявляєш, що твої співрозмовники, власне кажучи, згодні з тобою і визнають комунізм прекрасною річчю, «але, – говорять вони, – неможливо коли-небудь, здійснити що-небудь подібне». «Це заперечення, – продовжує далі Ф.Енгельс, – повторюється так часто, що автору цих рядків здається корисним і необхідним відповісти на нього описом деяких фактів, ще мало відомих у Німеччині, і які цілком спростовують подібне заперечення. Комунізм, громадське життя і діяльність на основі спільності майна, не тільки можливий, але уже фактично здійснюється в багатьох громадах в Америці й в одній місцевості в Англії і здійснюється, як бачимо, з повним успіхом». Далі він відзначив: “За останні 10–15 років усі комуністичні колонії так сильно розбагатіли, що вони мають усе, чого можна бажати й у більшій кількості, чим можуть спожити, отже в них немає ніякого приводу для суперечки”. Посилаючись на листи і замітки Дж.Фінча, автор докладно характеризує спосіб життя колоністів (шейкерів, рапістів, “гармоністів”, сепаратистів і т.ін.) у різних штатах Північної Америки – насамперед у Кентуккі, Нью-Йорку, Індіані, Огайо, Філадельфії, у цілому ряді інших штатів. “Комуністи” будували собі міста-колонії на основі спільності майна (наприклад, Плезант-Хілл у штаті Кентуккі, Нью-Либанон у штаті Нью-Йорк чи “Нова гармонія” у штаті Індіана); жили громадою; обирали Раду громади, що встановлювала закони, правила і норми поведінки всіх громадян міста; харчувалися в ідальнях із “загального котла”; міське майно було загальним і не було ніяких привілейованих осіб, незважаючи на розходження здібностей і освіти. Характерні три моменти комуністично-общинного життя: висока продуктивність праці, висока духовна потреба громадян, першорядна значимість самої праці, а не її результатів. Колонії жили замкнутим життям, що не означало їхньої самоізоляції: вони вели торгівлю з зовнішнім оточенням і приймали у свої ряди з іспитовим терміном (рік, півтора, два) різного роду сторонніх людей. Характерною була і висока культура виробництва: *перші автоматизовані лінії в США були винайдені колоністами.*

Виникає правомірне питання: якщо все так було вдало в колоніях, чому ж зрештою вони захиріли і прийшли в занепад? Якщо виражатися

загальнотеоретичною, філософською мовою, то тому, що комуни тяжіли до закритих (замкнених, “німих”) систем, у той час як у людському суспільстві здавна намітилися інтеграційні процеси – створення відкритої мегасистеми людського суспільства. Якщо ж виражатися мовою економіки чи економічної соціології, то тому, що діяльність комуни йшла врозріз з вимогами товарного виробництва, з товарно-грошовим обертанням, з потребою суспільства в створенні світового ринку. З цієї причини (чи з цих причин) колективістському принципу організації громадського життя *довелося відсутити*. Але аж ніяк не бути навіки похованими чи відкинутими. Починаючи з другої половини XX сторіччя по нинішній час заявили про себе в *новій історичній якості* так звана “Мондрагонська група” (ряд общинних підприємств на півночі Іспанії), сучасні підприємства в США, що працюють за системою ESOP (у даний час у США їх більш 22 тисяч), що одержали назву “острівці соціалізму” (не говорячи вже про позитивні сторони “радянського соціалізму”).

Узагальнюючи все сказане, можна констатувати, що ідеї і принципи організації громадського життя утопічного комунізму (соціалізму) не настільки вже утопічні, необґрунтовані і безперспективні.

Отже, ми розглянули основні напрямки, за якими розвивалася соціоінженерна діяльність Стародавності, Середньовіччя та Нового часу. Цими напрямками не вичерпується багатий проблемний діапазон інженерних спроб і рішень, що охоплював не тільки економічну, державно-політичну, побутову сферу суспільства, але і сферу мистецтва, освіти, споживання, спортивні змагання, різні соціально-демографічні сторони життя людей. Скажімо, досить успішно в соціоінженерній практиці експлуатувалася така особливість похилого віку, як *альтруїзм* – утрата старими людьми інтересу до власної персони, їхня спрямованість до інтересів інших, об’єктивність і неупередженість суджень. Саме старечий *альтруїзм* і збагачена життєвим досвідом *мудрість* лежали в основі інституту призначення на державні посади тих чи інших претендентів, включаючи вибори царів. У Стародавній Спарті з числа старих людей (*геронтів*), в кількості 5 чоловік обиралися *ефори*, мудреці-законодавці, що пропонували кандидатуру царя, перед якими той звітував і якого вони в будь-яку хвилину могли замінити на іншого. Пізніше практика *геронтократії*, щоправда, у не настільки масштабних розмірах, дала про себе знати в період пізнього Середньовіччя: у Венеції, приміром, у XV-XVI століттях Рада десяти на посаду верховного правителя обирала з числа заможних і поважних гро-

мадян людину не менш 75-літнього віку, що відповідало канонам багатьох античних геронтів.

Можна привести й інший приклад з галузі соціальних винаходів. У давньогрецькому Марафоні неспроможного у податках боржника прив'язували до ганебного стовпа, установленого на центральній площі міста. У розпал багатолюдної торгівлі стражники наносили бичами удари по оголеному тілу несплатника й одночасно давали йому в руки піднос (*кофін*) для того, щоб жалісливі громадяни кидали в нього гроші. Коли на кофін з'являлась необхідна сума, побої припинялися, і в міську скарбницю надходили гроші від неспроможних платників податків. Таким чином, інженерний «винахід» цього роду вдало експлуатував людську чуйність і жаль до людини, що бідує.

Підведемо підсумки всьому мовленому. По-перше, зростання виробництва і товарно-грошових відносин в умовах рабовласництва і феодального кріпосництва урізноманітнив предметний простір соціоінженерної діяльності, розширив її діапазон, поглибив і надав їй більш продуктивний і цілеспрямований характер. По-друге, значна частина соціоінженерних розробок здійснювалася під релігійно-містичними напашаруваннями, у формі загальнонародного емпіризму. По-третє, соціоінженерні знахідки і винаходи носили кумулятивний і ескаліруючий характер, розробляючись крок за кроком цілими поколіннями безіменних авторів і будучи, власне кажучи, *народною інженерією*. По-четверте, соціальна інженерія повсякденних “малих справ” у період розквіту античної цивілізації та в період пізнього Середньовіччя у формі утопічних проєктів зуміла піднятися до макрорівня організації суспільства.

Лекція 2

2.3. “Інженерний дух” капіталістичного індустріального суспільства

Відносини ринкового лібералізму, що прийшли на зміну позаекономічного примушення, радикально змінили життя людей. Хоча збережена приватна власність і розділяла суспільство на протилежні класи – на імущих і незаможних, на клас капіталістів і клас найманих робітників, проте всі люди одержали рівні цивільні права і фактично відсутню раніше свободу переміщень: багато дечого стало залежати від здібностей кожної людини, що давало їй юридичну можливість переходу від одного соціального рівня

до іншого, від класу незаможних, бідних до класу імущих, середніх чи багатих. Іншими словами в суспільстві активно запрацювали механізми соціальної селекції, а значить і механізм конкуренції, оскільки соціальна мобільність, сходження до вищих шарів суспільства неминуче сполучалися з взаємною боротьбою. Економічна заповзятливість стала механізмом просування “нагору”, і критерій виробничого успіху за всією його однобічністю зрештою приводив до того, що “невидима рука ринку” стала активно працювати на матеріально-виробничий, науково-технічний прогрес у всіх сферах і на всіх рівнях суспільства.

Історія відправила до забуття багато імен першовідкривачів різних соціоінженерних знахідок у сфері підприємницької діяльності чи того, що сьогодні називається «маркетингом». Серед збережених імен цих першовідкривачів – російський купець III гільдії, фабрикант *Олексій Іванович Абрикосов* (1824–1904), на чиєму рахунку безліч соціоінженерних розробок і знахідок. Одна з них, – мабуть, перший у світі маркетинговий винахід – картки з пам’ятними датами кондитерської фабрики Абрикосових (датами вищих нагород на виставках), вкладені в коробки цукерок. Ці картки із зображенням красивих дітей (хлопчика чи дівчинки) вкладалися в коробки таким чином, що ніхто з покупців не знав, які цукерки укладені в коробці – для “хлопчика” чи для “дівчинки”? Це створювало інтригу, каталізувало інтерес дітей і їхніх батьків до покупки – і коробки фабрики А.І.Абрикосова розходилися миттєво. Інтригу підігрівала і та обставина, що на коробці не було зображення цукерок. Виходив своєрідний “кіт у мішку”, що підготував заможних покупців до того, щоб вони купували замість однієї коробки дві-три і більше. На жаль, цього роду соціоінженерні маркетингові знахідки не знайшли свого продовження і не стали традицією (хіба що, крім “прізвів, що інтригують” у пачках сигарет). Але вони вплинули на стиль і винахідливість реклами, стали свого роду традицією.

Таким чином, капіталістичний спосіб виробництва споконвічно був заражений “інженерним духом”, і цей дух породив у суспільстві три ключові фігури – *підприємця, менеджера і вченого*. У кожній з цих фігур жив «інженерний дух» капіталізму, що ретельно виконував відведені йому історією функції: підприємництво являло собою *економічну інженерію*, менеджеризм – *соціальну інженерію*, науку – *основу будь-якої інженерної діяльності*. Розвиваючись спочатку як вид наукової виробничо-технічної діяльності в особі цілої армії фахівців вищої кваліфікації, інженерія потім

перемістилася у сферу “людського фактора” – регуляції міжособистісних відносин, керування формальними і неформальними групами. Якщо в докапіталістичних суспільствах інженерія розвивалася переважно спонтанно, на рівні здорового глузду, то з появою капіталізму вона винайшла дві принципово нові якості: по-перше, стала власне науковою інженерією і, по-друге, придбала організаційні, інституціональні форми.

У 1920-і роки в США вперше стали з’являтися такі поняття, як “людська інженерія” (human engineering) і “соціальна робота” (social work). Однак, цими поняттями вже за тих часів можна було охарактеризувати всю сукупність соціоінженерних дій. У 20–30-ті роки ХХ сторіччя соціальна інженерія в капіталістичних країнах розвивалася у багатьох напрямках у різних сферах діяльності:

- у сфері праці і виробництва, в “індустріальній соціології” (Ф.Тейлор, Г.Форд-старший, Т.Котарбинський та ін.);
- у сфері бізнесу, в економічній соціології (Й.Шумпетер, В.Зомбарт, Ф.-А.Хайєк і ін.);
- у сфері керування, організації, менеджменту (А.Файоль, Г.Емерсон, К.Левін та ін.).

Крім цих предметних напрямків соціоінженерна думка і соціоінженерна практика розвивалися в таких сферах діяльності, як політика, освіта, культура і мистецтво. Особливе місце серед усіх цих напрямків займала “соціальна робота”. У розглянутий період 20–30 років її функції були більш широкими, ніж у сучасний період, коли діапазон “соціальної роботи” звужився до розробки і підтримки способів соціального захисту таких категорій людей, як німечні старі-пенсіонери, інваліди, діти з девіантними нахилами і т. ін.. У перші десятиліття ХХ століття “соціальна робота” у Сполучених Штатах Америки здійснювалася переважно на п’ятьох рівнях у різних приватних фірмах, компаніях та установах.

Перший рівень – рішення приватних проблем і задач повсякденного життя людей. У центрі уваги цього кола діяльності соціальних інженерів стояло рішення задач з “окремих випадків” (case studies). Окремі випадки звичайно носили адресний характер, стосувалися окремих особистостей чи окремих ситуацій побутового, сімейного або службового характеру. Фахівці з “кейсів” (випадків, оказій, подій), як правило, виконували соціоінженерну роботу із замовлення тих осіб, які не могли самостійно вийти з якого-небудь скрутного становища і потребували кваліфікованої допомоги фахівців. Звичайно, такими фахівцями ставали педагоги,

психологи, юристи, що пройшли школу соціологічної підготовки і мали досвід роботи з важкими підлітками, що конфліктують між собою, членами родини, людьми з важкими душевними травмами, що потрапили в безвихідну ситуацію і т.ін., і т.п.. Накопичений багаторічний досвід роботи з “кейсів” у багатьох соціологічних службах ставав предметом узагальнення і формалізації, що дозволяло здійснювати типологізацію “кейсів” за їх повторюваними, подібними сюжетами чи фабулами. На основі таких типологізацій складалася картотека з описом типових “кейсів” і варіантів різних рішень тих чи інших життєвих проблем і ситуацій. Це багато в чому полегшувало і спрощувало роботу фахівців з “кейсів”.

Наприкінці 70-х років минулого сторіччя в нашій спільній з Д.П.Кайдаловим монографії “Психология единоначалия и коллегиальности” була зроблена спроба типологізації деяких конфліктних ситуацій. У книзі відзначалося: “Подібно фольклорним “бродячим сюжетам”, що відбивають стереотипи художнього мислення людей, ситуаційні фабули досить часто повторюються в житті виробничих колективів уже не одне десятиліття, але, якщо “бродячі сюжети” закарбувались в легендах і казках, то типові фабули і способи вирішення керівниками ситуацій, як правило, ніким не фіксувались і тільки в рідких випадках ставали предметом уваги журналістів”. І далі в ній були приведені чотири типові ситуації під назвами “Покарання із заохоченням”, “Делікатне положення”, “Покарання непрямого винуватця” і “Удар на себе”. Приведемо один з цих типологізованих “кейсів”.

Сутність ситуації. Суперечливо-непослідовні дії підлеглого, що ставлять керівника в скрутне становище стосовно оцінки дій цього підлеглого.

Фабула ситуації. Підлеглий Б робить провину чи виявляє несумлінність у роботі і майже одночасно з цим робить учинок, що створює йому честь. Керівник А або вже покарав Б за його провину і тоді перед ним постає питання: чи правильно буде слідом за покаранням виносити Б заохочення, або ще не встиг покарати (і тоді йому необхідно вирішувати питання: карати? заохочувати? чи щось інше?).

Рішення проблеми. Справедливість вимагає, щоб і провина, і заслуга, погана і гарна робота неухильно були відзначені відповідними акціями покарання і заохочення. Якщо керівник не вживатиме ніяких заходів, він може бути запідозрений у нерішучості чи безпринциповості. Якщо він справедливо покарає працівника і не відзначить слідом за цим його заслуг, він тим самим виявить негативну установку стосовно працівника і справедливо буде запідозрений у необ'єктивності. Якщо, закривши очі на провини підлеглого працівника, керівник заохотить його, це може викликати у інших підлеглих думку про невиправданний підхід до провини підлеглого чи про приховування його провини. Лише

справедливе покарання з наступним справедливим заохоченням (чи наваки) оптимально вирішує проблемну ситуацію.

Класичним прикладом ситуації “Покарання із заохоченням (чи заохочення з покаранням)” може служити епізод з роману В.Гюго “Дев’яносто третій рік”. Коли на військовому кораблі з вини необачного каноніра одна з гармат зірвалася з ланцюгів і почала метатися від борта до борта, загрожуючи життю солдатів, канонір, виявивши мужність і вправність, зумів оселити пушку на колишнє місце. Як був відзначений учинок цієї людини? Каноніра підвели до старого генерала. “Старий кинув на каноніра швидкий погляд.

– Підійти сюди, – наказав він.

Канонір зробив крок уперед... Старий прикріпив хрест Святого Людовика до куртки каноніра

– Ур-ра! – прокричали матроси.

Солдати морської піхоти взяли на варту.

Але старий генерал, указавши пальцем на сяючого від щастя каноніра, додав:

– А тепер розстріляти його”.

Чим же мотивував своє рішення генерал? “Страти заслугоує той, хто допустив помилку перед обличчям ворога. Усяка помилка непоправна. Мужність гідна винагороди, а недбалість гідна кари”.

Інші ситуації – “кейси” докладно описані в цій монографії.

До слова мовити, своєрідна типологізація “кейсів” спостерігалася і раніше – у період Стародавності і Середньовіччя, що донесли до нас різного роду афоризми, сентенції і прислів’я. Одним з таких формалізованих кейсів є крилатий латинський вислів: “Бійся данайців, які приносять дарунки”.

Другий рівень – рішення соціальних проблем взаємин між членами різних контактних груп чи малих спільнот (релігійних громад, сект, конфесій, груп іммігрантів, діаспор, професійних об’єднань). Рішення проблем внутрішньогрупового спілкування – основна задача “соціальних працівників” цього рівня, що займаються соціометричними дослідженнями і насамперед нормалізацією психологічного клімату в групах.

Третій рівень – рішення соціальних проблем взаємодії між різними групами. Фахівці цього рівня займаються організацією зв’язків, налагодженням контактів і комунікацій між однорідними чи суміжними за характером діяльності групами людей, координацією їхніх дій.

Четвертий рівень – складання проектів і програм, розробка стратегічних рішень у великих організаціях, фірмах, міністерствах. На цьому рівні стратегії (“стратегія середнього рівня”) фахівці з “соціальної роботи”

вже не займаються рішенням особистісних чи безпосередніх контактних групових проблем. Їхня увага зосереджена на рішенні питань фінансово-економічного й інституціонально-правового забезпечення сегментарних, галузевих заходів, на розробці і виконанні великомасштабних програм.

П'ятий рівень – розробка і впровадження державних програм “стратегій вищого рівня”. Як “соціальні працівники” тут виступають службовці різних державних комісій і державних адміністрацій, в завдання яких входить розробка генеральних положень і принципів, користаючись якими фахівці четвертого рівня розробляють свої галузеві програми.

В останні роки, коли подальший розвиток бізнесу в США наштовхнувся на необхідність його союзу (власне кажучи злиття) з державою в єдиний цілісний механізм, в Америці розширилася мережа *аналітичних центрів*, що займаються розробкою великомасштабних політичних рішень – спочатку стратегій запобігання глобальних криз у тій чи іншій галузі економіки і фінансів (чи вихід з них), а в останні роки – стратегій “керування кризами”, тобто вплив на них пом’якшувальними мірами внаслідок принципової їхньої непереборності. Найвідомішим і популярним в сьогоденній Америці центром “аналітики повного циклу” є “думаюча корпорація” RANO, створена при ВВС США для рішення найскладніших і “делікатних” проблем. В основі американської “аналітики повного циклу” лежить системний аналіз, що використовує математичний апарат при вирішенні будь-яких проблем. *Групи стратегічного аналізу*, в яких з’єднуються інтереси великого бізнесу і державних структур, за висловом сучасного російського вченого М.Делягіна, – “така ж невід’ємна частина кожної серйозної фірми США, як і юридична група чи бухгалтерія”. З тією лише можливою різницею – додамо до цього, – що в діяльності цих аналітичних груп переважають творчо-прогностичні стратегічні початки.

П’ять охарактеризованих рівнів соціоінженерної діяльності з рішення проблем соціального захисту і соціальної допомоги людям є досить відносними за своїм статусом. Мультиплікація соціоінженерних розробок і прикладної соціології у 30-і роки ХХ сторіччя, по-перше, почала виходити за рамки *social work* у вузькому змісті цього поняття, по-друге, її предметний діапазон, що охоплює життя людей від “розробки військових доктрин” до “спілкування з домашніми тваринами”, став настільки широким, що це почало викликати скептицизм і глузування з боку наукових авторитетів. Так відомо, що П.Сорокін украй скептично поставився до емпіричного іскрибнення соціальної інженерії, що намагалася установити тотальні

контроль над кожним проявом органічної спонтанності в поведженні людей і намагалася інституціоналізувати будь-яку “стихийну” діяльність людини.

Непомірність претензій інженерії “малих справ” у 1940-і роки відзначив відомий американський філософ і соціолог Джон Сомервілл, що написав з цього приводу фейлетон “Про нову науку парасолько ведення”. Справа дійшла до курйозу: після жартівної доповіді, зробленої Д.Сомервіллом перед аудиторією аматорів, у якій він докладно охарактеризував прямі і непрямі “функції парасольки” (засіб укриття від дощу, засіб захисту від нападу, засіб заміни тростини, показник рівня соціальної заможності і т.ін.), до доповідача підійшов один зі слухачів і цілком серйозно поцікавився, де можна більш докладно ознайомитися з цією “новою наукою”.

Якщо зневажити відзначеними й іншими витратами соціоінженерної діяльності в 20–40-і роки минулого сторіччя, то зростання її значення в суспільстві є безсумнівним. Крім розширення предметної сфери цієї діяльності спостерігалось все різноманіття її організаційних форм і інститутів, що було відзначено на V Всесвітньому соціологічному Конгресі в 1962 році, де ставилось й обговорювалось питання про місце і роль соціології в суспільстві. Серед усього різноманіття організаційних форм соціальної інженерії (“прикладної соціології”) найбільш розповсюдженими на конгресі були відзначені дві – *незалежні й обслуговуючі* її форми. Перевага віддавалася незалежним службам, здатним неупереджено вирішувати суспільні проблеми і суворо підкорятися вимогам науки. Обслуговуючі підрозділи працювали на виконання політичних замовлень безвідносно до того, яку суспільну мету вони переслідували і яку у минулому покликані були виконувати роль. Один з учасників Конгресу французький соціолог Альфред Сові визначив “взаємини між “політиком” (замовником) і “соціологом” (виконавцем) як взаємини між домовласником і слюсарем-водопровідником, що викликається лише в окремих випадках”. Прикладами незалежних соціоінженерних служб можна назвати американський Інститут суспільної думки, заснований Дж.Геллапом у 1935 році, а також французький Інститут суспільної думки, заснований Жаном Стетпелем у 1938 році. Саме ці останні найбільше адекватно і сумлінно розробляли ті чи інші рішення і прогнозували результат тих чи інших подій незалежно від симпатій чи антипатій до них.

2.4. Технократичні та гуманістичні напрямки розвитку соціальної інженерії 1920–1940 рр. та історичні їх метаморфози у 1960–1970 рр.

За всієї розмаїтості соціоінженерних розробок у суспільстві капіталістичної ринкової економіки протягом усієї її історії просліджувалися два основних напрямки – *технократичний* і *гуманістичний*. Щоб зрозуміти суть і детермінацію цих напрямків, є сенс звернутися до глибоко продуманої схеми детермінант історичного процесу, запропонованої у свій час родоначальником кібернетики Норбертом Віннером. Схема ця вигадлива і має такий вигляд:

Людина – людина

Людина – машина

Машина – людина

Машина – машина

У чому зміст цієї чотирьохчленної формули Н.Віннера?

По-перше, у матеріалістичному, науковому підході до періодизації людської історії (за виробничим принципом), по-друге, у логіці зв'язку людського і речовинного, технічного факторів виробництва, що детермінують спрямованість і зміст історичного процесу. Варто при цьому враховувати і ту обставину, що будучи кібернетиком Н.Віннер надавав своїй тетрациклічній формулі явно кібернетичний зміст, розглядаючи керування як одне з атрибутивних властивостей функціонування і розвитку виробничих систем.

Перша складова схеми Н.Віннера – *людина-людина* – є ніщо інше, як стисла характеристика виробничих відносин рабовласництва і того суспільного ладу, що був названий К.Марксом “азіатським способом виробництва”. Керуючий (людина) керував іншою людиною за допомогою стимулу (ціпка) як знаряддям праці, як машиною. Раб чи підневільний селянин виконували роль неживої машини й цілком належали керуючому*.

Друга складова – *людина-машина* – характеризує той тип суспільства і той тип управлінської системи, коли на зміну “людській машині” приходять машина “технічна” у вигляді вітряного, водяного чи парового млина, вітрильного водяного транспорту і, нарешті, перших примітивних

*Характерно, що й латинське слово *servus*, як і староруське слово *рабъ* були не одухотвореними іменниками, що віддзеркалювало реальний стан рабів у структурі виробничих сил суспільства (так, в одній із староруських літописів було написано: “...и виждо рабъ”).

фабричних верстатів. І оскільки сама машина при цьому належить не керуючій нею людині, а власнику-хазяїну, то керуючий перебуває під владою цього хазяїна.

Третя складова – *машина-людина* – уперше радикально змінює розташування складових формули: з керуючого людина стає керованою, до того ж керованою машиною, виступає в ролі “частки часткової машини” (К.Маркс), її “технічним” компонентом (особливо в потоковому, конвеєрному виробництві). Таке положення створюється тоді, коли сукупність елементарних машин утворює єдину техніко-технологічну машину, що поглинає живу працю людини і перетворює її в технологічну ланку (“придаток машини”).

Нарешті, четверта складова – *машина-машина* – являє собою такий тип виробництва, при якому всі його фази керуються електронною машиною, заданою їй програмою і коли людина (людська праця) фактично виводиться за рамки виробництва. Коротко говорячи, це вища ступінь виробництва – *цілком автоматизоване* виробництво, випадаючи з якого, людина зберігає за собою цільові і програмуючі функції, а також функції налагодження і контролю.

З урахуванням логіки цієї тетрациклічної формули, можна з повною підставою вважати, що на долю ліберального капіталізму випадає головним чином третя складова – *машина-людина* і, що третя і четверта складові є відповідно перехідними етапами від відносин позаконотомічного примусу до капіталізму і від капіталізму до постеконотомічного суспільства. Приймаючи до уваги все сказане, справедливо розглядати капіталістичний спосіб виробництва як основу відчуження людини від його соціальної сутності і вести розмову про домінування *технократичного напрямку* розвитку соціальної інженерії в період панування ліберального капіталізму.

Перші десятиліття ХХ століття були періодом панування технократичних ідей як у сфері організації і керування виробництвом, так і в інших сполучених з нею сферах, зокрема сфері освіти. Саме в цей період соціоінженерна діяльність розвивалася в руслі ідей *тейлоризму*, принципів його основоположника *Фредеріка Тейлора* (1881–1915), творця системи НОП (наукової організації праці). Вимоги тейлоризма полягали в *раціоналізації* рухів працівника, робочих функцій (1); робочого часу (чергування навантажень і відпочинку) (2); виробничого середовища (конфігурації інтер’єра, фарбування приміщень й устаткування) (3); професійного добору, виявлення профпридатності (4); матеріального

стимулювання (5). Принципи раціоналізації Ф.Тейлора, викладені ним у книзі “Наукова організація праці”, були доповнені багатьма сучасниками і насамперед А.Файолем і Г.Емерсоном.

Анрі Файоль (1841–1925) – один із родоначальників менеджеризму, фахівець із загальних принципів керування, сформульованими їм у книзі “Загальне і промислове керування” (1916 р.). Соціоінженерні заслуги А.Файоля полягають у тім, що він більш чітко і концентровано, ніж Г.Емерсон, звернув увагу на вплив соціокультурних і моральних якостей людини на продуктивність праці, відповідно до чого при доборі і розміщенні кадрів повинні враховуватися і соціально-психологічні особливості працівника. Цим самим А.Файоль передбачив багато чого з положень доктрини “людських відносин”. Розглядаючи промислове підприємство як єдиний соціальний організм, А.Файоль вважав, що цementsуючим початком у ньому повинен бути *соціальний порядок – визначене місце для кожної особи і кожна особа на своєму місці* (The right man in the right place). У той же час багато чого із соціоінженерних проєктів А.Файоля явно не вписувалися у капіталістичну структуру відносин на підприємстві, як і в суспільстві в цілому (скажімо, вимога участі робітників у розподілі прибутку).

Гаррінгтон Емерсон (1853–1931) – американський фахівець з менеджментної галузі соціальної інженерії, автор відомої у свій час книги “Дванадцять принципів продуктивності” (1912 р.). Суть цих принципів: 1. Точно визначені ідеали і цілі. 2. Здоровий глузд. 3. Компетентна консультація. 4. Дисципліна. 5. Справедливе відношення до персоналу. 6. Точний і постійний облік. 7. Диспетчерування. 8. Норми і розклади. 9. Нормалізація умов. 10. Нормування операцій. 11. Стандарти й інструкції. 12. Винагорода за продуктивність. Незважаючи на певну конгломеративність сформульованих принципів, серед них простежуються двопланові вимоги – технократичні і гуманістичні. Проте останні в кінцевому рахунку є підлеглими економічній раціональності.

Ідеї Г.Емерсона та А.Файоля трохи пом’якшували жорсткі технократичні принципи тейлоризму, проте в практиці ліберального і прагматичного бізнесу залишалися на рівні декларативних побажань.

Розвиток соціоінженерної практики в технократичному напрямку був вимогою часу, продиктований потребами науково-технічного прогресу матеріального виробництва, що цілком природньо супроводжувалося диспропорціями в співвідношенні його людського і речовинного (техніч-

ного) факторів. Вихідними принципами *технократичної* соціоінженерної практики стали:

- *примат речовинного фактора виробництва перед людським фактором;*
- *економічний редуціонізм (домінанта homo economicus);*
- *раціоналізм (домінанта принципу максимізації: максимум вигоди за мінімумом витрат);*
- *дуальний принцип організації і керування (керуючий і керований).*

Перший принцип ставить в основу фактор технічної оснащеності підприємства і підпорядкування людського фактора технічному. *Другий* – визначальним критерієм будь-якої людської діяльності вважає її економічну ефективність і розглядає людину тільки як homo economicus, тому що в період ліберального капіталізму, за висловлюванням Карла Поланьї, «людське суспільство у всіх відносинах перетворилося в придаток економічної системи». Прагматизм, породжений і стимульований економікою, однак недостатній, щоб сам по собі міг відтворювати економіку і забезпечувати її продуктивність. За Ф.Тейлором, людина, як би вона не прагнула до блага, – істота ледача, і нездатна до самоврядування, до успішної діяльності. Унаслідок цього для розвитку виробництва і перебування його в постійному активному русі необхідні принципи *раціоналізму і дуальної організації і керування*. І в цьому, і в інших випадках (*третій і четвертий* принципи) ставка робиться на інженерів і менеджерів, на тих, хто забезпечує раціональне використання людських і технічних ресурсів, і на тих, хто здатний керувати людьми. Технократичний напрямок соціоінженерної діяльності виключає самореалізацію і самоврядування працівника і завжди означає поділ суспільства за дуальним принципом, тобто на *керуючих і керованих*: перші ставлять цілі і змушують служити їм, другі виступають слухняним зряддям перших, виконавцями їхньої волі.

Оцінюючи технократичний напрямок у жорсткому, тейлорівському його варіанті, необхідно бачити як негативні, так і позитивні його сторони. Негативною стороною є ігнорування і придушення в людині його соціальних і соціокультурних, духовних початків, позитивною – спрямованість на економічну активність людини і на продуктивність її діяльності. І оскільки бізнес і підприємництво як визначальні властивості капіталістичного ладу орієнтували суспільство на пріоритет економічної діяльності, то й соціоінженерна діяльність цього періоду людської історії

була спрямована головним чином на підпорядкування соціальних сторін життєдіяльності особистості економіці, на удосконалення її економічних функцій. З цієї причини соціальна психологія поступалася місцем психофізіологічному підходу і психофізіологічній оцінці особистості працівника.

Та проте технократична інженерія не зводилася до пошуку “наукових способів вижимання поту”. Паралельно з тейлоризмом помітне місце в ній займали більш гуманні принципи і підходи *фордизму*.

Генрі Форд-старший (1863–1947) – “автомобільний король Америки”, що з механіка-годинникаря, перетворився згодом на інженера-винахідника і став генеральним директором “Форд мотор компані” (1906 р.). В особі Г.Форда органічно з’єдналися і поріднилися технічна інженерія із соціальною. Створивши так звану “Модель Т”, Г.Форд радикально змінив систему виробництва і споживання автомобільного транспорту. По-перше, замість скрупульозної й уповільненої цілісної зборки (монтування) автомобіля він увів більш економічно продуктивне потокове (конвеєрне) виробництво. По-друге, він почав робити автомобілі не для еліти суспільства, а для широкого споживача, і відомий читачам “Золотого теляти” вислів “Автомобіль – не розкіш, а засіб пересування” належить зовсім не І.Льфу й Є.Петрову, а Г.Фордові. Методи і принципи своєї багатобічної діяльності він детально описав у своїх книгах “Мое життя, мої досягнення”, “Сьогодні і завтра”.

У чому зміст і особливість фортдизму як одного з напрямків технократичної соціоінженерної діяльності? У знаходженні способів психофізіологічної і соціальної *компенсації* негативних витрат конвеєрної системи. Г.Форд із самого початку бачив і розумів пагубний вплив на психіку і моторику людини “терору машин”, і фізіологічно деструктивної монотонності, одноманітності конвеєрного виробництва. Економічна ефективність оберталася великими соціальними, людськими втратами. Тому Г.Форд замість 9–10 годинного робочого дня ввів 8-годинний. Підвищив заробітну плату. Для своїх працівників створив ціле містечко з мережею їдалень, клубів, лікарень, бібліотек, спортивних майданчиків і навіть... із шикарною в’язницею! Для постійного спостереження за роботою цієї мережі та її удосконалювання він організував соціальну службу в складі 60 людей. Фахівці цієї служби повинні були також впроваджувати в діяльність компанії управлінські принципи, розроблені самим Г.Фордом, і вишукувати нові засоби їхнього впровадження. Заслуги Г.Форда як соціального інженера і менеджера полягають у наступному:

– *оптимізація (спрощення) управлінської ієрархії* – додавання їй гнучкості, скорочення проміжних ланок, де бюрократизація (схема «директор-начальник бригади»; концепція “чистого столу”: “Ніяких паперів, ніякої тяганини!”);

– *демократизація механізму посадового (професійного) просування* (“принцип драбинки”: “Ми ніколи не запрошуємо обізнаних людей – кожен повинен починати з нижчої сходинки, тому що колишній досвід у нас зовсім не враховується. Чесній і здатній людині у нас легко пробитися в люди”, “Хвиля завжди винесе здібну людину на потрібне місце”);

– *відмовлення від досвіду і традицій* (“Колішній досвід і традиції лише гальмують творчий процес”, “Усе можна робити краще, ніж робилося дотепер”);

– *лібералізація відносин з робітниками*: більше волі, маневреності (Г.Форд на відміну від Ф.Тейлора оцінював робітників не як однорідну масу ледачих людей, а як схильних або до творчого, варіативного підходу до справи, або до монотонної, одноманітної роботи, що припускало відповідний їхній добір на ті чи інші робочі місця);

– *справедливість і дисципліна* (вимога справедливості при наведенні порядку; дисципліна як сліпе виконавство різко засуджувалася Г.Фордом);

– *оптимізація виробничого середовища* (принцип: нічого зайвого! В оптимізацію виробничого середовища Г.Форд включав і те, що згодом одержало широке поширення, – техніку безпеки. “Промисловість не вимагає людських жертв”, – писав він);

– *стандартизація* (два останніх принципи Г.Форд поширював на безпосередній виробничий процес, маючи зокрема на увазі створення конвеєра і розглядаючи стандартизацію як основу ефективної, раціональної діяльності; Г.Форд розділив зборку двигуна автомобіля на 48 самостійних стандартних операцій, що підвищило продуктивність праці в 3 рази).

Навряд чи все мистецтво соціоінженерних знахідок Г.Форда укладається в перераховані принципи. М.Фордові належить заслуга не тільки в цих знахідках і винаходах, але й у розробці самих початків соціоінженерної науки. Головним у винахідництві він вважав уміння раціонально мислити, піднятися до системного, методологічного підходу до рішення задач бізнесу і керування. Кращий капітал людини, вважав він, це – його голова, а не кредит у банку. Не можна не прислухатися і до таких його висловлювань: *чим менше підприємство, тим більше конкуренції, і чим воно більше, тим більше співробітництва; збільшити виробництво мож-*

ливо тільки шляхом зниження цін на продукцію, що випускається; підприємство, що кепсько платить, завжди нестійке; капітал повинний текти з фабрики, а не з банку; головна мета капіталу – не добути якнайбільше грошей, а домогтися того, щоб гроші вели до поліпшення життя людей. Нарешті, привабливим методом фордизму є матеріальне стимулювання розвитку моральних основ людського життя. Один раз Г.Форд видав наказ: *робити надбавку за...моральність*: раз у тиждень платити за релігійність – 5 доларів, за скромність – 4 долари, за людинолюбство – 3,8 долари, за самовідданість – 2 долари, за помірність – 1 долар. Завершальний тезис своїх підприємницьких міркувань він сформулював так: “Той, хто зможе дати споживачу кращу якість за нижчими цінами, неодмінно стане на чолі індустрії, байдуже, які товари він виробляє. Це непорушний закон”.

Ідеї А.Файоля, Г.Емерсона і Г.Форда, не виходячи з руслу *технократичної інженерії*, все-ж-таки містили в чималому ступені гуманізм, спрямованість до соціальних основ людського життя. Це зводило певний бар’єр між ними і принципами тейлоризму. Але є те, що поєднувало різні галузі розвитку *ранньої технократичної інженерії*, це – їхня прямолінійність і відсутність будь-якого камуфляжу. Навіть у тейлоризмі за всією його цинічністю прозоро проглядалися прямота і щирість проголошуваних ним ідей і цілей.

Положення в розвитку технократичної інженерії почало радикально змінюватись в 30-і роки минулого сторіччя після відомого і ставшого класичним “хотторнського експерименту” Е.Мейо.

Наприкінці 1930-х років у маленькому містечку Хотторні біля Чикаго одна з електричних компаній (Western Electric Company) почала проводити експеримент з виявлення ступеня впливу зміни виробничого середовища на продуктивність праці робітників. Для проведення експерименту були взяті дві однотипні майстерні – експериментальна і контрольна, у якій працювали жінки. Експеримент проводився в дує системи тейлоризму: в експериментальній майстерні розширили вікна, підсиливши тим самим приплив світла; розфарбували стіни у веселі, мажорні тони; поміняли інтер’єр майстерні і тін.. Відповідно до цих змін помітно стала збільшуватися продуктивність праці. Усе йшло вірно, у дує положень Ф.Тейлора, якби не одне *але...* Прийшли учасники експерименту з контрольної майстерні і висловили здивування: у чому справа? Продуктивність праці підвищилася там, де за логікою тейлоризму вона повинна була залишатися колишньою, тобто в майстерні, де нічого не змінювали! Експеримент зайшов у тупик. Тоді для рідшення виниклої загадки адміністрація компанії запросила психолога Елтона Мейо, який провів експеримент “назад”. Поступово та якомсь непомітно стіни майстерні пере-

фарбували в похмурі тони, звузили до колишніх розмірів вікна, усе звели до первісного стану. Але продуктивність праці не тільки не упала, але навіть зросла. Е.Мейо, який ще до проведення експерименту “назад” здогадувався у чому справа, висловив своє розуміння з приводу несподіваного підвищення продуктивності праці: головною причиною цього підвищення була не зміна виробничого середовища, а доброзичливе ставлення до людей. Коли результати “хотторнського експерименту” були опубліковані в економічних щорічниках багатьох країн світу, Е.Мейо придбав популярність, про нього заговорили, його почали запрошувати різні зацікавлені аудиторії. На одному з засідань директорів фірм головуєчий звернувся до Е.Мейо зі словами: “Шановний професор! Ви зробили геніальне відкриття. Якщо ми раніш знали, що робітник має руки і ноги, потім ми довідалися, що він володіє ще й головою. Тепер же Ви відкрили нам душу робітника. Спасибі! Відтепер наша компанія буде одержувати надприбутки”.

Посмішка, що “нічого не коштує”, звичайно ж, почала приносити надприбутки і незабаром перетворилася в систему “доброзичливого ставлення”, “систему посмішок” (system of smiling) чи в більш широкому плані – “систему людських відносин”. Деякі західні соціологи розглядають цю систему як появу нового – *гуманістичного* напрямку в розвитку менеджменту і соціальної інженерії. Але навряд чи подібні тлумачення коректні. Саме по собі доброзичливе й уважне ставлення до людей гідно високого морального визнання, але тільки в тому випадку, коли воно продиктовано істинно глибокими і безкорисливо добрими людськими почуттями і намірами, а не матеріальним розрахунком.

Познайомившись з “системою людських відносин”, Віце-президент однієї з американських компаній цинічно заявив: “Соціологія показала, що люди працюють краще, коли вони щасливі, – і ми додаємо всі зусилля до того, щоб вони почували себе щасливими. Але, якби досвід показав, що вони будуть працювати краще, якщо стануть божевільними, ми зробили б усе, щоб тримати їх у стані постійного божевілля”. Система ж “людських відносин”, як вона себе зарекомендувала на практиці, – це артистична гра, добре відрепетована перед дзеркалом доброзичлива посмішка розважливих людей. Ця система містить у собі масу інструктивних указівок: як, коли, для чого і як потрібно посміхатися; яким чином можна штучно каталізувати робочий настрій людини; коли людей із зіпсованим настроєм не слід допускати до роботи, щоб уникнути епідемії негативних психологічних станів і т.ін..

У зв’язку з цим з’явилися навіть кількісні вартісні (продуктивні) характеристики настроїв людей. Ось одна з цих характеристик:

Позитивний настрій	+6 балів – радість очікування (зустрічі, побачення, приїзду близької людини);
	+5 – бадьорість, надія на позитивне рішення проблеми (Дадуть квартиру! Переведуть на нову роботу! Підвищать зарплату!);
	+4 – зацікавленість у результаті роботи, задоволення від роботи;
	+3 – підвищений від похвали настрій;
	+2 – настрій – зараження;
	+1 – настрій – спогад (+);
Негативний настрій	-1 – настрій – спогад (-);
	-2 – настрій-роздратування;
	-3 – незацікавленість у роботі;
	-4 – стурбованість собою, сумнів у собі (у своїх здібностях, силах);
	-5 – заклопотаність (сімейними, домашніми справами);
	-6 – очікування горя, нещастя, лиха.

Наведені індекси умовні, але передають градації позитивних і негативних емоцій, коли в першому випадку менеджери зацікавлені в каталізації гарного настрою (аж до штучно створюваних засобів), у другому – у профілактиці поганих настроїв (аж до відсторонення людини від роботи, якщо індекс його настрою падає до -6 балів). Система «людських відносин», таким чином, перетворюється в механізм *маніпулювання* широким серцевим станом людини. Справа доходила до винаходів різного роду «фікцій» (*інженерної фіктології*). Ось приклад однієї з таких: токарю-інструментальнику приносять схему виточення нової деталі зі свідомо перекрученими її параметрами, розібравшись в якій, він швидко знаходить «помилку» і заявляє про неї майстру. Той хвалить робітника і нерідко навіть нараховує йому за це премію. Звичайно ж, такий штучно заохочений токарь працює з десятикратною силою і заражає своїм піднятим настроєм інших.

Є чимало й інших свідчень того, що система «людських відносин» є інструментом прагматизму і технократії і виступає предлодією маніпулювання людською свідомістю. Іншими словами, вона представляє неявний,

завуальований варіант технократичної інженерії за всієї своєї претензії на гуманістичну спрямованість. Не даремно ж самі американці іронізують над масками людинолюбства: “Дорогий Джон! Ми Вас любимо і поважаємо, і дуже засмучені тим, що змушені Вас звільнити”.

Технократична інженерія 1960–1970 рр. відступила від прямого і відвертого гноблення особистості працівника як з причини зміни техніки і технологій виробництва, об’єктивної гуманізації праці, так і з причини все більш розповсюджених “оксамитних” методів маніпуляції людською свідомістю і модифікації людського поведіння. Тут виявилось протиріччя між новим рівнем розвитку продуктивних сил (переходом до автоматизованого виробництва, тобто до четвертої складової формули Н.Віннера – “машина-машина”) і відносинами взаємного відчуження людей в умовах товарного виробництва, що зберігається, тобто мотиву прибутку. Високий рівень розвитку продуктивних сил вимагав гуманізму, приватновласницькі відносини – взаємного роз’єднання і конкурентної жорстокості. Це протиріччя частково вирішувалось шляхом імітації гуманізму і доброзичливості і, частково – шляхом доведеного до крайнощів технократизму. Подвійність неотехнократичної соціальної інженерії в 1960–1970 рр. виявлялася, таким чином, у культивуванні *функціональної доброти* і діючої в обхід людської свідомості *модифікації поведінки*. Модифікація поведінки (зомбування, “чорний” PR) як грубо політизована й антигуманна соціальна інженерія полягала у знаходженні таких способів впливу на людей, що в обхід їхніх життєвих інтересів, бажань, цілей і волі видозмінювали їх поведіння в потрібному для модифікатора напрямку. У свій час Бертран Рассел мудро висловився: “Наша система улаштована так по-диявольському хитро, що простому народу не дадуть знати, як формується його так звана власна думка”. Цією фразою можна охарактеризувати суть модифікації поведінки, що, як показала практика 1960–1970 років, здійснювалося *хіміко-фармацевтичними, терапевтичними, хірургічними, психофізіологічними (біхевіористськими) і психотерапевтичними* засобами.

Хіміко-фармацевтичні і терапевтичні засоби – це різного роду добавки до їжі (під видом “лік” чи “стимуляторів”), результатом прийому яких було або крайнє збудження, або, навпаки, гальмування людини, або часткове чи повне її “відключення”, під час якого ця людина легко перетворювалася в об’єкт маніпуляції. Хірургічний спосіб – це уживання електродів і дистанційне керування людиною за допомогою телемеханіки. Психофізіологічні засоби, на перший погляд, ніяк не пов’язані з “відключенням” чи схованим

маніпулюванням, але добровільне користування якими з метою одержання “задоволення” перетворює людину в асоціальну істоту, у зомбовану тварину (“балдівний” стан при тривалому прослуховуванні ритму, що отупляє, чи ритмічних танцювальних рухах). Нарешті, це оснащені новітніми технічними й інформаційними новинками психотерапевтичні засоби впливу не тільки на “підкірку”, але і на свідомість особистості (уміло сценовані ЗМІ). Варто відзначити, що у структурі ЦРУ міститься близько 250 соціологічних лабораторій, у яких працюють інженери-соціологи й інженери-психологи I класу. Відомо, наприклад, що в роки “холодної війни” цими інженерами спільно з фахівцями Пентагону була розроблена так звана гормональна бомба, безшумний вибух якої викликав “зміну сексуальної орієнтації” солдата супротивника – вони перетворювалися в безвладних і розслаблених гомосексуалістів, не здатних до несення військової служби. Лише втручання деяких впливових осіб, що знайшли подібний соціоінженерний винахід аморальним і нелюдським, призвело до запобігання практичного застосування цієї зброї. Соціальна інженерія подібного роду викликала різку критику з боку прогресивних вчених і діячів культури і на довгі роки відвернула інтерес соціальної інженерії від подібних заходів.

У державно-корпоративному капіталізмі, що прийшов на зміну ліберальному капіталізму, з’явилися можливості виникнення і розвитку гуманістичної соціоінженерної діяльності. У країнах, що досягли високого рівня продуктивних сил, робітник звільнився від ролі придатка машини і від фізіологічної односторонності своїх потреб. У таких умовах цінність споживання поступається місцем високим цінностям, серед яких найважливішу роль починає грати *вільна діяльність*, самоцінність творчої праці. Людина економічна усе більше поступається місцем перед людиною соціокультурною, і таким чином, *на зміну технократичним принципам соціоінженерної діяльності приходять гуманістичні принципи*.

Пріоритет людського фактора перед речовинним: не людина пристосовується до машини, а машина пристосовується (повинна бути пристосована) до людини.

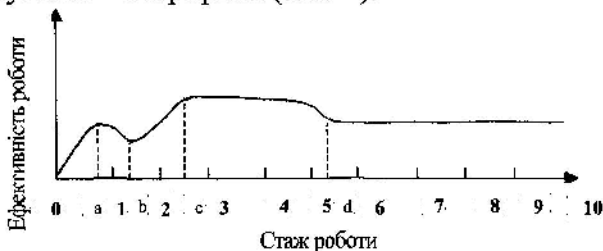
Домінанта біологічного в людині поступається місцем домінанті соціального (у структурі людських потреб починають відігравати першорядну роль соціокультурні потреби).

Дуальна схема відносин заміняється самоорганізацією і самоврядуванням: внутрішня мотивація трудової діяльності стає важливіше зовнішнього стимулювання.

Помітну роль у конституюванні гуманістичного напрямку розвитку соціологічної думки і соціоінженерної діяльності зіграли Ф.Херцберг і Д.Мактрегор, а також та галузь “системи людських відносин”, що звільнилася від маніпулятивного характеру і придбала справді гуманістичні цінності. Не можна сказати, що виникнення гуманістично орієнтованої інженерії цілком позбавило людство від односторонностей homo economicus і технократії. Ці два напрямки розвиваються кожний по-своєму, взаємодіють і прогиборствують один з одним. Викликано й обумовлено це тим, що в сучасному глобалізаційному процесі, з одного боку, спостерігаються постеконіомічні (постіндустріальні) тенденції, з іншого боку – має місце державно-корпоративний, великий фінансовий і промисловий капітал, та, з третьої сторони, – іноді, особливо на периферії ринкової економіки, відтворюється ліберальний капіталізм.

З’явившись один раз, соціальна інженерія гуманістичного напрямку зміцнює позиції насамперед у двох відносинах. По-перше, вона направляє свої зусилля на гуманізацію трудової діяльності людини в складному машинному виробництві. По-друге, акцент у людській діяльності переноситься з її результату на сам процес, коли, за висловлюванням Ф.Херцберга, гроші виявляються не кращим засобом стимулювання праці, є стимулом лише до визначеної межі, за якою виникає внутрішній стимул – мотивація праці. В обох випадках гуманістична соціоінженерна думка спрямована на знищення “ідіотизму частковості”, що калічить людську особистість вузькою й подрібненою спеціалізацією праці. Їй належить заслуга в розробці та впровадженні у виробництво таких моделей трудової діяльності, як *job rotation*, *job enlargement* і *job enrichment*.

Job rotation – робота з періодичним переміщенням на таку ж чи суміжну посаду (ротація). Спостерігаючи за виробничою діяльністю інженерного персоналу і менеджерів, працівників управлінського апарата, психологи знайшли закономірності змін її продуктивності, які можна охарактеризувати таким графіком (Мал. 3):

Мал. 3

Закономірності змін простежуються в крапках *a, b, c, d*, де *a* – ефективність за рахунок допомоги, опіки з боку старших колег у період адаптації, освоєння визначеної професії (посади); *b* – зниження рівня продуктивності в зв'язку з припиненням опіки, допомоги з боку старших колег, коли може наступити критичний момент “іспиту на міцність” і коли не усі здатні його перебороти; *c* – подолання критичного періоду самостійного входження в професію (посаду) і настання нового періоду тривалого і продуктивної активності; *d* – поступовий і мало помітний (незначний чи значний) спад активності і входження в рутинну смугу трудового догматизму. Виходячи з виявлених закономірностей, соціальні інженери вважали за доцільне ввести в практику планомірну систему *job rotation*, що, на їхню думку, підвищує продуктивність діяльності і психологічно омолоджує людину, вириваючи її зі смуги догматизму. Для керівників (менеджерів) ротація здійснюється через 3–4 роки, для інженерів – через 5–7 років. На одних фірмах така ротація носить обов'язковий характер, на інших – рекомендаційний. Але *job rotation* не тільки усуває пагубний вплив на людину “професійного догматизму”. Ротація позитивним чином впливає на продуктивність бізнесу і на поліпшення державної політики, коли на її орбіту виходять колишні державні чиновники, що попадають у сферу безпосереднього бізнесу, і колишні бізнесмени, що стають державними чиновниками. Один з російських учених, який протягом багатьох років спостерігав за розвитком у США *job rotation*, справедливо відзначив, що “важливу роль відіграє постійна горизонтальна ротація кадрів між державою і бізнесом, коли та сама людина може, умовно кажучи, кілька разів підряд іти з посади міністра на посаду віце-прем'єра великої корпорації і навпаки”.

Job enlargement – розширення сфери діяльності, або те, що в недавній вітчизняній практиці одержало назву “сумісництво суміжних професій”. По суті мова йде про те, щоб замість вузького фахівця пануючим у виробництві став “фахівець широкого профілю”. Сполучення робочих функцій є як вимогою складного машинного виробництва, що інтегрується, так і вимогою розмаїтості в роботі, що відповідає соціально-психологічним і когнітивним потребам особистості працівника.

Job enrichment – збагачення праці, система роботи, близька до *job enlargement*, але принципово відрізняється від неї: якщо *job enlargement* виходить за межі якої-небудь спеціальності (професії), являє собою безліч об'єднаних професій, їхнє чергування чи зміну, то *job enrichment* не виходить за ці межі і являє собою функціональне збагачення визначеної професії.

Прикладом тут може служити збагачення робочими функціями діяльності прибиральниць на машинобудівних і приладобудівних, а також на ряді хімічних підприємств. З огляду на ту обставину, що професія прибиральниці вкрай малопрестижна і непопулярна і, разом з тим, вкрай необхідна, соціологи і психологи в рамках системи *job enrichment* використовували прийом *зовнішньої модернізації* цієї професії: слово “прибиральниця” було замінено на нове, більш привабливе – “санітарка вакуумної гігієни”, до звичайних функцій прибирання приєдналися нові – контроль за чистотою, профілактичні бесіди з персоналом під час перерви, щоденні рапорти – звіти про порушників санітарної дисципліни, впровадження атрибутів чистоти і природної свіжості і т.ін.. Завдяки системі *job enrichment* спеціальність “санітарки вакуумної гігієни” придбала значний престиж.

Нововведення з функціональним удосконаленням професій і спеціальностей привели до того, що вже в 1980–1990 роки, як показали соціологічні дослідження в США, більшість опитаних головними мотивами їхньої трудової діяльності назвали “інтерес до самої роботи”, “любов до своєї праці” і в набагато меншій мірі – “мати гарну зарплату”, “отримувати гідний прибуток”.

Узагальнену характеристику перерахованим і багатьом іншим соціоінженерним нововведенням дав американський вчений Дуглас Мактрегор у теорії “Х-У”. Теорія “Х” розкриває обумовлену зовнішніми обставинами залежність керованого від керуючого, його підпорядкування цьому останньому, відносини між ними як взаємне відчуження. Теорія “У” – це опис тієї ситуації, коли зникає подвійність “керуючий-керований” і на її місце приходять вільна саморегуляція людиною своєї діяльності і свого поведіння. Ситуація “У” виникає лише при повній матеріальній забезпеченості людей. Один із прихильників концепції “Х-У” Ч.Уейз писав: “Наситивши шлунок, людина починає мріяти про задоволення потреб більш високого рівня. Вона прагне більш яскраво виразити свою особистість і задовольнити своє “Я”, яке наситити набагато важче, ніж шлунок”.

Таким чином, картину розвитку *технократичного* і *гуманістичного напрямків* соціоінженерної діяльності можна представити в такий спосіб: виникнувши в пору залежності людини від машини і від її першочергових матеріальних потреб, технократична інженерія від прямого і цинічного визнання цієї залежності еволюціонувала у бік схованого маніпулювання людським настроєм і настільки ж схованої модифікації її поведінкою; ця еволюція супроводжувалася сплесками гуманістичної інженерії, що

досить часто попадала в русло маніпуляції, однак, усе більш стала заявляти про свою морально-психологічну перевагу і в умовах вирішеності першочергових матеріально-економічних проблем людини зайняла передові рубежі в суспільстві.

Лекція 3

2.5. *Сучасна соціоінженерна практика в капіталістичному суспільстві*

1980–2000-і роки принесли істотні зміни як у проблематику *соціоінженерної* практики, так і у вихідні її принципи. Саме в цей період відбулися помітні якісні і структурні зміни в економічному житті країн світу. З одного боку, інтенсивний процес інтеграції (глобалізації) людського суспільства, інформатизація усієї виробничої діяльності, впровадження автоматизованих технологій у високорозвинених країнах привели до появи таких “пост економічних” феноменів, як “звільнення” цих країн від “брудного виробництва” шляхом його перенесення в залежні, слабко розвинені країни; виникнення соціальної економіки, людського і соціального капіталів, інтелектуальної власності; прихід на зміну *праці* (trade, labour) “повної забезпеченості заняттями” (full occupation); різке розширення сфери трансакцій і охоплення процесом інституціоналізації майже усіх, раніше недоторканих сторін економічної діяльності і т.ін. З іншого боку, процес глобалізації і пов’язані з науково-технічним прогресом соціально-економічні нововведення супроводжувалися сплесками неолібералізму (“тетчеризм”, “рейганоміка”), що реанімувало гірші риси індивідуалістичної маркетингової діяльності. Ці й інші зміни водночас з похоронами трудової проблематики винесли на поверхню комплекс нових проблем і тем соціоінженерної практики – проблеми керування й організації людської діяльності в нових умовах її функціонування і мотивації, проблеми самоактуалізації особистості в команді (корпорації), проблеми взаємного узгодження корпоративних дій, а також проблеми соціально-організаційних і соціально-психологічних інновацій при розробці маркетингових моделей і маркетингових рішень. У такий спосіб поряд із традиційною проблематикою менеджменту на перший план в економічно розвинених країнах виходять маркетингові розробки.

Осмислюючи поворот убік соціальних, людських проблем у сфері виробничої діяльності (занять), не можна не прийти до висновку, що м:

зіштовхуємося зі старим методологічним і технологічним арсеналом рішення виробничих проблем у новій обгортці. Аналіз цього арсеналу приводить до висновку, що більшість претензійних “відкриттів” нічого принципово нового в собі не несуть, хіба що деяку варіативність відомих принципів і методів та їхню адаптацію до умов, що змінилися. Так, Рос Джей (Ros Jay), автор книги “Як справитися з важкими ситуаціями на роботі?” (How to Handle Tough Situations at Work? – 2009) скрупульозно перелічує 103 соціально-психологічні ситуації та різні способи оптимального виходу з них, хоча, власне кажучи, повторює уже відомі стратегії (інваріанти) цього виходу з його можливими корективами і варіантами. Автор ретельно розглядає найбільш типові морально-етичні і соціально-психологічні ситуації, що виникають у відносинах 1) усередині команди (групи) як цілого, 2) між керівниками команди, 3) між колегами, 4) між командою і суміжними командами (компаньйонами), 5) між “особисто Вами і Вашим керівником, а також всіма іншими”. До категорії *важких ситуацій* Джей відносить “надзвичайні” чи “критичні” ситуації: різні викликані об’єктивними обставинами зміни в функціях чи структурі корпорації (злиття відділів, реструктуризація, скорочення штатів); виникнення несподіваних ситуацій інтимної властивості (“службовий роман”, “сексуальні домагання” і т. ін.). Рекомендовані ним правила виходу з цих ситуацій пронизує ідея демократичності і колегіальності. На його думку, їх сім:

- постійне інформування членів команди;
- для розробки й ухвалення рішення команда повинна бути в повному складі;
- оптимальне рішення можливе лише за великою кількістю питань, що задаються керівнику з боку членів команди;
- залучення більшості співробітників у процес розробки рішення, надання їм прав і можливостей висловити свою думку;
- бесіди ділового характеру при неформальних зустрічах з підлеглими, частішання таких зустрічей;
- створення в команді атмосфери взаємної довіри (принцип: “Один за всіх, й усі – за одного”);
- створення і підтримування внутрішньої урівноваженості і почуття гумору в будь-яких ситуаціях.

У цих правилах, як неважко помітити, спостерігається деяка модернізація відомих положень класичної менеджеральної інженерії, що бере свій початок у вченнях А.Файоля, Г.Форда-старшого і, звичайно ж, Е.Мейо.

Близькі до цих модернізованих ідей положення *організаційної інженерії*, що розробляються останніми роками в США, Франції, Англії та інших розвинених країнах світу. Інженери цієї течії здійснюють наробітку відповідно в двох напрямках – у напрямку системної оптимізації діяльності команди, посилення взаємозв'язку всіх її ланок, створення “колееса командного керування” (Team Leadership) і в напрямку розробки Збалансованої Системи Показників (Balanced Scorecard). Перший напрямок активно розробляється Ч.Дж.Маргарисоном, Н.Хейзом, Дж.Б.Брендтом, Дж. А.Чеком, Дж.Е.Педразой та ін., і створені ними організаційні технології команд успішно застосовуються в 40 країнах світу; другий напрямок – Р.-С.Калланом, Д.П.Нортоном, П.Р.Нивеном, який пройшов експериментальну перевірку на ряді компаній США і Канади. Якщо перший напрямок апелює до людського фактора у формі психологічного функціонального “притирання” членів команди одне до одного, то другий напрямок заохочує увагу на нормативних регуляторах досягнення сумарного ефекту. Варто, нарешті, підкреслити ще одну немаловажну обставину, що характеризує сучасну соціоінженерну діяльність у розвинених країнах світу: кожна з фірм чи компаній не дуже-то ділиться своїми соціоінженерними “секретами” з іншими в умовах конкуренції й “авторського права”. Якщо щось і розголошується, то тільки загальні, стратегічні цілі і підходи, але аж ніяк не засекречені технології на кожен конкретний випадок. Соціоінженерна діяльність останнього часу, особливо в США, Канаді, ряді країн Європи, набуває часом кумедного грубо-утилітарного характеру: як з рога достатку, у саморозрекламованих публікаціях сиплються рецепти “досягнення успіху”, поради і повчання тому, як можна “досягти успіху” (а робиться це дуже просто: потрібно тільки вірувати в себе, настроїти себе на удачу!). Навряд чи всі ці соціоінженерні “розробки” варті чого-небудь, незважаючи на всю претензійність їхніх авторів і юридичні погрози з приводу незаконного цитування їхніх робіт.

2.6. Зародження і розвиток вітчизняної соціальної інженерії

Період становлення первинних інститутів вітчизняної соціальної інженерії збігся з періодом перебування України у складі Радянського Союзу, становлення раннього і недосконалого соціалізму в його радянській формі. Процес цього становлення відбувався нерівно і хвилеподібно: перша його хвиля помітно далася взнаки в 20–30-і роки ХХ сторіччя, після

чого наступив період різкого спаду аж до кінця 1950-х років, слідом за яким соціологічна наука повільно розпочала заявляти про себе в зв'язку з гострою затребуваністю соціоінженерних розробок і рішень.

У 1920–1930 роки в зв'язку з порадами В.И.Леніна і його відомою тезою про те, що нам не вистачає “культурності, уміння керувати”, у Радянській республіці почали публікуватися роботи закордонних фахівців і вчених із проблем керування “людським фактором”, а також роботи вітчизняних учених із проблем НОП О.Єрманського, П.М.Керженцева, О.К.Гастева та ін.

Соціоінженерний романтизм цих добутків багато в чому вплинув на погляди *Олексія Капітоновича Гастева* (1882–1938), ідеї “соціального інженерізму” якого були закладені в діяльність створеного ним наприкінці 1920 року Центрального інституту праці (ЦІП), що знаходився спочатку в Харкові, а потім у Москві.

Принципи “соціального інженерізму” школи О.К.Гастева такі: 1. Кожна практична пропозиція (рішення) повинна пройти експериментальну перевірку на свою спроможність. “Синтез науки про працю, – писав О.К.Гастев, – повинен висунути на перший план соціальний експеримент”. 2. Визначальну роль у соціальному конструюванні грає виробничий фактор (“Історія настійно вимагає сміливого проектування людської психології в залежності від такого історичного фактора, як машинізм”). 3. Соціальне конструювання обов'язково повинно містити в собі розробку норм (“нормалей”) і стандартів і використовувати метричні принципи (квантифікації, виміру): “У соціальній області повинна наступити епоха точних вимірів, формул, креслень, контрольних калібрів, соціальних нормалей”. 4. Будь-яке соціальне нововведення на сучасному (радянському) підприємстві повинно відповідати такому узагальненому критерію його спроможності, як гуманізація (“соціалізація”) виробництва. О.К.Гастев з цього приводу пише: “Сучасне підприємство виростає як інтегральний центр сучасної культури”.

З перерахованих принципів, чи постулатів ЦІП іспит на перевірку пройшли перший і четвертий принципи, що ж стосується другого і третього, то вони неодноразово зазнавали критики – як справедливої, так і несправедливої. “Машинізм” О.К.Гастева, власне кажучи, представляв спробу створення своєрідної *гуманізації технократії*, вписувався в поетичну ідею “робочого удару”, і не випадково Юрій Гастев, син Олексія Капітоновича, визнав починання свого батька як “романтичний соціально-

інженерний генезис". Безумовно, відчувати радість від "терору машин" – штука вкрай сумнівна. Однак, більший удар випробував на собі в 20–30-і роки ХХ сторіччя третій принцип О.К.Гастева – вимога нормування праці на основі твердих вимірів його результатів. Трудовий ентузіазм, дійсний і штучний (показний), робив украй хибними приписування кожній конкретній праці кожної конкретної людини нівельовані норми виробітку чи робочого часу. Масове "ударництво", мобілізаційно-ентузіазний дух часу не визнавали нормативних установлень, і тому деякі ідеї О.К.Гастева і його школи були оцінені як "ворожі" і ЦП незабаром припинив свою діяльність. Проте четвертий принцип "соціального інженеризму" – вимога багатоаспектного і багатогранного підходу до організації діяльності виробничого підприємства як "інтегрального центра сучасної культури" – був повсюдно узятий на озброєння в умовах соціалістичної системи господарювання, що різко відрізнялось від односторонньо-економічної діяльності підприємства в умовах капіталізму. Наступний історичний досвід роботи соціалістичних підприємств показав, що поряд із суцього виробничими функціями вони виконували функції виховання (робочі, комсомольські, партійні і профспілкові збори), навчання (вечірні школи й училища при великих підприємствах), освіти (бібліотеки, читальні зали), поточної інформації (багатотиражні газети, заводські радіо), аматорських занять (усіялякі кружки) в межах заводських клубів, спорту, медичного обслуговування і та ін. Невипадково позитивний досвід "інтегрального центра сучасної культури" згодом був запозичений цілою низкою фірм і компаній Японії, Англії, Франції, Німеччини, Італії й інших країн Заходу.

Друга хвиля пожвавлення і практичних наробітків соціальної інженерії почалася в 60–70-і роки ХХ сторіччя, у той період часу, коли соціалістична економіка стала давати відчутні збої як на макрорівні "господарського механізму", так і на рівні окремих галузей виробництва і підприємств – в організації праці і заробітної плати у виробничих колективах. Колишня командно-адміністративна система, що відповідала викликам тривожного часу війни й екстремальних умов класових протиріч, у нових умовах фактично перестала працювати: необхідні були такі нові форми праці і заробітної плати, які б мали не декларовані заклики з боку чергових з'їздів КПРС до героїчної праці, а внутрішні основи економічної активності і відповідали принципу соціалістичної матеріальної зацікавленості. Саме в цей період повсюдно стали затребуваними "конкретні соціологічні дослідження" з наступними обґрунтованими і реально здійсненими "практич-

ними рекомендаціями". Паралельно з розвитком соціології праці й інших галузевих соціологій у СРСР, і особливо в Україні, у масовому порядку стала розвиватися соціальна інженерія в трьох головних напрямках – у напрямку складання планів соціального розвитку підприємств (1), у напрямку розробок соціотехнічних методик ігротехніки і ділових ігор (2), у напрямку створення соціологічних служб і різних "соціологічних систем" на промислових підприємствах і об'єднаннях (3).

Складання планів соціального розвитку виробничих підприємств у середині і наприкінці 1970-х років стало своєрідною модою, якщо не розпорядженням вищих партійних органів. У складанні цих планів брали участь не тільки парткоми і профкоми підприємств, але і притягнуті з боку соціологи, одні з яких віддавали данину моді, інші – сумлінно намагалися допомогти підприємствам. У структуру планів соціального розвитку входили перш за все заходи щодо стабілізації і виховання трудових колективів, адаптації молодих працівників до виробничого середовища, атестації керівників, впровадження нових форм господарської діяльності (роботи на єдиний наряд, бригадний підряд, організація безнарядних ланок у сільському господарстві і т. ін.). Серед дублюючих один одного «відписок» у структурі цих планів нерідко виявлялися цілком ділові і розумні соціоінженерні пропозиції соціологів, особливо ті, що стосувалися впровадження нових форм організації праці і заробітної плати. Досить сказати, що революціонізуючі економіку пропозиції зі створення і впровадження принципу оцінки діяльності трудових колективів *за кінцевим результатом сукупної праці* здійснювалися за безпосереднім керівництвом та участю соціологів і що впровадження цього принципу привело до підриву тоталітарних способів господарювання.

У меншій мірі вплинула на рішення соціально-економічних й інших проблем розробка соціоінженерних (соціотехнічних) методик ігротехніки і ділових ігор, що мали переважно формальний, багато в чому схоластичний і кастово обмежений характер, зате діяльність заводських соціологів 1960–1970 років заявила про себе, як говориться, на повний голос. І особливо в Україні, на промислових підприємствах якої за найскромнішими підрахунками працювало біля 200 центрів, бюро та лабораторій соціологічних досліджень, не враховуючи дрібні підприємства, де рахунок цих лабораторій перекрив розумно припустиму їхню кількість. Це був період своєрідної соціологічної пандемії. Кожен керівник підприємства чи установи прагнув до того, щоб блиснути перед вищим началь-

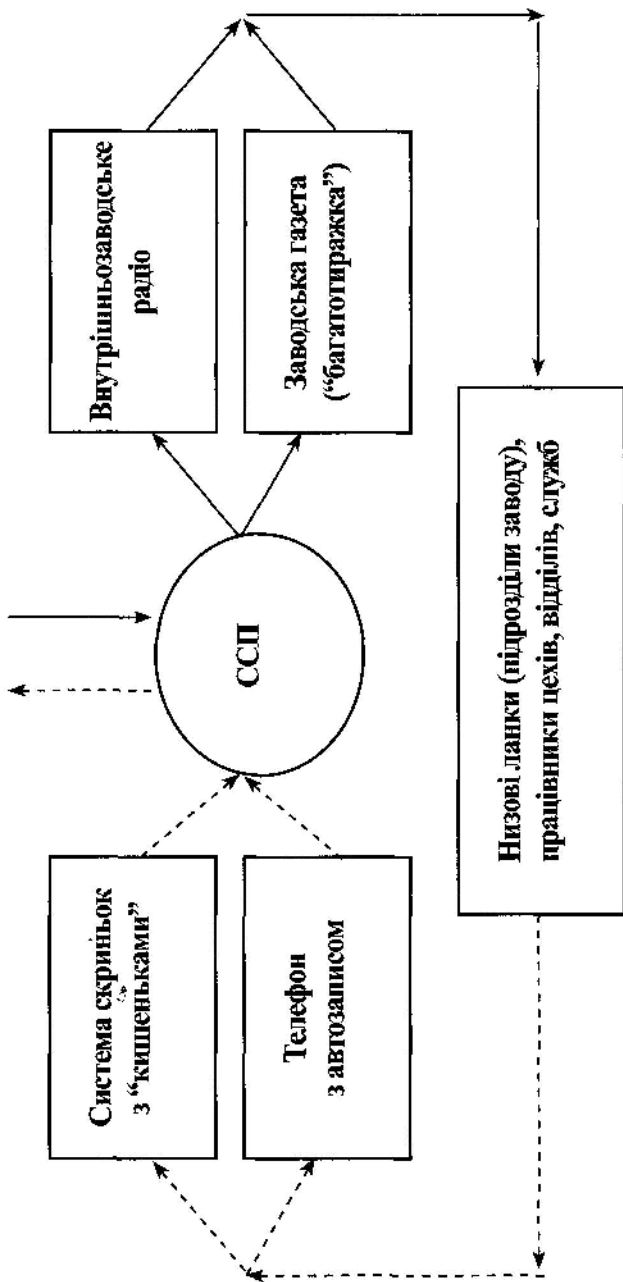
ством тим, що він теж “займається соціологією”. На тлі подібної пантемії все-таки проступали розумні соціоінженерні знахідки на підприємствах Києва (завод “Буддормаш”), Дніпропетровська (Металургійний завод ім. Г.Петровського, Дніпровський машинобудівний завод, Завод Металургійного устаткування, Об’єднання “Дніпрошина” та ін.), Львова (Об’єднання “Електрон”), Бердянська (Завод дорожніх машин), а також багатьох підприємств Харкова, Одеси, Запоріжжя. Історія соціологічних служб цих підприємств багата і чекає заслуженого опису. Обмежимося деякими з них.

На Металургійному заводі ім. Г.Петровського консультативні і контрольні функції соціологічних служб (керівник – Є.І.Фокін), починаючи з 1969 року, прийняли інституціональний характер: крім усних бесід з майстрами, начальниками цехів і відділів практикувалися заняття (семінари, лекції). З’явилися “Пам’ятки керівнику”, “Рекомендації керівнику (про стиль і методи керівництва)”, у яких формулювалися практично важливі й аж ніяк не банальні поради і застереження. Наприклад: “Перша догана підлеглому завжди повинна робитися наодинці: якщо догана буде справедливою, це викличе повагу до керівника. Розп’якання підлеглому в присутності його колег здатне глибоко травмувати людину, викликає загасну образу і ворожість до керівника”. У результаті профілактики конфліктних ситуацій їхнє виникнення на заводі скоротилися в 1971 році на 23%. Аналогічні соціологічні служби існували на багатьох інших промислових підприємствах Києва, Бердянська, Львова. Не усе в цих службах було бездоганним і ефективним. На тім же МЗ ім. Г.Петровського в середині 1970-х років усе частіше стала спостерігатися бюрократично-формальна папіротворчість типу “Книжка майстра”, “Творчий паспорт НТР”, “Щоденник наставника молоді” і явний надлишок соціально-психологічних заходів.

Більш складні і масштабні соціоінженерні нововведення спостерігалися в цей період на деяких інших промислових підприємствах України.

У 1973 році на Дніпровському машинобудівному заводі (Дніпропетровськ) була впроваджена “система контролю знизу” (керівник проекту – В.Ф.Слепченко). Суть цієї системи полягала в детальній розробці потоків соціальної інформації “знизу – нагору і зверху – вниз” відповідно до вимог принципу зворотного зв’язку (Мал. 4).

Керівник, адміністрація,
громадські організації

— інформація, що виходить "знизу" (сигналізуюча чи пропозитивна)
 — інформація, що виходить "зверху" (результуюча)

Мал. 4

Скарги, претензії, пропозиції, рекомендації “знизу”, що далеко не завжди доходять до адресата (дирекції, адміністрації), за допомогою таких каналів зв’язку, як “урночки” чи скриньки з “кишеньками”, у яких знаходилися відтиражовані бланки з грифами “Ваш настрій” і “Ваші претензії чи пропозиції” для самостійних записів, а також телефони з автозаписом за номером 0.5, надходили в ССП (соціологічну службу підприємства), де вони фіксувалися в спецжурналах, оброблялися, типологізувалися і направлялися певній посадовій особі (директору, заступникам, начальникам цехів і т.ін.) з вимогою відповіді (реакції) у встановлений термін. Слід зазначити, що вимога відповіді на інформацію “знизу” санкціонувалася наказом директора заводу. Відповіді також реєструвалися ССП і, якщо відповідальний за їхню якість і вірогідність інженер-соціолог знаходив їх неспроможними чи непереконливими, то ССП робила повторне нагадування посадовій особі про необхідність адекватної реакції. Тільки після цього за допомогою внутрішньозаводського радіо чи багатотиражної газети “Прапор праці” інформація про вжиті заходи повідомлялася в низові колективи. За три з зайвим роки діяльності “системи контролю знизу” від працівників заводу надійшло більш, ніж 900 сигналів, у тому числі 94% від робітників і 6% від ІТП і службовців. Аналіз надходження інформації засвідчив її стійке зростання, що говорило про ефективність цієї системи, яка проіснувала більше 15 років. В інших варіантах під іншими назвами – “Служба чуйності”, “Служба уваги” та ін. – цей інженерний спосіб оптимізації дії принципу зворотного зв’язку успішно працював на багатьох інших підприємствах України.

І ще один досить показовий приклад соціоінженерних розробок того часу. У виробничому об’єднанні “Електрон” у Львові на початку 1970-х років був проведений блискучий експеримент за назвою “Пульсар”, слава про який прокотилася по всьому Союзі. Суть цього експерименту полягала у випробуванні нового способу функціонування основного принципу соціалізму “Від кожного – за здібностями, кожному – за працею”, що переслідував, як відомо, двоякого роду ціль:

по-перше, відповідність кожної людини тій сходинці службової (професійної) ієрархії, яку він займає, або на яку претендує, і, по-друге, нарахування йому зарплати, адекватної трудовим витратам. Оскільки дія цього основного принципу в 1960–1970-х рр. усе частіше почала давати відчутні збої, необхідно було вишукувати нові способи призначення на посаду і нарахування зарплати. Такі нові, ефективні способи і повинні були пройти перевірку в запланованому експерименті. Експеримент проводився у відділі головного технолога підприємства, працівники якого (40 осіб) були поділені на посадові групи, починаючи із заступників головного технолога і закінчуючи лаборантами. За діяльністю всіх працівників відділу стежили два висококваліфікованих фахівця, які зарекомендували себе чесними і принциповими людьми і яким колектив відділу довірив здійснювати атестацію всіх його членів. По закінченні року передбачалася атестація кожного із співробітників відділу за сумою отриманих ним балів по всьому набору розроблених і затверджених відділом функціонально-посадових і людських якостей. Працівники, що набрали найбільш високі бали – “просувалися нагору”, найнижчі бали – “спускалися вниз”, і подібно тому, як кров в артеріях порціями просувається вперед, так і фахівці просувалися в ту чи іншу сторону (звідси, до речі, і сама назва “Пульсар”). По закінченні року виявилось, що частина працівників повинна була просунути на більш високі посадові ступіні, частина – на більш низькі. Деякі з останніх пішли “убік”, тобто звільнилися. “Пульсар” висував тверді вимоги, перетворюючи порожні декларації про “соціалістичне змагання” у справжнє змагання – у змагальність і ділову конкуренцію. З цієї причини деякі “скривджені” почали писати в усі інстанції скарги на “Пульсар”, звинувачуючи його в проповіді “вовчих законів”, у “нав'язуванні не властивої соціалізму конкуренції” і т.ін.. Під тиском вищих органів, зокрема Держкомітету з праці і заробітної плати при Раді Міністрів СРСР, “Пульсар” був оголошений “невдалим” і “неспроможним”. Однак принципи і процедури, розроблені ним, владно заявили про себе в нових формах організації праці і заробітної плати, і їх уже неможливо було “розігнати” ніякими владними директивами.

Завершуючи екскурс в галузь соціоінженерної діяльності радянських часів, необхідно відзначити, що ця діяльність, з погляду партійних вельмож, дуже часто мала “кримінальний” характер, що її розробки далеко не завжди здійснювалися в руслі “останніх вимог з'їзду КПРС”. І саме цей “кримінальний” характер примушував іноваційно налаштованих

керівників і працівників-професіоналів прибігати до панацеї “соціологічних досліджень”, маскуватися під вимоги авторитетної на ті часи соціологічної науки. Тому далеко не завжди “заняття соціологією” виступали як данина моді, як чергова приваблива “показуха”. Звертання до соціології, її повсюдна інституціоналізація були також гарним способом легітимізації ідей, що йшли врозріз з апологетичною тріскотною партократів.

2.7. Особливості соціоінженерної діяльності в пострадянській Україні

Пострадянський період часу приніс радикальні зміни в господарському житті України, переструктурував діяльність інститутів науки, у тому числі і соціальної інженерії. Реструктуризація цієї останньої проявилася не тільки у способах і організації всієї соціоінженерної практики, а й у проблемно-тематичній її спрямованості: відійшла на другий план соціоекономічна інженерія, фактично зникли соціологія праці і “наукова організація праці” (НОП), соціологія виховання, зате з’явилися і почали розвиватися політологічні й електоральні соціоінженерні розробки і маркетингові дослідження. Реструктуризація подібного роду не була випадковістю: впровадження у виробництво ліберально-капіталістичних форм господарювання автоматично скасувало багато соціально-організаційних і соціально-психологічних проблем, що настільки гостро стояли раніше в умовах соціалізму. Неоліберальному капіталізму, що виключно орієнтувався на фетиш прибутковості, ні до чого було вирішувати питання виховання працівників, піклуватися про рівень культурного розвитку чи стану їхнього здоров’я. Рішення всіх цих питань відтепер виносилося за межі підприємства. Адже загальним вихователем стала конкуренція за вигідний продаж робочої сили, тобто невідворотне і змушене *самовиховання* перед погрозою бути звільненим. Це по-перше. По-друге, в умовах конкуренції і самовиживання лейтмотивом виробничої діяльності є одержання прибутку – і тільки. Все інше, неекономічне, відбувається лише з метою служіння економічному, забезпечення економічного ефекту. Підприємство – не школа, не клуб за інтересами, а місце, де робиться бізнес. Тому цілком закономірним в умовах неолібералізму з’явився факт зсуву соціоінженерної діяльності з трудової проблематики на проблематику соціально-політичну, електоральну, на розв’язуванні “секретів” підприємницьких успіхів і маркетингових “ноу-хау”. Якщо говорити коротко, на зміну *соціальної інженерії* прийшла *інженерія політична*.

Спроби реанімувати колишню соціоінженерію на підприємствах Дніпропетровська, зокрема на Металургійному заводі ім. Г.Петровського, а також на виробничих підприємствах інших міст не зустріла розуміння і підтримки з боку прагматичних власників і нових адміністрацій. Ці спроби робилися в основному представниками “старої”, тобто радянської заводської соціоінженерії, і, оскільки методи, стиль і проблематика колишньої соціології не вписувалися в новий алгоритм діяльності приватних підприємств, то усі вони фактично викидалися на смітник історії. Раніше відкриті і доступні для всіх працівників підприємств заводські соціологічні служби сьогодні переведені в розряд маркетингових служб, що працюють за суворо заданою їм проблематикою, у режимі секретності і комерційної таємниці. Збережені на деяких великих промислових підприємствах Дніпропетровська, Запоріжжя, Миколаєва заводські соціологічні служби, хоча і виходять за межі маркетингових розробок, проте здійснюють свою діяльність у режимі засекреченості і непласності.

Більш доступними і “демократичними” є соціоінженерні розробки, вироблені численними політологічними службами столиці й обласних центрів. Особливо помітні в цьому плані *електоральні послуги*, що надаються різного роду кандидатам у народні депутати, політичній еліті суспільства, представникам політичних партій і блоків. Визначена частина інформації про рейтинги різних політичних партій, блоків, рухів потрапляє на телеканали й у радіомережу. Але “закрита” частина соціоінженерних розробок стає надбанням вузького кола осіб – зацікавлених політологів і не менш зацікавлених замовників, тобто вона не розголошується. У цій закритій частині мова йде не стільки про реальний рейтинг політика, про перелічені шанси на перемогу, а про те, що слід зробити претенденту для успіху, які акції розробити, щоб ці шанси підвищилися. До діагностики і порад інженерів-політологів приєднуються митецькі маніпуляції діючих у співдружності з політологами і соціологами працівників мас-медіа, і в такий спосіб соціальна інженерія цього роду здобуває корпоративну форму. У соціоінженерні корпорації великого бізнесу і великої політики крім соціологів і політологів входять психологи, економісти, юристи, художники-дизайнери, журналісти, представники багатьох інших професій, об’єднаних виконанням єдиної функції – PR. І найчастіше вкрай складно, а то і неможливо побачити межу між світлим і чорним “піаром”.

Словник термінів

Протоінженерія – попередниця наукової інженерії, яка заснована на емпіричному народному досвіді людей общинно-родового ладу.

Система соціальної символіки – соціоінженерний вплив на людей за допомогою символів усемогутності правлячих класів і груп, сукупність несилкових механізмів позаекономічного примусу до праці.

Ігрові імітації – часто уживані в дипломатичній практиці і військовій справі методи введення супротивника в оману і програш хитрим, облудним шляхом.

Утопічні проекти – зовні реалістичні, але фактично неспроможні у визначених історичних умовах проекти гуманного і справедливого суспільного устрою.

Тейлоризм – система економічного примусу людей до безмістовної, непривабливої монотонної праці за пануванням технічного фактору над людиною.

Фордизм – різновид тейлоризму зі спробою компенсації людських (моральних, психологічних) витрат шляхом розмаїтості дозвілля робітників, поліпшення умов їхнього життя.

Модифікація поведінки – вплив на умонастрій і волю людей в обхід їхньої свідомості, зомбування їхньої трудової активності і слухняності за рахунок хіміко-терапевтичних, хірургічних, психологічних способів впливу на людський організм.

Гуманістичний напрямок соціоінженерної діяльності – постеконічний (“постіндустріальний”) етап розвитку соціоінженерної діяльності, коли на зміну першості техніко-технологічного фактору (технократії) приходять першість людського, соціального фактору, коли людина перестає бути “придатком машини”.

Соціоінженерний романтизм – спроби облагородити працю, додати привабливість важкій ручній праці в умовах суспільної (соціалістичної) власності. Родоначальником соціоінженерного романтизму були О.К.Гастев та його учні в 1920-1930 рр.

“Система контролю знизу” – небезуспішна спроба заводських служб залучити до керування виробництвом робочі колективи в 1970-1980 рр. в Україні.

? Контрольні запитання

1. Чому Карл Пошлер назвав давньогрецького архітектора Гішодама Мілетського “першим соціальним інженером на Землі”?
2. У чому полягає соціоінженерна роль найдавніших прислів’їв і приказок?
3. Чому успішні спроби здійснення утопічних проектів у XVIII-XIX вв. у США в кінцевому рахунку зазнали невдачі?

4. У чому проявився псевдогуманізм ранньої “системи людських відносин”?
5. На яких протилежних принципах функціонували технократичний і гуманістичний напрямки соціоінженерної діяльності в 1960-1980 рр.?
6. В чому була заслуга О.К.Гастева в розвитку вітчизняної соціоінженерної думки?
7. В чому полягають особливості розвитку соціоінженерної діяльності в пострадянській Україні?

Темі рефератів

1. Перехід від насильницьких до ненасильницьких методів соціоінженерної діяльності у рабовласницькому суспільстві.
2. Стан і спрямованість соціоінженерних розробок у Стародавньому Єгипті, Ассирії і Стародавній Індії.
3. Технократія рання і пізня.
4. Генрі Форд як соціальний інженер.
5. Мак-Грегор як основоположник і нагхненник розвитку гуманістичної соціоінженерної практики.
6. Про діяльність ЦПП (школи О.К.Гастева).
7. Заводські соціологічні служби підприємств України та їхній внесок у розвиток соціоінженерних розробок у 1960–1990 рр.

Література

1. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Современная социальная психология на Западе. – М., 1978.
2. Антология мировой философии. Том 1. Часть 1 и Часть 2. – М., 1969.
3. Антология мировой философии. Том 2 (см. Т.Мор, Т.Кампанелла). – М., 1970.
4. Бойетт Джозеф Г., Бойетт Джимми Т. Путеводитель по царству мудрости. – М., 2004.
5. Бурыйкин П.А. Москва купеческая. – М., 1991.
6. Васильева Елена, Пернатъев Юрий. 50 знаменитых бизнесменов. – Харьков, 2004.
7. Гастев А.К. Как надо работать. – М., 1972.
8. Гиббон Эдуард. Закат и падение Римской империи. Том 2. – М., 1997.
9. Горюхов В.Г. Знать, чтобы делать. История инженерной профессии и ее роль в современной культуре. – М., 1987.

10. *Зайцев А.К.* Социологическая служба производственного объединения: опыт КАМАЗа. – М., 1982.
11. *Кайдалов Д.П., Суименко Е.И.* Психология единоначалия и коллегиальности. – М., 1979.
12. *Королько Валентин.* Основи паблік рілейшенз. – К., 1997.
13. *Крыстова Ольга, Ахрянов Ангел.* Листы каменной книги. – М., 1973.
14. *Легенды и мифы Древней Греции и Древнего Рима.* – Воронеж, 1993.
15. *Овруцкий Н.О.* Крылатые лагинские изречения в литературе. – К., 1962.
16. *Платон.* Сочинения в трех томах. Том 3. Часть 1. – М., 1971.
17. *Русские пословицы и поговорки /* Под ред. В.П.Аникина. – М., 1998.
18. *Спад мировой долларовой системы: ближайшие перспективы.* – М., 2001.
19. *Суименко Е.И.* Социальная инженерия: к вопросу о научном статусе // Соціологічна наука і освіта в Україні. Випуск 1. – К.: МАУП, 2000.
20. *Тэйлор Э.* Первобытная культура. – М., 1939.
21. *Тягушев А.Ф., Федотова А.П.* Социологическая служба. – Л., 1985.
22. *Файоль А., Эмерсон Г., Тейлор Ф., Форд Г.* Управление – это наука и искусство. – М., 1992.
23. *Хайзинга Йохан.* Homo Ludens. – М., 1992.
24. *Эзон.* Басни. – Харьков, 2008.
25. *Энгельс Ф.* Описание возникших в новейшее время и еще существующих коммунистических колоний // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Изд. второе. – Том 42. – 1974.
26. *Якушев В.М.* “Пульсар” – опыт социального эксперимента // Социологические исследования. – 1977. – № 3.
27. *Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток.* – 2001.
28. *Скарби народної мудрості: Закарпатські українські прислів'я та приказки.* – Ужгород, 1959.
29. *Народ скаже – як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки.* К., 1971.

ТЕМА 3. ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ ЯК СПЕЦІАЛЬНОЇ ГАЛУЗІ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Лекція 1

3.1. **Латентна методологія перших соціоінженерних проектів і конструкцій (Античність – міфологія, епікурейство, Платон; Середньовіччя і ранній капіталізм – Т. Кампанелла, Т. Мор, Е. Кабе, А. Сен-Симон)**

Досі ми розглядали історію соціальної інженерії як *історію соціоінженерної діяльності*. Але, як ми пам'ятаємо, є інша її іпостась – *соціальна інженерія як наука*, предметом якої є соціоінженерна діяльність. Формуватися вона почала в пізніший період часу, з появою науки, перших наукових уявлень про суспільство, про людину і людство. Проте на ранніх етапах свого становлення вона давала про себе ознаки не лише в поглядах окремих учених, тих або інших шкіл і напрямів, але і в інтуїтивно-прихованих, латентних формах методологічних підходів до конструювання різних нововведень, що досить наочно представлене в давньогрецькій і давньоримській міфологіях.

У структурному аналізі цих останніх виявляється латентна методика перших соціоінженерних проектів і конструкцій у вигляді *сюжетних інваріантів*, що були властиві зазначеним міфам і утримували у собі методологічні вимоги до процедури соціального винахідництва. Якщо зробити теоретико-методологічну витяжку із давньогрецької і давньоримської міфологій, з філософських трактатів і повчань мудреців Стародавності, то виявиться приголомшлива картина *методологічної схожості* в побудові багатьох міфологічних сюжетів чи життєвих афоризмів. Їх аналіз призводить до висновку про існування інтуїтивної методології доцільності і раціоналізму нововведень, основні принципи якої можна сформулювати таким чином:

Уведення нового (зміна природного ходу подій) неминуче повинно погоджуватися з логікою (неминучістю, закономірністю) розвитку цих подій.

Спроби створення гомогенних систем спочатку дають деякий позитивний односторонній ефект, але потім неминуче приводять їх до саморуйнування.

Закономірність завжди передумановлена зверху, і здійснюване нововведення ніколи не є випадковістю.

Зміни і нововведення виявляються найбільш стійкими тоді, коли вони здійснюються відповідно до внутрішньої рівноваги і помірності кількості та властивостей речей.

Навряд чи перераховані принципи соціоінженерної практики відбивають усе її методологічне багатство, що сховалося в глибинах міфології і афористичної мудрості наших далеких предків. Але і названі заслугують на те, щоб розглянути їх ґрунтовніше і представити переконливіше.

Перший принцип, необхідності погоджування нововведень із закономірністю процесу означає, що тільки ті винаходи і проекти соціального порядку здатні виконати в суспільстві конструктивну, творчу і доцільну роль, які відповідають об'єктивним вимогам процесу, "порядку речей". У міфології давнини затвердилися філософські принципи фаталізму – поняття приписаного порядку, року, долі. Саме богині долі – *мойри* – в давньогрецьких міфах були так невблаганно жорстокими і могутніми, що навіть вище божество – Зевс-повелитель змирявся перед волею року і не міг змінити його відповідно до своїх бажань. Але, що характерно і на що, до речі, мало звертали увагу дослідники античної філософії, так це те, що *об'єктивна необхідність*, тобто "рок", "доля", "припис" виникають із... випадковості! Мойра Лахесис визначала долю кожного явища, кожної людини шляхом неупередженого жеребкування – і жереб, що був випадковим, ставав *закономірною* необхідністю. Як тут не згадати відоме класичне положення діалектики: випадковість є форма прояву необхідності, а необхідність пробиває собі дорогу через масу випадковостей! І чи не є здійснюване жеребкування мойри Лахесис інтуїтивною здогадкою того, що в процесі спонтанного світу, який саморуйнується, існують *точки біфуркації*, коли "переважаючий" усі інші можливі варіанти розвитку найбільш оптимальний варіант стає дороговказом закономірного напрямку розвитку усієї системи? Схоже, що так. І тут, звичайно ж, виникає питання: а яке це має відношення до принципів соціальної інженерії?

Найбезпосередніше. Новостворювана соціальна реальність нагадує собою жеребкування, але здійснюване не Мойрою Лахесис, а конкретною людиною, яка прагне до “світлої долі” і яка повинна вирішити питання: узгодиться її нововведення з визначеним Мойрою “добрим” жеребом чи ні? Лише досвід, практика, життя можуть відповісти на це питання. Якщо нововведення здобуде свою силу і зіграє позитивну соціальну роль, то це означає, що доля “вгадана” правильно. Якщо воно лише частково заявить позитивним про себе чином, то це означає, що доля “вгадана” частково і потребує деяких поправок. Якщо ж воно виявить повну свою неспроможність, то це означає, що “світла доля” не уготована цією долею і її потрібно шукати у іншому місці й іншим способом. Мова, таким чином, заходить про *соціальний експеримент як про універсальний верифікатор можливості чи неспроможності нововведення.*

Другий латентний принцип, який можна витягнути з міфології античності і який полягає в попередженні створення гомогенних систем при усій їх уявній ефективності, наочно простежується в міфах про царя Мідаса і царя Фессалії Ерісіхтона. У нагороду за відважність, проявлену до його учителя, веселий бог Діоніс подарував цареві Мідасу те, чого він так жадав – здатність перетворення на золото будь-якої речі, до якої він доторкнеться. Ось як один з авторитетних істориків давньогрецької культури професор Н.А.Кун відтворює події, що сталися потім. “Тріумфуючи, віддалився Мідас. Радіючись отриманому дарунку, зриває він гілку з дуба, на золоту перетворюється гілка в його руках. Зриває він у полі колосся, золотими стають вони, і золоті в них зерна. Зриває він яблуко, яблука перетворюються на золоті, немов вони з садів Гесперид. Усе, до чого не доторкався Мідас, негайно перетворювалося на золото. Коли він мив руки, вода стікала з них золотими краплями. Радіє Мідас. Ось прийшов він до свого палацу. Слуги приготували йому багатий банкет, і щасливий Мідас сів за стіл. Отут-то він зрозумів, який жадливий дар випросив він у Діоніса. Від одного дотику Мідаса усе звертається в золото. Золотими ставали у нього у роті і хліб, і усі страви, і вино. Тоді-то зрозумів Мідас, що доведеться йому загинути з голоду. Протягнув він руки до неба і вигукнув:

– Змилуйся, змилуйся, о Діоніс! Пробач! Я благаю тебе про милість! Візьми назад цей дар!”

Діоніс змилювався, повернув цареві колишні людські властивості, але ім'я Мідаса, ставши прозивним, залишилося на довгі віки уособленням не лише непомірної і позбавленої всякого здорового глузду жадібливості

окремих людей, але і цілих громадських формацій, що створюють руйнівну і непомірну жадність панівних класів. К.Маркс, К.Полані, багато інших економістів і філософів XIX – XX століть використовували метафоричний образ Мідаса в критиці “однобічностей приватної власності”. Так само цей образ може служити характеристикою сумно відомих в історії тоталітарних режимів Адольфа Гітлера чи Августа Піночета, які спочатку заявили про себе скороминучими успіхами, а потім продемонстрували політичну і чисто людську неспроможність тоталітарного режиму суспільства.

Якщо руйнівна однобічність (гомогенність) бажань і дій Мідаса символізує невідповідність різноякісного (гетерогенного) історичного стану світу одностороннім намірам і примхам людей, непереборне протиріччя між ними, то руйнівна однобічність бажань і дій Ерисихтона носить інший характер. Міф про Ерисихтона, малопомітного фессалійського царька, розповідає про трагічну долю, що осягла цього героя. У покарання за вирубування дерев у священному гаї Церери боги покарали безпутного шибеника шаленством шлуку: чим більше він їв, тим більше долав його голод і тим ненаситніше ставав його шлунок. Пройвши все своє добро, він вимушений був продавати свою доньку, що володіла мистецтвом перетворення і поверталася до нього і всякий раз знову йшла в обмін на їжу Ерисихтона. Але вренгі-ренгі і сили чаклунства не змогли врятувати її батька від голоду. Страшний був кінець його. Ось що писав про це Овідій:

*Після того, як алчба надбання усе виснажила,
Знову і знову їжу доставляючи відважній недузї,
Члени свої роздирати, зубами гризти Ерисихтон
Почав: тіло живив, убавляючись тілом, – нещасний.*

Самопожирання Ерисихтона – те ж саме, що жадібність класової приватновласницької системи суспільства, яке пожирає саме себе. Академік Ю.А.Жданов в статті “Фатальний комплекс Ерисихтона” (2000 р.) писав: “Богиня голоду святкує нині безперервну тризну, беручи з собою щорічно мільйони життів, і в першу чергу дітей. Всеосяжна система фінансового капіталу висмоктує з людства не цифри на дисплеях, не зелені папірці чи золоті кругляшки, а гарячу людську кров, яка омиває клітинки м’язів і мозку працюючого організму. Саме вона складає субстанцію вартості, що осідає в швейцарських, паризьких, лондонських банках, в Міжнародному валютному фонді і що живить паразитичний клас, народи-рантьє. Ось тепер фатальний комплекс Ерисихтона завершений. Чудес не буває: на зорі формування суспільства класових антагонізмів геніальна інтуїція

греків увовила корінні риси і фундаментальні характеристики: розрив з освяченими традицією моральними, духовними цінностями народу, розлад з природою, насильство над людиною, хижацьке споживатство, продаж усіх і уся, нарешті, самовідчуження аж до самопожирання, самоозлоблення і самознищення”.

Отже, якщо Мідас, випробовував голод тільки тому, що його їжа перетворювалася на золото, то Ерисихтон зазнавав муки голоду через власне шаленство, через ненаситність свого шлунка. У першому випадку *абсолют* негативного результату виходив із *зовнішніх* причин, *ззовні* (дотик до *зовнішнього* предмета), у другому – із причин *внутрішнього* порядку, із неуголимої потреби поїдання, *зсередини*. Але й в першому, і в другому випадку має місце *абсолютна гіпертрофія однієї функції, одномірна потреба одних і тих же дій, що ніяк не узгоджується з бажаним, корисним і конструктивним нововведенням*. Сучасна *одомірна* людина, за висловом Г.Маркузе, – найстрашніше породження капіталістичної системи. Характерно в цьому відношенні цинічне визнання одного з сучасних українських бізнесменів: “Я взагалі не люблю конкретику, яка не виражена у доларах”. Войовнича одновимірність в наявності. Попередження про можливі негативні наслідки гомогенних за своїм характером соціоінженерних розробок є латентним принципом соціальної інженерії, тобто непрямую орієнтацією на побудову стійких і гармонійних гетерогенних систем.

Третій принцип, що знаходиться в неявиному протиріччі з першим, ототожнює об’єктивну закономірність соціального процесу, людських доль з “волею зверху”. Він означає ідеологічну, ціннісну сторону соціоінженерних побудов і полягає в суворому дотриманні владної ієрархії в пантеоні богів, титанів і героїв. Кожен з рівнів цієї ієрархії, що представляє по суті зліпок з рабовласницького суспільства, обмежений у своїх компетенціях і функціях, внаслідок чого ті або інші нововведення, що привносяться до нього, не повинні були виходити за рамки нормативних встановлень і в крайньому випадку могли представляти тільки їх модифікації. Моделі “богоборчества”, в яких жива людська думка намагалася порушити ці встановлення, як правило, призводили до одного і того ж фіналу – “трагедій” і “мук”. Наочно це простежується в широко відомому міфі про викрадення титаном Прометеем вогню у богів для знедолених людей, за що Зевс-громовержець покарав його вічними муками: щодня до прикованого до скелі Прометея прилітав орел і клював його живу печінку.

Прометей вогонь став символом соціального протесту, своєрідною образною парадигмою оновлення світу через революційну боротьбу, і тому античний герой став літературним героєм не лише давньогрецького драматурга Есхіла, але і багатьох творів класиків світової літератури, у тому числі Тараса Шевченка і Лесі Українки. Саме про це необхідно говорити тому, що в уявленнях інтелектуального і культурного авангарду людства, починаючи з часів Есхіла, сталося принципове переосмислення міфу про Прометея, відступ від принципу того, що “визначено зверху”. Трагедія Есхіла “Прометей прикований” закінчується муками непокірного героя. Квінтесенцією трагедії є його слова: *“Упевнений будь, що я б не проміняв своїх скорбот на рабське служіння”*. Таким переосмисленням і увійшов до історії людської культури образ Прометея. Але первинний міфологічний його образ спочатку був сконструйований інакше: Зевс не тому жорстоко карав Прометея за викрадений у нього вогонь, а за приховувану ним таємницю майбутньої смерті громовержця. І коли знесилений Прометей нарешті відкриває цю таємницю, мучення його припиняються. Таким чином, міфи про богоборчість в історії культури і науки отримали подвійну інтерпретацію: соціальні нововведення (“викрадення вогню для людей”) здатні перемагати нормативні розпорядження зверху і ставати моделлю жертвовної і героїчної соціоінженерної революції, і ці нововведення при всьому їхньому романтичному блиску зрештою підкоряються пануючим нормам і не виходять за межі наказаного їм рівня соціальної ієрархії.

Четвертий принцип – це принцип оптимальної міри, коли нововведення повинні здійснюватися в чіткій відповідності з урівноваженістю, гармонійним поєднанням протилежних основ і крайнощів. Цей принцип в чисто життєвому відношенні став широко відомим і дістав назву в античних державах “правила золотой середини” (*Aurea mediocritas*). У віршованій формі він був проголошений давньоримським поетом Горациєм:

*Золоту хто обрав посередність на долю,
Той зневажатиме, спокійний до кінця,
Халупу брудну і тишину неволю
Завидного палацу.*

Принципом помірності, “золотой середини” керувалася та частина епікурейців, яка перетворила його на обов’язкову норму і всіляко його популяризувала в елітарних кругах рабовласницького суспільства. Епікурейський, чуттєвий і розкутий, спосіб життя з часом все більше орієнту-

вався на дотримання “почуття міри” і ще в античні часи породив поняття *розумної потреби*. Принцип “золотої середини” циркулював не лише в аристократичних палацах і салонах, але і перетворився на широко винахідливу “рекламу”, став одним з інструментів “анти маркетингової” діяльності. Відомо, приміром, що в одній з давньоримських провінцій в Малій Азії у 120 р. н. е. на міській площі Ойнанди була споруджена восьмидесятиметрова колонида з написами епікурійців, звернених до покупців:

“Розкішна їжа і міцні напої не позбавляють від напастей, а тільки шкодять здоров'ю”,

“Багатство понад необхідне – все одно що вода, яка лється у вже наповнену посудину” і т.ін..

“Антиреклама” подібного роду покликана була обмежувати непомірну споживчу пожадливість, перешкодити деградації Римської імперії, що розпадалась. Принцип помірності, який супроводжував установку епікурійців на тілесні насолоди, надовго зберігся в історії і його відлуння ми сьогодні уловлюємо в такій розхожій “антирекламі”, як *“Надмірне куріння зашкоджує вашому здоров'ю і може викликати захворювання на рак”*.

У сучасній соціоінженерній науці існує один з формалізованих і часто вживаних прийомів, який можна назвати *прийомом оптимізаторики* і який нам з вами ще належить вивчати. Цей прийом, що полягає в логічному або експериментальному знаходженні оптимального об'єму яких-небудь ознак (кількості людей в групах, кількості необхідного для виконання певної роботи часу, кількості або об'єму виконуваних функцій і т.ін.), має два різновиди: знаходження певної зафіксованої *однозначної величини* і винайдення найбільш прийнятних, найкращих (оптимальних) її *інтервалів (від і до)*. У латентній формі використання цього прийому спостерігається в старогрецькому міфі про Фаетона, і особливо яскраво, в міфі про Дедала та Ікара.

Коли після довгого напугтя Фаетону відмовитися від навіженої і небезпечної поїздки по небу на золотій колісниці його батько Геліос, бог Сонця, врешті-решт дозволив йому цю поїздку, то в останньому напугливому слові він сказав Фаетону: “Будь обережний. Не жени коней. Не підіймайся занадто високого, щоб не спалити небо, але і низько не спускайся, бо ти спалиш усю землю. Не ухилийся, пам'ятай, ні вправо, ні вліво...”. Фаетон, вислухавши повчання батька, одразу ж забув про них – і, порушуючи межі дозволеного кидався між небом і землею, згораючи у своїй вогненосній колісниці.

Формалізований прийом оптиматоріки чудово охарактеризований також в міфі про Дедала та Ікара. Проживши багато років у фактичному полоні у царя Кріта Міноса, легендарний афінський архітектор і винахідник Дедал разом з сином Ікаром вирішив бігти з острова на винайдених ним крилах. Перед самою втечею він напучував сина: “Будь обережний під час польоту. Не спускайся занадто низько до моря, щоб солоні бризки не змочили твоїх крил. Не піднімайся і близько до сонця: жар може розтопити віск, і розлетиться пір’я. Лети тільки за мною і не відставай від мене”. Ікар, як водиться в такому віці, забув повчання батька. Політ захоплює його. І він вже не летить тільки за Дедалом. Злітаючи вгору, він дозволив гарячому сонцю розтопити на пір’ях віск, що скріплював їх; опускаючись вниз, – змочив пір’я, що вмиль розлетілись. Ікар рухнув у море – і загинув. Так порушення міри дозволеного, порушення *оптимуму* призводить до загибелі. *Оптимум* у даному випадку – короткий простір між пекучим сонцем і важкими морськими бризками. Давньогрецький драматург Еврипід виразив свій життєвий досвід фразою: “*Найкраще і надійніше – це підтримувати рівновагу у своєму житті, визнаючи великі сили навколо нас і в нас самих. Якщо ви можете це робити і так жити, то ви – справжній мудрець*”.

Арсенал соціоінженерної науки не лише в латентному й інтуїтивному вигляді зберігається в міфах і легендах старовини, але і в етико-філософських навчаннях епікурейства, стоїцизму, таких мислителів античних часів, як Епікур, Діоген Лаерцій, Меродор, а також Епіктет і Сенека. В цілому їх соціоінженерні погляди сходилися у головному – в необхідності відповідності нововведень, вчинків і дій людей з “передус-тановленням”.

У дещо іншому плані соціоінженерні думки прозвучали з вуст філософського юласика старовини Платона (428 до н. е. – 348 до н. е.). Якщо для більшості шкіл, течій та напрямків античності початком аналізу була людина (людська особистість), його душа, його етичні погляди і мотиви, то для Платона таким початком була держава, спільнота людей. Крен від соціально-особового трактування людського соціуму у бік його соціетального (системного) трактування складає беззаперечну заслугу Платона в розвитку методології соціальної інженерії. Внесок Платона як ученого в науку полягає, по-перше, в тому, що він розглядав зміни в суспільстві як похідне від двох видів творчості – “божественного” і “людського”, отожнюючи перший вид з природним, об’єктивним процесом, а другий

– з суб'єктивним, людським (“що приписується природі, твориться божественним мистецтвом; те ж, що створюється людьми, – людським і, згідно з цим положенням, існує два роди творчості: один – людський, інший – божественний”), і, по-друге, на відміну від своїх попередників він розглядав людські (соціальні) нововведення не як провидіння вищих, потойбічних сил, не як “божественний дар”, а як іманентне людині “творче мистецтво”. “Творчість, – писав він в діалозі “Бенкет”, – поняття широке. Усе, що викликає перехід з небуття в буття, – творчість і, отже, створення будь-яких витворів мистецтва і ремесла можна назвати творчістю”. В іншому місці, в “Теететі” він відзначав: “У відношенні до усього, що раніше не існувало, але що ким-небудь потім викликається до життя, ми говоримо: про тих, хто це робить, – “він творить”, а про те, що зроблено, – “його роблять”. І далі, в тому ж “Теететі”: “Творче мистецтво є всяка здатність, яка є причиною виникнення того, чого раніше не було”. Платон зумів проникнути в таємницю конструювання державних устроїв в *соціальному* аспекті, що простежується в таких його роботах (діалогах), як “Держава” і “Політик”. Методологічно їм передували знамениті “Теетет”, “Пімей” і “Бенкет”, де фактично уперше було визначено поняття породжуючої соціум моделі, у вигляді органічної єдності загального і його частин. До Платона ціле, чи загальне зводилося до механічної сукупності складових його елементів. За Платоном воно не зводиться до подібного набору, тому що загальне надає одиничному такі ролі, функції і значення, якими воно (одиничне) саме по собі не володіє. Займаючись “уявною побудовою держави”, стосовно якої ним були висловлені блискучі соціоінженерні положення, Платон писав: “Держава виникає, як я вважаю, тоді, коли кожен з нас не може задовольнити сам себе, хоча має потребу ще багато в чому... Випробовуючи нужду багато в чому, такі люди збираються воедино, щоб мешкати спільно і надавати один одному допомогу: таке спільне поселення і одержує в нас назву держави”. Таким чином, визнання якісної незведеності соціуму (держави) до здатності і потреб окремої людини – друга найважливіша заслуга Платона як класика соціоінженерної науки.

Нарешті, не менш важливою його заслугою є наближення до *принципу узгодженості цілого і його частин*. Згідно з Платоном тільки ті соціуми (держави) є стійкими і життєздатними (“ідеальними”), частини або окремі складові яких узгоджені з цілим, знаходяться “у згоді” з ним, тобто відповідають природі соціума. Дуже важливо і характерно, що розглядаючи цілісність як якісну визначеність, що не зводиться до її складової

частини, Платон в той же час не протиставляв ціле частині, державі як деякій тотальності – складовим його громадянам, окремій людській істоті з її потребами і здібностями. Соціум (державу) він розглядав як *взаємодію* людей, як деяку систему, в якій її елементи (індивіди) гармонійно взаємодоповнюють один одного завдяки різноманітності їх здібностей і умінь. У розумній і доцільній комбінаториці цих елементів (індивідів) Платон вбачав те, що можна назвати *принципом оптимальності*. Здійснення цього принципу означає: (а) створення умов і передумов внутрішньої гармонії соціуму (“гідність кожної речі – це складність і впорядкованість”); (в) розподіл праці (функцій) згідно зі схильностями і умінями кожного (“можна зробити усе в більшій кількості, краще і легше, якщо виконувати одну яку-небудь роботу відповідно до своїх природних завдатків, і при тому вчасно, не відволікаючись на інші роботи”); (с) збіг меж соціуму (держави) з емпірично доступним кожному – і передусім проводиреві (керівникові, правителеві) – соціальним простором, що сприяє обґрунтованості рішень, що приймаються, і нововведень (“усіяйко стежити за тим, щоб наша держава була не занадто малою і не занадто великою – вона має бути достатньою і єдиною”).

У роботах Платона можна знайти безліч інших методологічно важливих для соціоінженерної науки моментів – і положення про те, що “творча несамовитість” є проривом до нового, яке раніше не існувало (схоже на сучасне евристичне поняття “осіяння”), і положення про необхідність імпульсу, поштовху, щоб нововведення увійшло до колії саморуку (“варто тільки дати перший поштовх державному устрою, і воно рушить вперед само, набираючи сили, немов колесо”) і т.ін., і т.п. При усьому цьому не можна обійти мовчанням і слабкі його сторони як філософа і як соціолога, пам’ятаючи при цьому, що ми маємо справу з першими і незграбними кроками наукової думки в епоху, коли продуктивні сили не пішли далі за колесо, важеля і коміра і підневільної рабської праці і коли внаслідок цього смішно було б вимагати від науки бездоганних істин і практично застосовуваних відкриттів. Насамперед тут маються на увазі утопічні спроби створення (побудови) Платоном “ідеальної” держави, – що, між іншим, стали трагічними сторінками його біографії, – коли він наївно вважав, що “людський рід не позбавиться від зла доти, доки істинні і правильно мислячі філософи не займуть державні посади або володарі в державах за якимось божественним визначенням не стануть справжніми філософами”. Неважко помітити, що ідея “освіченої монархії” XVII

– XVIII віків бере свій початок в утопічних побудовах цього видатного філософа античних часів.

Пізній стоїцизм і раннє християнство за усією фаталістичністю їх віровчень привнесло немало емпірично обґрунтованих правил і вимог відносно побудови людських життєвих стратегій. Ці вимоги і максими мали переважно морально-етичний характер. Багато з них були релігійними догмами. Але разом з цим в думках апостолів, давніх мудреців, викладених в Біблії, Торі і Корані, міститься найбагатший арсенал методологічних принципів частковостей (приписів на усі випадки життя), що в життєвому ужитку були найбільшою науковою підмогою соціоінженерних рішень.

Елементи соціоінженерної науки наступного за античним періодом середньовіччя були головним чином добутками соціалістів-утопістів. Важливо враховувати ту обставину, що на зміну вільному поводженню з богами Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, на зміну політеїзму прийшов диктат монотеїстської релігії, коли будь-який прояв нововведень в громадському житті списувався або на “божу волю”, або на “підступи диявола”. У першому випадку нововведення були крайньою рідкістю, бо регламент громадського життя встановлений одного дня богом, не міг бути довільно, без санкції церкви змінений, не підривав авторитету Всевишнього; у другому випадку – воно обіцяло його авторові бути підданим аутодафе і спаленням на кострищі інквізиції. Тому на тлі духовної рутини украй рідко спостерігалися сплески соціологічної думки, а якщо і спостерігалися, то не без драматичних наслідків для зухвалих мислителів. До останніх в першу чергу можна віднести *Томаса Мора* (1478–1535) і *Томмазо Кампанеллу* (1568–1639). Т.Мор в “Золотій книзі” такій же корисній, як і забавній, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопії”, як і Т.Кампанелла в “Місті сонця”, по суті, продовжили методологічні традиції утопічного соціального винахідництва, що було властивим міфології і мудрецам Стародавнього світу. Характерно, що і стиль викладу своїх соціоінженерних проектів (діалогічна форма), і самі принципові підходи до утопічних проектувань у Т.Мора і Т.Кампанелли в істотних рисах повторюють багато положень творів Платона. До того ж Т.Мор в “Утопії” неодноразово посилався на Платона, його ідеї і підходи. Що важливо тут зазначити, так це те, що всі представники утопічної інженерії, чи принаймні, їхня більшість зуміли адекватно визначити той початок соціального життя людей, перетворення якого спричиняло за собою принципові зміни в усіх сферах буття людського суспільства.

Таким початком Платон вважав “нерівне майнове положення громадян”, а Т.Мор і Т.Кампанелла – “приватну власність”. І оскільки перетворення “майнового положення” (стосунків власності) вони пов’язували не з суспільно-історичним прогресом, не з соціокультурною еволюцією і політичною революцією, а з принципом індивідуальної людської раціональності, з морально-етичними вимогами і витікаючою з них доцільністю, то найлегшим і простішим способом такого перетворення ним вважалося логічно можливе “переконання” сильних світу цього в неспроможності і згубності приватної власності. *Знання причин чого-небудь ще не означає можливості її усунення* – от чого не могли осмислити утопісти минулого, наївно вважаючи, що подібне знання автоматично спричиняло за собою можливість негайного перетворення.

Разом з тим, працюючи на перспективу, вони, по-перше, вірно передбачили ті способи і форми перетворення дійсності, які могли бути здійснені в майбутньому, і, по-друге, намітили методи і принципи підходу до рішення соціоінженерних завдань приватного порядку. Т.Мор, подібно до авторів античної міфології, вказав на згубність і неспроможність побудови людських співтовариств на гомогенних початках. Якщо стародавні греки символічно визначили цю гомогенність як перетворення будь-якої речі в золото при дотику до неї Мідаса, то Т.Мор побачив цю гомогенність капіталістичного ладу, що народжується, в грошах, а ще точніше – в “вівцях, які з’їли людину”. “Вівці” символізували у нього однобічність приватновласницьких товарних стосунків як порочного атрибуту капіталістичного суспільства, якому він тільки і міг прогиставити утопічну ідилію багатокольорового, різноманітного життя вигаданих ним острів’ян. Оскільки “поїдання вівцями людей” безпосередньо виникало із стосунків приватної власності, на що вказував Т.Мор, то велика його заслуга як методолога і теоретика соціальної інженерії полягала в *орієнтації на перетворення матеріально-економічних основ (причин) морального життя людей, їхньої соціальної поведінки і діяльності соціальних інститутів суспільства*. “Я твердо переконаний у тім, – писав Т.Мор, – що розподіл засобів рівномірним і справедливим способом і благополуччя в ході людських справ можливі тільки з абсолютним знищенням приватної власності; але якщо вона залишиться, то у найбільшій і найкращій частини людства назавжди залишиться гіркий і неминучий тягар скорботи”. Це визнання орієнтує політика, державного діяча на радикальні зміни умов існування і діяльності людей – і в цьому полягає раціональне зерно науковості під личиною утопічних побудов.

Т.Мору належить заслуга в розробці і застосуванні цілого ряду інших методологічних принципів соціоінженерної практики: принцип досягнення стійкості соціуму за рахунок надання йому гетерогенного стану, гармонійного поєднання його елементів; принцип відповідності нововведення сутності природи чи того соціального процесу, в який воно впроваджується; принцип оптимальності і помірності, складових частин соціуму (розвиток услід за Платоном ідеї: “не занадто мало, але і не надто багато”); принцип адекватного людським здібностям соціального “розташування” членів суспільства: саме здібності, що виявляються і розвиваються, служать підставою для соціальної мобільності; принцип особистої саморегуляції як основи демократичного режиму і т.ін..

Багато що з цих заслуг належить й іншому, не менш знаменитому мислителю пізнього Середньовіччя і раннього капіталізму Т.Кампанеллі. Автор “Міста сонця” приписує фантастично винайденій ним державі ті ж достоїнства, якими володіли громадяни “Утопії”, а разом з цим і способи їх придбання: принцип рівності (“відповідно до природного права усе є загальним”); принцип відповідності нововведення сутності (природі) певного соціуму; принцип оптимальності (помірності); принцип стійкості різноманітної системи і т.ін..

Разом з тим у Т.Кампанеллі простежуються і дещо інші підходи до розробки соціоінженерних рішень. На тлі детального і часом допитливого опису побуту соляріїв як доповнення до моровських думок і конструктивних принципів у Т.Кампанеллі вимальовуються такі нові задоволення, як: додання соціуму ієрархічної будови, що оживотворює і зміцнює його (соціуму) структуру (7 сфер, або кругів міста Сонця); досягнення цілісності і внутрішньої збалансованості соціуму за рахунок жорсткого підпорядкування громадян диктатурі прийнятих норм навіть в збиток дії механізму самоорганізації і саморегуляції (ділення суспільства на *керуючих* і *керованих*, за Т.Кампанеллою, є закономірним і неминучим).

Саме ж головне, у чому Т.Кампанелла розходиться не лише з Т.Мором, але і з Платоном, полягає у відстоюванні ним *принципу підтримки динамічного розвитку (гомеостазису) соціуму за рахунок штучного створення його негентропійності* (постійного порушення “рівноваги”, що примушує соціум рухатися і розвиватися). У цьому уявному алогізмі (підтримка рівноваги за рахунок його перманентного порушення) криється важливий сенс діалектики функціонування соціальної системи: адже тільки порушена рівновага здатна мобілізувати усі її внутрішні ресурси

для відновлення необхідної рівноваги, тобто змусити систему рухатися, знаходитися в активному стані і тим самим запобігати їй застою і загибелі. Ідеалом Платона була афінська демократія, ідеалом Кампанелли – спартанський спосіб життя. Останній, досить ретельно описуючи побут і устої соляріїв, підкреслював, що “якби їм ніколи і не доводилося воювати, вони все одно продовжували б займатися військовою справою і полванням, щоб не розніжуватись і не бути захопленими зненацька при усіляких випадковостях”. Розробка принципу *свідомого порушення внутрішньої рівноваги* за рахунок занять, що вимагають пекельної напруги сил, бо “завдяки такому розпорядку робіт” здійснюється праця, “розвиваюча сили”, – безперечна (хоча багато в чому і спірна) заслуга Т. Кампанелли.

Ще про один важливий момент, що виявляється як у Т.Мора, так і у Т.Кампанелли, слід сказати, коли мова заходить про методологію соціоінженерних рішень. Характерним для багатьох утопістів є обмеження соціального простору запроєктованих ними соціумів емпірично доступними діянню і сприйняттю окремої людини межами: у Т.Мора це невеликий острів, у Т.Кампанелли – середнє за величиною місто, у Е.Кабе – маленька держава, дещо пізніше – у Ш.Фур'є і Р.Оуена – фаланги (невеликі колонії) і т.ін..

Нова плеяда утопістів, цих своєрідних соціальних інженерів, що проєктують ідеальні моделі соціумів, заявила про себе в XVII – XIX віках в пору активного формування капіталістичних суспільств. Серед цієї плеяди, до якої відносяться Дж.Уінстенлі, Ж.Мельє, Г.-Б. де Маблі, Мореллі, Г.Бабеф, Е.Кабе, А.-К.Сен-Симон, на найбільшу увагу заслуговують два останніх. Автор утопічного роману “Подорож в Ікарію”, Етьєн Кабе (1788–1856) вважав комуністичний устрій суспільства “природним станом”, а приватновласницькі засади життя – збоченням цього “природного стану”, ухиленням від законів природи. Тому всі за пропоновані ним нововведення і перетворення зводилися до “повернення” людства в “лоно законів”, і одним з універсальних способів такого “повернення” він вважав наукову організацію суспільства на основі справедливого (демократичного) виборчого закону. Уперше, уловлюючи організаційний дух капіталістичного ладу, він апелював до управління і організації, які упорядковують дію, відповідають інтересам “всіх і кожного”, принципу справедливості, і всіляко засуджував те “мистецтво управління”, що зводиться лише до “мистецтва пригнічувати”, і той “порядок”, що представляє собою “усюди організоване рабство”. Відволікаючись від

утопічних ілюзій Е.Кабе, в заслугу йому можна віднести те, що він вірно позначив як один з реальних механізмів дії на експлуататорський лад – механізм організації суспільства на наблизених до демократії основах.

*Анрі Клод Сен-Симон (1760 – 1825) представляє помітну фігуру серед мислителів-утопістів XVIII століття. Попередник О.Конта і, до речі, відомий його учитель А.Сен-Симон уперше безпосередньо і на чисто теоретико-методологічній основі розробляв наукові принципи перетворення світу, взявши за основу принцип єдності аналізу і синтезу в науковому пізнанні. Аналітико-синтетичні процедури в конструюванні і перетворенні соціальних реальностей, що стали такими звичними для сучасної соціоінженерної науки, мають своє коріння в навчанні А.Сен-Симона про діалектичну єдність аналізу і синтезу, частини і цілого, одиничного і загального. Важливим методологічним придбанням А.Сен-Симона з'явилося його *наближення* до принципу матеріалістичного монізму: пізнати річ і її властивості можна лише тоді, коли ми співвідносимо її з природним (фізичним, матеріальним) світом речей, наскільки б її властивості не здавалися нам нематеріальними, духовними, потойбічними або божественними. З цієї причини він розглядав психологічні (духовні) феномени як похідні від “організованих тіл”, від анатомо-фізіологічного субстрату особи. Звідси і найважливіший для соціальної інженерії висновок: *духовне, психологічне можливо змінити лише шляхом дії впливу на матеріальний субстрат, що обумовлює їх, – на тілесну організацію людини і на матеріальні умови її життя.* Незважаючи на уявну вульгаризацію фізичних властивостей людини і її буття (“фізичизм”), А.Сен-Симон проник в таємницю структури людської психофізіології, помітивши в ній такі властивості, як стійкість (“твердість”) і рухливість, мінливість (“флюїдність”), посилюючи чи послабляючи які, можна вносити зміни в людську психіку і поведінку, – тим самим він передбачив багато з відкриттів сучасних біхевіористів. Хоча А.Сен-Симон розглядав історію суспільства як процес розвитку людського розуму, оплумачуючи тим самим його суб'єкта як лише носія духовності, що іманентно розвивається, проте він вірно осмислив творчу роль розуму, його інструментальну (проектно-конструкторську) функцію в соціально-історичному процесі. “Соціоінженерний дух” капіталізму в повний голос заявив про себе у вченні А.Сен-Симона, оскільки в цьому вченні знайшли визнання, по-перше, необхідність зміни усіх без виключення суспільних устроїв і, по-друге, цілеспрямована творча активність людей. Основна задача науки, говорив він своїм учням, “полягає в тому, щоб винайти*

найкращу для даної епохи систему громадського устрою, щоб спонукати керованих і правлячих прийняти її, щоб удосконалити цю систему, оскільки вона здатна до вдосконалення, щоб відкинути її, коли вона дійде до крайніх меж своєї досконалості, і побудувати з неї нову за допомогою матеріалів, зібраних вченими-фахівцями в кожній окремій галузі". Така в стислому визначенні А.Сен-Симона основна функція соціальної інженерії на макрорівні людського суспільства.

3.2. *Елементи соціоінженерної науки в позитивістській методології О.Конта*

Продовжувачем соціоінженерних ідей А.Сен-Симона був його учень і особистий секретар, що згодом став родоначальником соціології, *Огюст Конт* (1798–1857). "Неслухняний учень", що не сприйняв багато чого із заповідей свого учителя, О. Конт цілком може розраховувати не лише на роль систематизатора соціологічних положень, напрацьованих його попередниками, а також розроблених ним самим, але також і на роль методолога і, у відомому смислі, родоначальника соціальної інженерії як науки. Його знаменитий шеститомний "Курс позитивної філософії" (1830–1842 рр.), а також скорочений виклад соціологічних думок у "Дусі позитивної філософії" дають підстави вважати, що за всією помилковістю чи спірністю багатьох його положень елементи соціальної інженерії стали істотним проривом в сферу наукового осмислення, наукового трактування перетворення соціологічних знань в інструмент перетворення соціальної дійсності. Ми тут не розглядатимемо відому його триаду історичного розвитку духовної рефлексії – теологічний, метафізичний і позитивний періоди історії з типовими для кожного з них суб'єктами (священик, філософ, учений). Під соціоінженерною точкою зору досить розглянути позитивний, тобто суто науковий період історії людства.

За всіма ідеалістичними гріхами О.Конта, за що він неодноразово піддавався критиці ученими-матеріалістами, йому належить велика заслуга в тому, що він, *по-перше*, позбавив автономії процес пізнання світу (який до нього розуміли як вільне паріння думки), прив'язавши його до потреб "реального" розвитку людського суспільства і поставивши його тим самим в залежність від продиктованих матеріальними умовами життя (його рівнем) соціальних інтересів людей; *по-друге*, оскільки суспільство перебуває в постійній еволюції, то й наука про нього, згідно О.Конту, носить конкретно-історичний характер, внаслідок чого методи, прийоми

і підстави нововведень за необхідністю повинні зазнавати зміни (концепції “ніколи не можуть залишатися в стані абсолютної нерухомості”). Якщо до О.Конта принцип відповідності означав відповідність нововведень абстрактній “природі речей”, “природному стану людини”, то за О.Контом він означає відповідність поведінки і способу життя людей “виробничим” (соціально-економічним) імперативам певного історичного часу; *по-третє*, О.Конт уперше зробив спробу, – можливо, не завжди вдалу – зламати бар’єр між природними і суспільними науками, вказавши на їх принципову єдність і на необхідність поширення “позитивізму” природних наук (їх походження з “досвіду” й емпіричну верифікованість) на суспільні науки; і, нарешті, *по-четверте*, що особливо важливо для соціальної інженерії, зв’язав воедино пізнавальну діяльність людини з її практично-перетворюючою діяльністю: позитивні знання, на відміну від теології і метафізики, не є самоціллю і завжди спрямовані на рішення практичних проблем; вони народжуються з потреб практики і на виході завершуються практичним перетворенням різних сторін людського суспільства, служать “необхідною ідейною підставою” цього перетворення. Так, кажучи про Велику французьку революцію 1789 року, О.Конт вважав, що уроки цієї революції чітко визначають порядок протікання процесу перетворення соціальної дійсності: спочатку “активна філософська поступальна хода”, потім – завершення цього руху в певних “придатних” ідеях і, в останню чергу, – поширення цих ідей на мораль суспільної більшості і лише після цього на установи.

Цими положеннями не обмежується вклад О. Конта в конституювання соціоінженерної науки. Справжня інженерна творчість, на його думку, починається лише з появою “позитивної філософії”, експериментальної науки. Умоглядність, властива періоду теології і метафізики, відокремлює людину від її безпосередніх практичних потреб, від рішення реальних життєвих дроблем і здатна тільки створювати ілюзії подібного практичного рішення. Лише коли з’являються позитивні знання про стан, структуру і спрямованість розвитку певних соціальних реальностей, закладається достовірно наукова основа конструювання чи моделювання практично значущих нововведень. О.Конт вважав, що теологія, метафізика (умоглядна філософія) і наука здатні існувати до тих пір, поки вони не вторгаються в компетенції одна одної, тобто доки це співіснування “дозволяє позитивному мисленню робити лише часткові успіхи», в чому ми змогли вже переконатися, вивчаючи соціоінженерні розробки Стародавнього світу

і Середньовіччя. Але як тільки позитивне знання (“раціональний позитивізм”) починає розвиватися і виходити на передні рубежі людської духовності, зіткнення науки і теології стає неминучим. Імперативи позитивних знань, згідно О.Конта, “самі за своєю природою здатні рано чи пізно дискредитувати в очах усіх розсудливих людей умоглядну науку”. І далі він робить дуже важливе і тонке зауваження: “...Мудра обережність, з якою позитивне мислення поступово оперує над надзвичайно легкими предметами, повинна побічно змусити оцінити безрозсудну сміливість теології по відношенню до найбільш важких питань”. Тут О.Конт по суті передбачив одне з найважливіших положень соціальної інженерії «малих справ» наших сучасників К.Поппера і Ф.-А.Хайєка: *спонтанний порядок прокладає дорогу людській раціональності*, про що нижче ми говоритимемо детальніше. Широкомовні і безплідні філософсько-теологічні умогляди повинні поступитися місцем позитивним соціологічним знанням – саме в цьому О.Конт побачив основу успішного перетворення соціального світу.

Приділяючи немало уваги питанням соціальної інженерії, О. Конт, з цілком зрозумілих історичних причин, ніде не вживає самого цього поняття, використовуючи для цього такі терміни, як “практика” (“практичне поліпшення людського існування” і “мистецтво”). Останньому поняттю він відвів цілий параграф “Духу позитивної філософії”, і уважне його прочитання говорить про те, що він вкладав в нього особливий, соціоінженерний, а не художньо-естетичний зміст. Якщо говорити точніше і по суті, то під “мистецтвом” О.Конт розумів, по-перше, специфічні зміни, що вносяться людиною в існуючий порядок речей, і, по-друге, *реалізацію людських потреб*. Говорячи про нероздільний зв’язок “науки” і “мистецтва”, О.Конт писав: “Природний порядок, витікаючий в кожному практичному випадку з сукупності законів відповідних явищ, повинен, очевидно, бути нам спочатку добре відомий для того, щоб ми могли або його змінювати в наших інтересах, або, принаймні пристосовувати до нього нашу поведінку”. Метою “мистецтва” (читай: соціальної інженерії) є досягнення гармонії між наукою і практикою, між позитивними знаннями про об’єктивні процеси в природі і суспільстві і змінами, що вносяться в ці процеси, згідно пізнаним закономірностям їх протікання. Досягнення ж цієї гармонії здійснюється двома шляхами: шляхом пристосування природної або соціальної реальності до потреб людини (особи, групи, суспільства) і шляхом пристосування поведінки, діяльності людей до умов життя, що змінилися. Підсумковим положенням про соціокуль-

турне призначення, творчу функцію “мистецтва” як “штучної діяльності” (соціальної інженерії) є наступне важливе за своєю концептуальною значимістю висловлювання О.Конта: “Якщо, з одного боку, наше постійне активне втручання покоїться передусім на точному знанні природної економії, лише прогресивним поліпшенням якої має бути в усіх відношеннях наша штучна економія, то, з іншої, – не менш ясно, що ми таким чином припускаємо необхідну недосконалість того мимовільного порядку, поступова зміна якого є повсякденною метою наших індивідуальних і колективних зусиль”. У цій фразі в інших словах і висловлюваннях пролунала ідея *телезиса*, пізніше висловлена Ф.-Л.Уордом і розглядом якої нам належить ще зайнятися. Заздалегідь можна лише відмітити, що О.Конт справедливо і принципово відмітив найважливішу роль соціальної інженерії: саме вона покликана усувати ту недосконалість спонтанних закономірностей (“мимовільного порядку”), яка існує в людському суспільстві та його середовищі (“природній економії”), ставлячи на їх місце новий, удосконалений порядок або покращуючи їх, стосовно людських потреб, за рахунок раціональних змін (“штучній економії”). У цьому полягає безперечна заслуга родоначальника соціології.

Немало пишеться і говориться про механістичне пристосування О.Контом фізичних понять *статички* і *динаміки* (“кінетики”) до соціально-історичних явищ. Роблячи акцент на штучному розподілі цих явищ на “статичні” і “динамічні”, більшість сучасних учених приписують О.Конту грубий механіцизм і незграбні спроби поширення законів фізики на соціальне життя суспільства. Звичайно, велика частка правди в цій критиці є. Але в той же час не можна не відмітити важливе наукове зерно в цьому “фізікалістському” розподілі життєдіяльності суспільства на два аспекти: уперше О. Конт в теоретико-методологічному плані поставив питання про два види процесів, що здійснюються в природі і суспільстві, – про *діяльність (функціонування)* як про підтримку рівноваги певних якісних утворень, систем (про “статику”) та про розвиток, якісну зміну або перетворення існуючої дійсності (про “динаміку”). Адже навіть з фізичної точки зору статика матеріальних предметів досить умовна, бо кожен матеріальний предмет перебуває у функціональному стані, в стані внутрішнього або зовнішнього (системного або ансамблевого) руху, і тим більше функціоналізм помітний в складних, системних явищах, якими є ті або інші сторони і елементи соціальної дійсності. І якщо мова заходить про соціальну інженерію, то саме в ній цілком помітні перетворення

статичного і динамічного характеру: перші проявляються тоді, коли мова заходить про способи удосконалення *функціонування*, існування певних соціальних реальностей; другі, – коли мова заходить про їх принципові *зміни*, просування на той та інший якісний ступінь.

Важливу роль, на думку О.Конта, грає врахування інтересів тих верств населення з їх специфічними соціальними ознаками, які є предметом соціоінженерних перетворень. І тут він убачає найважливішу перешкоду на шляху вдосконалення суспільства як такого – це розподіл праці, специфікація інтересів і орієнтацій людей, що не дозволяють їм досягти єдності і згоди. Вихід він вбачає в апелюванні до найважливішого класу суспільства, який більш за усіх інших зацікавлений у єдності і згоді, і таким класом, на його думку, є “пролетарі”, здатні в союзі з філософами здолати “згубну спеціалізацію” і створити “синтетично цілісний напрям” громадського життя. Природно, перед соціологом відразу ж виникає питання: якими засобами це можливо здійснити? О.Конт рішуче заперечує проти використання революційних засобів, насильницьких дій, які здатні лише “поміняти місцями” пролетарів і їх учителів, але не здатні знищити ні гніт як такий, ні згубність розподілу праці. Вихід О. Конт вбачає у *широкій народній освіті*, в засвоєнні “цілісної” філософії, до якої інтуїтивно прагне пролетаріат, трудящі, в яких він вбачає “свою головну ідейну і соціальну опору”. Тільки на підставі позитивних знань, вважає він, трудящі можуть виробити “здорову соціальну доктрину”, узявши на озброєння яку, вони здатні досягти “великого політичного результату”. Таким чином, О.Конт потрапляє в порочний круг власного розсуду: зміну політики і моралі він пов’язує з поступальною соціально-економічною (“промисловою”) еволюцією суспільства, а ця остання відбувається завдяки масовій освіті людей і підвищенню їх морального рівня.

Сайєнтизм “позитивної філософії” наклав, таким чином, помітний ідеалістичний відбиток на початкові соціоінженерні принципи О.Конта. Особливо яскраво це виявилось в його *концепції соціократії*, в якій неважко помітити оновлений варіант ідеї “освіченої монархії”.

Згідно цієї концепції правити країною повинні *соціологи*, а точніше деякий гібрид високообдарованих державних політиків і учених-соціологів. У понятті соціократії були схрещені високоморальні засади справедливих, чесних громадян-політиків і імперативи неупередженої соціологічної науки в особі філософів-позитивістів. Якщо раніше соціальну погоду в суспільстві робили упереджені священники-клерикали і

якщо політеїстичний період теології (багатобожжя) ще в якійсь мірі був здатний зберігати демократичні витоки в управлінні державою, то з приходом монотеїзму, єдинобожжності, хоча і посилюлися тенденції централізації країн і народів, запанував дух рутинерства і тоталітарної слухняності. “Теологічна філософія, – писав О.Конт, – придатна тільки для вищих класів, політичне верховенство яких вона прагне увічнити, точно так, як і метафізична звертається до середніх станів, діяльному честолюбству яких вона сприяє”. Цього стану в громадському житті, за переконанням О.Конта, не повинно бути, і тільки ера позитивної науки в особі соціократії здатна вивести суспільство на дорогу “індустріального і розумового прогресу” з урахуванням “необхідного тяжіння нижчих класів до позитивної філософії”. На зміну “мимовільному прогресу”, тобто стихійності, приходить свідомо і науково керований процес завдяки організаційним діям сіціократії, а проміжною ланкою між ними є конституційна монархія. Влада “величавого у своїй нерухомості” Провидіння (потойбічних сил) змінюється владою наділених науковими знаннями людей, що закономірно веде до посилення позицій соціократії, позицій експериментуючої самодостатньої експериментальної соціальної інженерії (до пошукового “мистецтва”). Такі, по О.Конт, імперативи історії.

У чому ж він бачить механізм соціократичної діяльності? У тому, що освічені керівники держави надають ученим права і можливості викладати позитивні науки (математику, астрономію, фізику, хімію, біологію і соціологію) в *масових народних школах* і що, отримавши належні знання і керуючись ними, трудящі (“пролетарі”) придбають нові імпульси і мотиви своєї праці і тим самим змусять усіх інших керуватися новими, адекватними вимогам науки моральними нормами. Отримуючи благословення від правлячих кругів суспільства, філософи-соціологи, згідно контовської “позитивної політики”, “дають поради, освітлюють, регулюють, класифікують, судять”, “спостерігають за приватною поведінкою людей, встановлюють контроль за читанням і навіть за думками”, що проводяться в розмовах, тоді як інші соціократи (“світська влада”) керують промисловістю, піклуються про матеріальні інтереси суспільства, проявляють ініціативу у вирішенні ділових питань так, щоб ніхто не був скривджений і матеріально ущемлений. Схоже, О.Конт в цих своїх судженнях недалекокий від тоталітарної технократії.

Аналізуючи листи і деякі статті О.Конта, російський соціолог XIX ст. М.Ковалевський відмітив, що згідно з французьким соціологом “робіт-

ники не повинні прагнути до рядів підприємців”, що їм “необхідно мати на увазі, що вони відправляють найважливішу громадську функцію і що їм при цьому необхідно забезпечити відомий достаток”. У цих соціоінженерних висловлюваннях О.Конта виявляється явний утопізм і нерозуміння матеріальної природи антагонізму соціальних інтересів людей в умовах приватновласницьких стосунків. Його соціоінженерні принципи не йдуть далі того умоглядного раціоналізму, який дуже близький до тієї ж відкинутої ним теології і абстрактної метафізики. Навіть терпимий до історичного ідеалізму Гюстав Лебон не зумів не відмітити: “Суспільство, кероване ареопагом професорів, як мріяв про це Огюст Конт, не протрималося б і шести місяців”.

Нарешті, О.Конт повторює вихідні підстави «розумного» державного устрою, проголошені свого часу Платоном, Т.Мором, Т.Кампанеллою і суть яких зводилася до емпіричної доступності правителяві структури і кордонів керованої ним держави. Цей момент в приватних листах О.Конта полягав, за висловом М.Ковалевського, в тому, що “людство в схемі Конта повинне розпастися на ряд дрібних держав, що не перевищують своїми розмірами Швейцарії чи Бельгії”. Сучасна регіоналістика примушує замислитися над ступінню науковості цієї соціоінженерної вимоги.

3.3. Соціальна інженерія марксизму

Мабуть, найпопулярнішим і найбільш діючим серед соціологічних напрямів XIX – XX століть був широко відомий марксизм, пов’язаний з іменами *Карла Маркса* (1818–1883) і *Фрідріха Енгельса* (1820–1895), а також з наступними за ними їх прибічниками Г.В.Плеханова, В.І.Леніна, К.Каутського, Р.Люксембург та іншими. Як ніякий інший філософсько-соціологічний напрям в науці марксизм поставив себе в безпосередню близькість до соціально-політичної практики, що виникало з самих його основ, сформульованих К.Марксом в його відомих “Тезах про Фейєрбаха”: “Філософи лише по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його”. Предметно-перетворююча спрямованість марксизму – пряме свідectво його “соціоінженерного духу”.

Якщо коротко охарактеризувати марксистську методологію, то вона полягає в триєдності принципів: матеріалістичної (економічної) відповідності індивідуальних дій об’єктивним законам розвитку макроструктури суспільства (1), системної залежності змін частки (одиночного) від змін загального (2), визначальної ролі в процесі зміни революційних дій,

якісних стрибків (3). Розглянемо детальніше кожного з цих принципів, пам'ятуючи про те, що усі вони не вичерпують методології марксистської соціальної інженерії і можуть бути розчленовані на інші складові їх принципи або можуть співіснувати з іншими, суміжними принципами.

Принцип *матеріалістичної відповідності* означає відповідність нововведень, потребам громадського розвитку – закономірним об'єктивним вимогам з боку способу виробництва. Усі проекти перетворення громадського життя, що передували марксизму апелювали до людського розуму, цілераціональності. На відміну від цього К.Маркс апелював перш за все до *класового інтересу* тих людей, яких об'єднувало небажання жити в приватновласницьких умовах і які прагнули замінити класовий на безкласовий суспільний устрій. Іншими словами, якщо прогресивно налаштовані політики і громадські діячі домарксистського періоду намагалися переконати володарів змінити існуючий порядок, зверталися до усіх громадян суспільства, покладаючись на їх розум і здоровий глузд, то К.Маркс і Ф.Енгельс апелювали тільки до революційного класу – пролетаріату, єдино зацікавленого в радикальному перетворенні суспільного устрою. Згідно з марксизмом, якщо панівні класи (експлуататори) були кровно зацікавлені в збереженні існуючого порядку речей, то експлуатовані класи прагнули до його знищення. Будучи матеріалістами-діалектиками, К.Маркс і Ф.Енгельс не вважали при цьому, що соціальна нерівність і експлуатація людей на усіх фазах їх існування є чимось протизаконним і «протиприродним» і що вони вимагають в усіх випадках негайної ліквідації. Капіталістичний лад, прийшовши на зміну феодално-кріпосницькому, був спочатку історично необхідним і прогресивним. Лише з часом він втратив своє прогресивне значення, і перед людством постало завдання його діалектичного знищення – зламу самого алгоритму його функціонування, заміни прогресивнішим ладом, але з утриманням усього того позитивного (загальнолюдського значимого), що він історично напроцював. Коли ж виникає це завдання? Тоді, коли капіталізм, капіталістичні виробничі стосунки вичерпали свій ресурс – виконали завдання підйому продуктивних сил (техніки, технології, науки), що об'єктивно стоїть перед ними, до високого рівня їх розвитку, що дозволяло б людям вийти із стану залежності і убогості і набути вільного і самодостатнього існування. На жаль, багато хто з прибічників марксизму, не осмисливши усіх його діалектичних тонкощів, узяв собі на озброєння тільки ті положення та ідеї, згідно з якими капіталізм є несправедливим суспільним устроєм, що

заслугує на негайне скинення. Така одностороння ідеологічна установка завдала великої шкоди практиці перетворення капіталізму в соціалізм: вона провокувала передчасний злам капіталістичного способу виробництва, у результаті ускладнила рішення проблем “переходу” і дискредитувала наукові вказівки марксизму. Таким чином, *соціоінженерний принцип матеріалістичної відповідності* покликаний був орієнтувати перетворюючу діяльність людей на її відповідність конкретно-історичним закономірностям, тобто на урахування тієї об’єктивної обставини, вичерпав чи не вичерпав свого історичного ресурсу існуючий порядок речей, а не на абстрактні вимоги гуманізму, справедливості або раціональності.

Принцип системної залежності змін частки (одиночного) від змін загального викликає найбільший протест і заперечення проти соціоінженерної методології марксизму внаслідок його уявної монокаузальності: мовляв, марксизм як визначальна основа самих різних соціальних явищ сприймає до уваги тільки існуючий суспільний устрій (спосіб виробництва, суспільно-економічну формацію), до якого зводяться всі інші явища, починаючи від статевої любові, темпераменту людини, його етнічних якостей і закінчуючи інститутами політики і права. Насправді усе це не так. Свого часу К.Маркс і Ф.Енгельс їдко висміяли позиції, що вульгаризували уявлення про комунізм як про життя в бараках, харчування в суспільних їдальнях і “спільності дружин”. Системно-структурні уявлення про суспільний лад припускають складну взаємозалежність різних його сторін і елементів, в якій простежується ланцюжок підпорядкувань двопланного характеру: з одного боку, суспільний устрій має єдину якість, єдину характеристику, що підпорядковує собі усі його складові елементи, кожен з яких у великій або малій мірі містить в собі єдину якість (загальне, ціле); з іншого боку, кожен із складових елементів несе в собі щось унікальне, своєрідне і неповторне, дозволяючи йому претендувати на відносну самостійність і автономність. Серед елементів та сторін громадського життя виробничі відносини (відношення виробництва, обміну і розподілу і особливо відносини власності) *найбільш* виражають єдину якість суспільного устрою. Саме тому цей компонент здатний накладати помітний відбиток, модифікувати усі інші компоненти громадського життя, в чому і полягає діалектична єдність загального і приватного, системи і елементу. Не даремно свого часу В.І.Ленін стверджував: “Хто береться за приватні питання без попереднього рішення загальних, той неминує буде на кожному кроці несвідомо для себе “натикатися” на ці загальні питання”.

Ось чому, вважає марксизм, питання про те, чи здатні перетворення тих або інших інститутів суспільства радикально вплинути на спосіб життя людей, на задоволення їх потреб, на їх поведінку, або питання про те, чи приживуться норми, що вводяться, в певних соціальних групах чи ні, необхідно співвіднести з характером функціонування системи виробничих відносин, з їх відповідністю чи невідповідністю рівню розвитку продуктивних сил. Тільки таким чином – побічно і опосередковано, з урахуванням об'єктивних передумов – ми можемо вплинути на радикальні зміни поглядів, моральних принципів і поведінку людей. Згідно з марксизмом, ніякими любовими атаками, ніякими запальними промовами та відчайдушними проповідями неможливо добитися корінного перелому в поглядах людей, в їх цінностях і життєвих орієнтаціях, і тільки облік стану продуктивних сил, їх готовності до оновлення виробничих відносин здатний адекватно вирішувати проблеми. Такий найважливіший соціоінженерний принцип марксизму.

Супротивники марксизму критикують “історичний матеріалізм” за його постійну орієнтацію на макрорівень громадського життя, навішують на нього ярлик “холізму”, “утопічної інженерії” (К.Поппер, Ф.Хайек), вважаючи, часом небезпідставно, що вільне поводження з такими складними і ваговитими явищами, як суспільний устрій, соціально-економічна формація чи громадянське суспільство ні до чого іншого, окрім як до “згубної самовпевненості” привести не можуть. Дійсно протиставлення холистської “самовпевненості” соціальної інженерії “малих справ” – цій маневреній, рухливій легкій кінноті життєвих рішень з їх відомим методом проб і помилок – виглядає переконливим, якщо користуватися критеріями миттєвого ефекту і безпосереднього виграшу. Але подібного роду ефектообразуючі зміни швидше характеризують плавний, еволюційний процес, а не круті і великомасштабні повороти в історії. Марксизм переважно розрахований на вивчення, прогнози і здійснення останніх, не претендуючи при цьому на безгрішність своїх пророцтв і на категоричність встановлень. *Історичне*, тобто реальний хід історичних подій, завжди багатше за *логічне*, – стверджують марксистки, що свідчить про те, що вони ніколи не мають права настоювати на безгрішності своїх пророцтв і що реально-історичні нововведення повинні піддаватися коригуванню, а іноді і відомим відступам (неп). Нарешті, соціологія “малих справ” виявляє свою недалекість і розгубленість перед такими явищами великих масштабів, як війни, революції, всезагальні економічні

кризи і т.ін., поява чи запобігання яким також входить в компетенцію соціальної інженерії. Адже ці великомасштабні явища починаються з непомітних “малих справ”, беруть свій початок від них, і тому зарозуміле протиставлення соціальної інженерії “малих справ” “холістській” соціальній інженерії марксизму не має під собою наукових підстав. Людству так само потрібні як соціологія повсякденності, соціоінженерні розробки малих текучих проблем, так і великомасштабні соціоінженерні рішення. При цьому “мала” інженерія не повинна ігнорувати науковості “великої”, а ця остання не повинна нехтувати значущістю “малої”.

Принцип революційної дії (принцип стрибкоподібних змін на основі зіткнення протилежних основ) – викликаючий суперечки відносно своїх ефективних наслідків принцип, що дає про себе знати не лише в положеннях про “класову боротьбу” і “пролетарську революцію”, але і в елементарних змінах різних сторін громадського життя. Справа у тому, що будь-які соціальні нововведення, які навіть не зазіхають на радикальні зміни існуючого ладу (реформи), здатні викликати і досить часто викликають протест і протидію з боку тих або інших соціальних груп суспільства, окремих його громадян. Психологічно люди звикають до порядку речей, що склався, і, якщо інженерні нововведення створюють для них реальну або уявну загрозу, то вони завжди рішуче виступають проти них. Виникає боротьба між “консерваторами”, з одного боку, і “новаторами”, “реформаторами” чи “революціонерами”, – з іншого. І якщо праві, правоцентристські або центристські політичні сили найчастіше не вдаються до рішучих перетворювальних заходів, обмежуючись компромісами і помірними діями, то марксизм віддає перевагу крайнім революційним заходам, обумовлюючи їх необхідністю дозрівання об’єктивних і суб’єктивних передумов – наявності “революційної ситуації”.

Ідея соціального перетворення на макрорівні має в марксизмі одну примітну і важливу особливість: вона ставить основною задачею не лише наявність особливих умов замість абстрактних вимог раціонально обґрунтованої справедливості, але і доведення цих умов до міри достатньої зрілості. Та або інша соціальна реальність визнається марксизмом принципово перетворювальною до тих пір, поки вона не вступає у фазу своєї соціально-історичної самовичерпаності. В.І.Ленін в листі до М.Горького категорично підкреслював, що комуністи не ставлять і не повинні ставити питання про знищення трестів, що є лише одним зі східців наближення капіталізму до своєї вищої фази, – до імперіалізму. Подібна

вимога, підкреслював він, була б утопічною і реакційною. *Таким чином, соціоінженерний принцип відповідності нововведення сприятливим для нього обставинам пов'язаний в марксизмі з принципом історичної своєчасності, що попереджає неправомірне «забігання вперед». Усе це відповідає духу і сенсу діалектико-матеріалістичної методології: до затвердження соціальної реальності можна йти лише через її розквіт, після якого вона починає деградувати і стає здатною до перетворення.*

Відмічені принципи соціальної інженерії, підкоряючись матеріалістичній діалектиці, породжують з себе нові принципи специфічного, часткового порядку. Одним з таких є вимога врахування планомірності, властивої соціалістичному суспільному устрою. Властива приватновласницьким суспільствам стихійність функціонування і розвитку усіх форм і устроїв життя, що виникає з ринкових стосунків, підприємницької активності і конкуренції, народжує ідею “спонтанного порядку”, ту “поетапно пошукову” соціальну інженерію (К.Поппер, Ф.Хайек), яка йде наосліп *невивіреними шляхами*, пробиває собі дорогу через масу усіяких випадковостей і відхилень (метод проб і помилок) і тому не претендує на великомасштабні соціальні нововведення, оголошуючи їх холізмом і “згубною самовпевненістю”. Навряд чи з подібною точкою зору можна повністю погодитися. Ось чому К.Маркс мав підстави заявити про те, що “культура, якщо вона розвивається стихійно, а не планомірно, залишає після себе пустелю”. Сучасна глобальна економічна криза, багата трагедією перетворення планети в незаселену пустелю, дуже вписується в цю формулу застереження. В той же час діалектична методологія марксизму анітрохи не ігнорує і не відкидає ідеї “спонтанного порядку”, метода проб і помилок інженерії “малих справ”, як не відкидає вона поняття одиничного (часткового) і не протиставляє його загальному. Лише вульгаризатори марксизму ідеалізують принцип планомірності розвитку соціального макросередовища, що дає, завдяки цьому спрощенню, підстави його супротивникам говорити про тоталітаризм і холізм марксистського підходу. Справжній, творчий, такий, що адекватно розуміється, марксизм діалектично доповнює принцип планомірності принципом спонтанного порядку, що украй важливо в його соціальній практиці: принцип планомірності забезпечує безперервний і цілісний процес функціонування і відтворення; принцип спонтанного порядку (“стихійності”) – процес необхідних змін розвитку, його варіативності. Лише зв'язок цих двох принципів здатний забезпечувати ефективність соціоінженерної практики.

Лекція 2

3.4. **“Телезіс” Л.-Ф.Уорда як методологічна спроба конституювання цілісної соціоінженерної науки**

Погляди О.Конта, що пов'язують соціологію з природними науками і розглядають людське суспільство як особливий фрагмент фізичного світу, і погляди К.Маркса, згідно з якими соціальна матерія розвивається за своїми специфічними об'єктивними законами, лягли в основу теоретичних уявлень про співвідношення природного і соціального світів як про співвідношення двох матеріальних процесів – *генетичного і телеологічного* – у філософсько-соціологічній концепції американського вченого *Лестера Франка Уорда* (1841–1913). Лестер Уорд був одним з перших, хто звернув увагу на необхідність (неминучість) трансформації суспільно-наукових знань в соціальні конструкції, в соціоінженерні розробки. Згідно його концепції, докладно представлені в двотомній “Динамічній соціології”, книзі “Психічні чинники цивілізації” а також “Нарисах соціології”, усі природні процеси і явища підпорядковані об'єктивним законам еволюції, тоді як громадські – соціальній доцільності, що проявляється в людській думці і в людських бажаннях (“Природа має на увазі збереження і продовження життя, людина – задоволення своїх бажань”). На думку О.Уорда, наукове пізнання світу призводить до трьох істин: 1. Мета природи – функція, 2. Мета людини – щастя, 3. Мета суспільства – дія.

Цілеспрямованість природних процесів в природі носить функціональний і безсуб'єктний (стихійно закономірний характер). Л.Уорд лише умовно удається до поняття “Мета природи”, вкладаючи в нього той сенс, який багато з сучасних філософів, біокібернетиків і системологів вкладають в поняття “телеономія” як вчення про сукупність апіорних причинних відносин. Що стосується людського щастя, то Л.Уорд розглядає прагнення до нього, як рушійну і перетворюючу силу соціального буття людей, суспільства, як історичний розвиток, який прямує і задовольняється на індивідуальному рівні людським розумом, на громадському рівні – наукою.

Між “цілеспрямованістю” природних процесів і цілеспрямованістю людських дій і поведінки існує принципова різниця. Перша, умовно названа Л.Уордом генетично заданою спрямованістю, або “генезисом” (умовність цього терміну він, до речі, відмітив в першому томі “Динамічної соціології”), що являє собою продукт природи, її самопородження

як необхідна ланка в ланцюзі загальних природних явищ, коли “остаточні результати беруться за наслідок розумної діяльності”. Друга, також умовно названа ним “телезісом”, похідна від людських почуттів і бажань, є продуктом людської суб’єктивності, здатної до практичного перетворення природного оточення.

Іншими словами, відмічає услід за К.Марксом Л.Уорд, основна різниця між твариною і людиною полягає в тому, що *довкілля перетворює тварину, тоді як людина перетворює довкілля*. Тварина підкоряється природі, людина панує над нею. І це панування можливе лише завдяки “перетворюючому впливу”, що полягає в почуттях (бажаннях), помножених на інтелект. “Розумова сила, – писав Л.Уорд, – відноситься до почуттів так само, як кермо, кероване керманичем, відноситься до вітрил, керованих вітром”. Поняття “перетворюючого впливу” безпосередньо пов’язується ним з поняттям “винахідливості”, а також з поняттям “мистецтва”, яке за сенсом і значенням близько до сучасного поняття інженерії (“Мистецтво є природний продукт винахідливої здібності”). І саме вона, інженерія (“перетворюючий вплив”, “винахідливість”, “мистецтво”) виступає вододілом між тваринним світом і людським суспільством. У чому ж конкретно, за Л.Уордом, полягає принципова відмінність між “тенезисом” і “телезісом”, між генетично запрограмованою діяльністю тварини і вільною, творчою, інженерною діяльністю людини?

По-перше, в тому, що тварина “спеціалізується” на якихось певних і односторонніх функціях і діях, тоді як людина перебуває в універсальній і багатосторонній діяльності (тут знову ж таки позиції Л.Уорду і К.Маркса повністю співпадають: *людина діє за мірками різних видів*).

По-друге, людина на відміну від тварин діє *ощадливим* способом: вона економить свої сили, економить розум, економить ресурси (“Телеологічне пристосування є єдине економне пристосування”). Принцип економії властивий лише людській істоті, в той час, як природа “марнотратна”. Остання, на думку Л.Уорду, “україн практична, але не економна в тому сенсі, в якому люди називають себе економними. При генетичній економії не щадяться ніякі витрати, якщо вони можуть привести до щонайменшого результату. Навпаки, люди при своїй телеологічній економії виявляють велику скупість у витратах, а тим часом часто витрачають даремно багато праці внаслідок помилкового тлумачення явищ. Природа ніколи не помиляється, але витрачає багато. Людина економить, але часто багато втрачає внаслідок помилки. Природу можна назвати практичною, але не завжди

економною; людину можна назвати економною, але не завжди практичною”.

Ці свої судження Л.Уорд підкріплює масою прикладів і переконливими аргументами, один з яких полягає в тому, що при генетичному способі видозміни яких-небудь органічних станів відбувається “незліченна безліч незначних поштовхів”, що лише поступово призводять до видозміни, тоді як “розумна економія” обходить ці незначні поштовхи і проміжні причини і має справу з кінцевими причинами». На завершення цієї важливої конструктивної думки Л.Уорд резюмує: “Розумна економія відрізняється телеологічним характером і має справу з кінцевими причинами, тоді як біологічна економія відрізняється генетичним характером і має справу з діючими причинами”. Уважний аналіз цієї сторони принципу інженерної економії призводить до висновку про те, що “телезис” припускає опосередкований характер людських дій і вибіркоче ставлення до причинно-наслідкових залежностей, тоді як “генезис” припускає безпосередні реакції, *дії наосліт*. Саме здатність опосередкованого вибіркового підходу в досягненні мети є механізмом економії в людській практиці. На додаток до цього важливо відмітити і те, що здатність до такого підходу можлива лише при *універсальному* розвитку людини, що ще в першій половині XIX століття було відмічено К.Марксом.

По-третє, інтелектуально-наукове освоєння світу, осмислення його об'єктивних властивостей, якостей, закономірностей скорочують практичний розрив між людськими бажаннями (соціальними інтересами) і розумом (наукою) як інструментом їх здійснення, що значною мірою зменшує конфлікти, конкуренцію і боротьбу за існування в людському суспільстві. Якщо генетичний розвиток подій сполучається з конфліктами і катастрофами, то телеологічне – або призводить до поступового їх скасування, або позбавляє деструктивних їх наслідків (“Конкуренція і кооперація знаходяться в постійному протистоянні між собою. Кооперація є штучний принцип, результат вищого розуму. Конкуренція ж – природний закон, що не вимагає думки”). І, таким чином, розвиток “телезіса” в перспективі обцяє суспільству, що конкуренція все більше поступатиметься місцем кооперації, індивідуалізм – колективному волевиявленню, стихійність – інституціоналізації і плановості. Л.Уорд в цьому пункті свого аналізу протилежності “телезіса” “генезису” загострює увагу на соціальному її аспекті: олюднюючи, гуманізуючи природний світ, людство *лише в останню чергу* гуманізує себе, соціальні відносини, що до останнього

часу не піддаються його перетворюючим зусиллям. Лише тоді, коли воно у своєму розвитку доходить до рівня ототожнення індивідами своїх особистих уявлень про щастя з інтересами і метою усього суспільства, можна говорити про повну перемогу “телезіса” над “генезисом”. Останній матиме місце в житті людини до тих пір, поки перші життєві потреби (біологічний фактор), задоволення яких пов’язано з конкуренцією і взаємною боротьбою, домінуватимуть над громадськими, соціальними цінностями. Діагноз Л.Уорда однозначний: “Душа суспільства ще не сформувалася”. Перехід від ланцюгів матеріальної залежності до царства свободи К.Маркс вбачав в прогресі продуктивних сил, Л.Уорд – в прогресі людського розуму. Розібравшись в цих, здавалося б, абсолютно різних поняттях, не можна не помітити їх очевидної тавтології: високий рівень продуктивних сил не лише вимагає творчого інтелекту високого рівня, але і сам є слідством цього останнього, детермінуючого його (інтелекту) розвитку.

Розглядаючи інтелект як універсальний інструмент “телезіса”, Л.Уорд, услід за Гегелем і Марксом, відмічає дві його, поза сумнівом, творчі переваги. *Перша* – “обман” природи і суспільства, коли людина примушує предмети і речі природи служити його інтересам, коли зіштовхуючи між собою сили природи, сама як би перебуває “осторонь”, залишаючи за собою функцію контролю і спостереження, – з одного боку, а з іншого, – коли одні, розумні люди, примушують працювати на себе інших людей. *Друга* – створення нових предметів, стосунків або цінностей, не існуючих в природній історії. Перша творча перевага розуму полягає в *здатності утилізації* природи і людини, друга – в *здатності винахідницької діяльності* (“Секрет успішної інтелектуальної дії полягає в тому, що вона *примушує працювати природу*. Це основний принцип всякого винаходу”).

Тут ми підійшли до завершальної характеристики “телезіса” – головного його елемента, що ніби-то розчиняє в собі усі інші і претендує на інтегруючу роль в соціостворювальному процесі. А саме: *по-четверте*, йдеться про *здатність людини довести до досконалості, до ідеального стану ті природні процеси, які потрапляють в орбіту людської практики*. Людина як втілення самотворчої сили, як самодіяльний суб’єкт, є «вінцем природи». Доведення до кондиції її властивостей і процесів він здійснює двояким чином: *безпосередньою* дією на природне оточення за допомогою технічних і технологічних засобів і *опосередкованою*, через соціальні (виробничі) відносини дією, коли вирішуються питання інтенсивності і екстенсивності перетворень, вибору середовища перетворення

і розробок необхідних (цілезаданих) моделей цих перетворень. Л.Уорд пише: “Штучне коштує безпосередньо вище за природне, і цивілізована людина задовольняється тільки тими предметами, які виконані і закінчені працею і мистецтвом ремісника. Люди постійно прагнуть до того, щоб зробити все як можна більше штучним, тобто як можна більше зробленим. Людські установи також не вільні від впливу цього всепроникаючого духу удосконалення. До їх удосконалення людину спонукає та ж пристрасть, яка примушує її покращувати плуг чи парову машину”.

На доказ цих думок Л.Уорд наводить безліч прикладів: оранка і землеробство різко обмежують втрати посівного зерна, чого ніколи не відбувається при природному попаданні зерна в землю; іригаційні канали створюють родючість землі в умовах хронічної нестачі води; канали прямо-течні і глибоководні на відміну від мілин річок, що зиваються. Людський розум, з одного боку, виробляє “доопрацювання” якихось природних явищ, з іншого, – створює такі комбінації речей і сил природи, які не зустрічаються у природному світі. У першому випадку прикладом може служити валун, обточений водою чи вітром камінь, здатний перекочуватися з місця на місце, – за його образом і подібністю людина створює ідеально круглу кулю чи ідеально кругле колесо, здатне з більшою ефективністю, легше і швидко переміщатися по землі. У другому випадку йдеться про створення машин, агрегатів, технологічних ліній, яким немає прямого аналога в природі, але які редукуються до її речовин, властивостей і процесів. “Телеологічне” виявляється вищою фазою природного або генетичного розвитку, – пише Л.Уорд. – *Всякий винахід є просто антропо-телеологічний напрям будь-яких сил природи на шлях людської вигоди. Ці природні сили існували завжди, і завжди діяли згідно з постійними і незмінними законами. Їх не можна ні створити, ні знищити, але ними можна управляти*”. Таким чином, *закон доцільності є об’єктивною основою людської інженерії взагалі, соціальної інженерії зокрема. Він є розгорнутою характеристикою принципу відповідності, про який йшла мова в різного роду соціологічних учіннях попередників Л.Уорда. У загальному вигляді заслуга останнього полягає:*

- у ґрунтовному й ретельному поясненні сенсу і значення перетворюючої діяльності людини як удосконалення недосконалих сторін природного світу;
- у визнанні основним мотивом цієї перетворюючої діяльності прагнення до утилізації необхідних людині речовин і процесів природи;

- у визнанні єдності генетичних і телеологічних процесів, коли перший є основою і передумовою другого, а другий – закономірним продовженням першого;
- у рядоположеності складових структурних елементів (властивостей) “телезіса” – економії, досконалості, птучності;
- у поширенні доцільних змін (винахідництва) не лише на стосунки між людиною і природою, але і на стосунки між людиною і людиною, тобто, на соціальні стосунки.

Окрім цього заслугою Л. Уорда як одного з родоначальників соціальної інженерії являються висловлені ним положення про мотиваційно-спонукальну роль емоційно-чуттєвої сторони свідомості і інструментальну роль інтелекту, про підпорядкування науки політиці, розуму – ідеології. Нарешті, не можна пройти повз такі соціоінженерні положення Л. Уорда, як положення про примат соціального над індивідуальним, про нередуцьованість соціального до індивідуального, про важливу роль в регулюванні соціальних процесів механізму плановості, здатного нейтралізувати згубні наслідки “соціального напруження”.

3.5. Теоретико-методологічний арсенал соціальної інженерії в новітній період історії (Ф. Гіддингс, К. Поппер, Ф. Хайєк, П. Бергер, Т. Лукман, А. Турен)

Якщо вважати новітнім періодом історії початок ХХ століття, то помітною фігурою цього періоду розвитку соціальної інженерії можна вважати *Франкліна Генрі Гіддингса* (1855–1931), американського соціолога, президента Американської соціологічної асоціації (з 1908 року), одного з піонерів “емпіричної соціології”. Зазнавши складні колізії формування наукових поглядів, Ф. Гіддингс проте залишився вірним своєму первинному, трактуванню соціального процесу як взаємодії внутрішніх і зовнішніх, суб’єктивних і об’єктивних чинників людського життя. У “Підвалинах соціології” він розглядав людське суспільство як систему, що “являє собою частково продукт несвідомої еволюції, частково результат свідомого плану”, зближуючись тим самим з позицією Л. Уорда. Проте підходи Л. Уорда і Ф. Гіддингса до трактування громадських явищ і соціоінженерної практики у міру творчого розвитку останнього усе більш ставали різними. Якщо Л. Уорд розглядав людство з точки зору *ідеального* продовження природних властивостей і якостей, їхнього

удосконалення, то Ф.Гіддингс, особливо в пізній період своєї діяльності, протиставляв природне людському, вважаючи квінтесенцією останнього те соціальне, яке походить з “свідомості роду”, з існування суспільства чи групи як таких тотальностей, які принципово не редицюються до індивідуального і природного. З точки зору Ф.Гіддингса, в людському суспільстві взаємодіють дві сили – “вольові процеси” і “штучний відбір як свідомий вибір”. Імпульси “вольового процесу” при цьому підкоряються людському “соціальному розуму”, знаходяться (чи, принаймні, повинні знаходитися) під його контролем. Акцент на першорядній важливості у соціоінженерній діяльності “соціального розуму”, умінні прораховувати і визначати оптимальні варіанти вибору з власних рішень є безперечною заслугою Ф.Гіддингса.

Проте, пальма першості в розвитку соціальної інженерії як науки в новітній період історії належить не Ф.Гіддингсу, а К.Попперу. *Карл Поппер* (1902–1991) вважається патріархом неорационалістичного напрямку соціології, який уперше докладно проаналізував зміст введеного ним в науковий обіг “принципу соціальної інженерії”. В історії соціоінженерної науки, вважав він, існують два методологічні підходи – “історизм” і “соціальна інженерія”. У своєму двотомнику “Відкрите суспільство і його вороги”, написаному у роки Другої світової війни, він, по-перше, протиставляє принципу історизму принцип соціальної інженерії і, по-друге, виділяє в останній два його варіанти – “утопічну інженерію” і “поетапно-пошукову інженерію”, або “інженерію малих справ”. Перший принцип він пов’язує з детермінізмом, трактуючи цей останній виключно під кутом зору динамічності, прямолінійної причинної залежності. “Безкомпромісний і послідовний історизм, – говорить в його книзі, – стверджує, що людина не може змінити закони того, що історично визначено, навіть якщо він відкрив їх”. При такому підході, на думку К.Поппера, людина вимушена підкорятися об’єктивним законам історії і служити усього лише засобом їх реалізації. На відміну від цього, продовжує він, “прибічник соціальної інженерії вірить, що людина – господар своєї долі і що ми можемо впливати на історію чи змінювати її відповідно до наших цілей... Він не вірить, що ці цілі нав’язані нам умовами чи тенденціями історії, але вважає, що вони вибираються чи навіть створюються нами самими, подібно до того як ми створюємо нові ідеї, нові витвори мистецтва, нові будинки чи нову техніку”. Іншими словами принципу історичного детермінізму К.Поппер протиставляє принцип самопородження, самодетермінації. Проте і цей

останній принцип не завжди ефективно спрацьовує. К.Поппер виділяє два його типи, один з яких ґрунтується на хибній основі, а інший – на реалістичній. Перший, *утопічний інженерний підхід* характеризується холізмом – цілісністю, що помилково розуміється, в край абстрактному її виді – і таким же абстрактним раціоналізмом, абстрактним від реального стану справ. К.Поппер відмічає, що утопічна інженерія, що виходить з вимоги раціональності вчинків і дій людей, на перший погляд, бездоганна: вона а) припускає вибір мети, адекватної нашим потребам, б) вибір засобів, відповідних сенсу і змісту мети, в) уміння відрізнити головну мету від проміжних або приватних цілей, які є лише засобами чи проміжними кроками до досягнення кінцевої мети, г) у світлі усього сказаного утопічна інженерія уявляється нам істотною і реальною. “Така інженерія, – пише К.Поппер, – має силу переконання і притягає до себе багатьох – передусім тих, хто не схильний до історичистських упереджень чи виступає проти них. Проте від цього утопічна інженерія уявляється мені ще небезпечніше, а її критика – ще більше настійно необхідною”.

Небезпека подібного роду соціальної інженерії полягає в тому, що, прагнучи до блага, люди творять зло, що крах утопії веде до диктатури і тиранії, тобто до непередбачених і непрорахованих результатів. Тому сумнівній і амбітній утопічній інженерії К.Поппер протиставляє єдино бездоганну «поступову, послідовну або поетапну інженерію». “Прибічник поетапної інженерії, – обґрунтовує свою думку К.Поппер, – розроблятиме методи для пошуку найбільш важких, нестерпних соціальних бідкувань, щоб боротися з ними, а не шукати найбільше кінцеве благо, прагнучи утілити його в життя”. Такою є інженерія повсякденних, малих справ. Вона проста і доступна (на відміну від складної, громіздкої ідеальної моделі утопічної інженерії). Вона менше пов’язана з ризиком втрат і витрат. Вона менш догматична, більше варіативна, ніж утопічна інженерія з її “небезпечною догматичною прихильністю до схем, заради яких приносяться незлічечні жертви”, тоді як “метод приватних соціальних рішень, дозволяючи проводити експерименти знову і знову, допускає усе нові реорганізації”.

Поетапно-пошукова інженерія малих справ, методологічний статус якої обґрунтовує і відстоює К.Поппер, має і свої вразливі, слабкі місця. По-перше, масштабні державно-політичні рішення, що відносяться до компетенції соціальної інженерії, є необхідними і, якщо не завжди, то здебільшого, перевершують рамки інженерії “малих справ”. Априорі оголо-

шувати ці рішення завжди і в усіх випадках проявом “утопічної інженерії” не годиться – вони можуть бути односторонньо, частково успішними або помилковими, але є такими ж необхідними, як і поетапно-пошукова інженерія, і не можуть компенсуватися використанням тільки цієї останньої, про що свідчить історичний досвід реформ і революцій. Так і сам К.Поппер, очевидно, відчувавши уразливість своїх категоричних суджень, змушений був відмітити: “Я не думаю, що поступова або поетапна інженерія не може бути зухвалою і повинна обмежуватися лише рішенням “найдрібніших” проблем. Проте я вважаю, що міра складності, на яку ми можемо претендувати, визначається об’ємом нашого досвіду, придбаного в процесі свідомого і систематичного застосування приватних методів соціальної інженерії”. По-друге, зроблена К.Поппером обмовка свідчить про те, що протиставлення поетапно-пошукової інженерії “малих справ” широкомасштабній, макросоціальній інженерії навряд чи є коректним. Як і більшість його колег, К.Поппер виступає тут з антидіалектичних позицій, протиставляючи одиничне загальному, частину цілому, не визнаючи того, що одне без іншого не існує і що мислення ученого за принципом “або-або” замість принципу “і-і” є глибоко помилковим. Що важливо відмітити і в чому К.Поппер поза сумнівом правий, так це те, що пошукова інженерія “малих справ” менше пов’язана з помилками і, що у разі допущення таких помилок, життя суспільства, зонайменше на його мезорівні, не відчуває помітних і згубних потрясінь, тоді як великомасштабні помилки призводять до тривалих і частенько рокових потрясінь. У той же час суспільство не може обходитися без соціоінженерних рішень великих і значущих, нерідко планетарного рівня проблем (приклад тому – вирішення проблеми глобальної екологічної кризи). Завершуючи цей пасаж, слід сказати, що соціальна інженерія може мати місце як на мікро-, так і на макрорівні суспільства і що існування інженерії “малих справ” як і макроінженерії (“утопічної інженерії”) цілком правомірно (1), що пошукова інженерія “малих справ” мобільніша, має в розпорядженні великі можливості застосування методу проб і помилок і тому на своєму рівні ефективніша, ніж макроінженерія (2), що інженерія “малих справ” не компетентна в проблематиці макроінженерії і що ця остання не може бути зредукована до першої (3), що помилки інженерії “малих справ” менш чутливі і руйнівні для суспільства, для основних його груп і класів, ніж помилкові рішення макроінженерії. Тільки у такому вигляді і з такими поправками може бути прийнята соціоінженерна концепція К.Поппера.

Завершуючи розгляд його концепції, не можна залишити без уваги той факт, що услід за Л. Уордом К. Поппер розглядав соціальну інженерію, як знаряддя політики, яка обслуговує інтереси певних груп людей: “Соціальна інженерія повинна повідомляти нам, які кроки слід робити, щоб, наприклад, уникнути економічної суперечки або, навпаки, викликати її. Іншими словами, соціальний інженер вважає основами наукової політики щось, аналогічне соціальній технології”.

Не дивлячись на те, що К. Поппер, дуже популярний в наукових кругах 1950–1960 рр. філософ і соціолог, ввів в науковий обіг поняття *соціальної інженерії*, воно фактично не прижилося ані в соціології, ані в суміжних з нею науках. У науковому аналізі людської історії цей термін поступився місцем таким поняттям чи категоріям, як “конструювання соціальної реальності”, “людська активність” “інноваційна діяльність” і так далі, а розробка і систематизація інструментарію соціальної інженерії були віддані на відкуп управлінській науці, теорії менеджменту, маркетингології, соціокібернетики, зокрема такій її складовій, як “теорія рішень”. Схоже, що склалася традиція неприйняття ученими самого цього терміну як амбітної спроби конституювання “ще однієї науки”. Можливо, з цієї причини більшість сучасних соціологів, вирішуючи по суті соціоінженерні проблеми, уникають його вживання.

Сучасник К. Поппера, філософ і економіст, лауреат Нобелівської премії *Фрідріх Август Хайек* (1899–1988), багато уваги наділявши методологічним питанням соціальної інженерії, все ж не вживає цього поняття, хоча багато чого з його положень безпосередньо торкається розробки її понятійного апарату, методів і способів конструювання нових соціальних реальностей. В одній з останніх його книг “Згубна самовпевненість: помилки соціалізму” (1988 р.), у зв’язку з критикою радянського досвіду, багато уваги наділяється “конструктивістському раціоналізму”, в якому легко помітити, що і А. Вебб, і Р. Паунд, і О. К. Гастев і особливо К. Поппер називали *соціальним інженерізмом*. Ф. Хайек в цій книзі намагався обґрунтувати “концепцію порядку, що розширюються”, суть якої полягає в такому.

Людське суспільство завжди потребує внутрішньої впорядкованості його елементів, яка досягається шляхом спонтанної еволюції і самоорганізації. Прагнення складових його індивідів до особистого успіху вносить сумбур і дисгармонію, певну розбалансованість в суспільний устрій, але всякий раз стихійно-еволюційним шляхом вони погашаються, віднов-

люючи порядок. *Цей спонтанний порядок встановлюється завдяки індивідуалізованій власності (1), конкуренції (2), розподілу праці (3), ринковим стосункам (4). Як тільки він встановлюється і стабілізується, приходить його усвідомлення, раціональне пояснення і осмислення. Таким чином, визначальним моментом людської раціональності є її апостеріорність, "досвід походження".*

Індивідуалізована власність, конкуренція, розподіл праці і ринок, що об'єктивно склалися в процесі еволюції, суть *механізми спонтанного порядку*, а дія цих механізмів здійснюється за допомогою традицій, звичаїв, норм і правил моралі і права. Порядок є перетворення ірраціонального в раціональне.

Спонтанні механізми – розподіл праці, конкуренція, ринок – виконують найважливішу *функцію соціальної селекції*, функцію відбору найбільш раціональних, зсередини організованих порядків (системи господарювання, політичних устроїв суспільства, організації тих або інших соціальних інститутів). Тільки ці спонтанні механізми здатні виконувати роль критеріїв розміщення індивідів в структурі громадянського суспільства. "Окрім розподілу продуктів за допомогою ринкової конкуренції, – пише Ф.Хайек, – ми не знаємо ніякого іншого способу інформування індивідів про те, куди кожен з них повинен направляти свої зусилля, щоб його вклад в створення сукупного продукту виявився максимальним". Люди можуть планувати і програмувати які завгодно порядки, виходячи з власної логіки бачення процесу, але справжня спроможність чи неспроможність їх побудов встановлюється (селекціонується) ринком – *актуально чи перспективно* (книги, музика, проекти). У цих висловлюваннях Ф.Хайєка неважко помітити крен у бік марксистського положення про те, що *практика – це критерій істини*, з тією лише різницею, що замість поняття практики він вживає поняття спонтанного порядку.

Соціоінженерна заслуга Ф.Хайєка полягає в його знаменитій формулі: *спонтанний порядок прокладає дорогу людській раціональності*. Ця формула говорить про те, що *справжня соціоінженерна діяльність лише тоді призводить до надійному успіху, коли пускає попереду себе людську спонтанність, уважно відстежує і осмислює її дію*. Класичним прикладом тут може служити проектування деякими будівельними організаціями соціально-комфортних умов побуту в міських мікрорайонах. В одних випадках, як це мало місце в містобудівній практиці Радянського Союзу, проектування комунальної інфраструктури мікрорайону здій-

снювалося апріорі, з абстрактною раціональністю, без жодного обліку конкретного стану людського чинника: алеї і бетоновані доріжки прокладалися заради “краси і ансамблю”, планування розгалужених споруд – дитячих і спортивних майданчиків і т. ін. – вироблялося за архітектурними шаблонами, які згодом виявляли свою непридатність. У результаті виходило, що пішоходи протоптували доріжки і стежини не там, де за логікою речей вони мають бути, а спортивні майданчики виявлялися доречними зовсім в іншому місці, але тільки не там, де вони проектувалися. І зовсім по-іншому соціоінженерна думка працювала в Німеччині: в мікрорайонах апріорно не планувалися ні тротуари, ні стадіони, ні дитячі майданчики. “Спонтанний порядок” сам по собі вказував, де чому бути – протоптаними доріжками на пустирі і природними газонами, стихійно виниклими майданчиками й ігровими столиками. Будівельним організаціям залишалося лише йти слідами “спонтанного порядку”. До речі, як не ламали голови міністерські працівники в СРСР укупі з економістами, психологами і соціологами над удосконаленням організації праці і зарплати на виробничих підприємствах, правильне вирішення цього питання прийшло знову ж таки з боку “спонтанного порядку»: досвід стихійно виниклих будівельних бригад “шабашників” 1970—1980 років виявився набагато практичнішим ніж надумані “щекинські методи” та інші кабінетні винаходи. Адже саме “спонтанний порядок” привів до того, що за досвідом “бригад шабашників” в Радянському Союзі успішно заявили про себе будівельний бригадний підряд, робота на один наряд в машинобудуванні, хімічному і металургійному виробництві і безнарядні ланки в сільському господарстві. Парадоксально, але факт: ідеї “анти порадирика” Ф.Хайєка успішно запрацювали в умовах соціалістичної економіки, можливість ефективності якої він категорично заперечував.

Згідно з ідеями Ф.Хайєка, розум і знання адекватно пристосовні лише до обмежених порядків, носять *розсіяний, дифузний* характер і тільки в ансамблі, сукупності є тією людською раціональністю, яка здатна застосувати себе до практичної діяльності, служить досягненню успіху і доцільному перетворенню світу. Усілякі ж спроби звести цей дискретний ансамбль в деякий єдиний холистський *раціональний універсум, сайєнтиську* програму чи *доктрину* приречені на невдачу. У кращому разі, вважав Хайєк, людський раціоналізм (у формі логічних узагальнень чи теорій) здатний піднятися до адекватного розуміння і раціонального освоєння дійсності на рівні окремих великих організацій, корпорацій,

підсистем, здатних функціонувати усередині більших систем. Проте багато чого з цих більших свідомо керованих організацій різного типу фактично знаходить своє місце лише *в рамках ще більше всеосяжного спонтанного порядку, але не могли б діяти у рамках деякого загального порядку, який був би сам свідомо організований*. Таким чином, ідея “порядків що розширюються”, є внутрішньо подібною до ідеї “поетапно-пошукової інженерії” К.Поппера. Об’єднує їх феноменологічний підхід. Але якщо К.Поппер зв’язував ефективність соціальної інженерії з одновимірною, одноступінчатою апостеріорністю (“дрібними кроками”), то Ф.Хайек – з усе зростаючою її багатоступінчастістю, з ідеєю “порядків, що розширюються”. Навряд чи можна погодитися при цьому з абсолютизацією апостеріорності як неодмінної умови раціонального досягнення і перетворення світу. Залежність науки від практики, раціональності від спонтанного порядку має складніший, нелінійний діалектично суперечливий характер. Абсолютизація апостеріорності, чим, до речі, грішить методологія довготривалих соціологічних досліджень, стоїть у волаючому протиріччі зі встановленою психологами істиною – з положенням здатності розуму до *випереджаючого* віддзеркалення дійсності. Критикуючи марксистську науку за її “холізм” і “конструктивістський раціоналізм”, а також радянський соціалізм за його “згубну самовпевненість” (частенько, відмітимо в дужках, цілком справедливо; приміром, за претензійність планової системи), Ф.Хайек, вірний своїй “безперечній” апостеріорності, безпідставно стверджує: “Ідея соціалізму – одна з найчестолобніших побудов людського духу”. Проте, подібно К.Попперу, він тут же вимушений робити обмовку: “Виступаючи проти зарозумілого розуму, властивого соціалістам, я аж ніяк не заперечую проти розуму, застосованого належним чином (!?)”. Що розумів Ф.Хайек під розумом, застосованим “належним чином”, залишається загадкою.

Як певний внесок у розвиток соціальної інженерії можна вважати виділення Ф.Хайєком двох типів мислення – типу “майстра – знавця свого предмету” (master of subject) і типу “головоломника” (puzzler). “Майстер” схильний до репродуктивної діяльності, внаслідок чого його розумові здібності спрямовані на накопичення знань і набуття досвіду. Він має здібності систематизації, вибору адекватного ситуації вже наявного підходу чи точки зору і відповідної інтерпретації. “Головоломник”, навпаки, схильний до продуктивної, творчої діяльності, найменше зайнятий придбанням наявних знань, їх накопиченням і систематизацією; на відміну

від “майстра”-оратора його мислення погано вербалізовано, зате більше самобутньо, критично і опозиційно; найчастіше від цього типу людей виходять “навіжені” ідеї і геніальні винаходи. У соціоінженерній практиці спостерігаються обидва ці типи: перший як репродукція і популяризація новинок, другий – як їхнє продукування. І те, й інше потрібні в соціальній інженерії.

Розвиток соціоінженерних ідей в ХХ столітті, на основі яких формується соціальна інженерія як наука, не вичерпується тим арсеналом, який ми знаходимо в поглядах А.К.Гастева, Ф.Гіддингса, К.Поппера, Ф.Хайека. Загальною тенденцією розвитку цієї науки є перенесення центру уваги з інноваційної людської діяльності, з її внутрішнього евристичного і техніко-методичного змісту на соціальні форми прояву, на організуючий вплив на сам процес творчості таких соціальних чинників, як інтеракція, ролі, спілкування, ідентифікації, первинна і вторинна соціалізація, очікування, переваги і т.ін., і т.п.. Ця тенденція зовсім не означає “здрибнення” проблематики соціальної інженерії, сповання її на емпірико-позитивістський рівень. Ні, по суті відбувається конкретизація і деталізація раніше висунених загальнотеоретичних положень, доведення їх до рівня конкретних методів і технологій соціологічного конструювання і винахідництва, по-перше, і, по-друге, в більшій мірі здійснюється процес перемикання соціоінженерної діяльності зі світу вищої і предметної символіки на суто соціальні і суб’єктивні сторони життя суспільства – діяльність, поведінку, спілкування, ціннісно-нормативну регуляцію і т.ін..

Акцентування значущості *суб’єктивної реальності* ми знаходимо в роботах сучасних соціологів *Пітера Бергера* (1929 –), *Томаса Лукмана* (1927 –), *Алена Турена* (1925 –). Роботи ці не присвячені безпосередньому рішенню теоретичних соціоінженерних завдань, але в той же час мають до них пряме відношення стосовно методології.

У 1970-х роках в книзі П.Бергера і Т.Лукмана “Соціальне конструювання реальності” були висловлені акціоністські ідеї, згідно з якими об’єктивна соціальна реальність людського світу є актуалізованою формою суб’єктивної реальності як діючої, безпосередньо витікаючої від живих людей реальності. Ключова теза цієї книги полягала в тому, що “людина повинна безперервно екстерналізувати себе в діяльності”. Діяльність же ця виступає в двоякій формі – у формі звичних рутинних дій, що ввійшли в побут, і у формі постійної її *зміни, інновацій*. Оскільки діяльність людини, як правило, має сукупний,

соціальний характер, то й рутинна функція, перебуваючи в соціальній формі, набуває того санкціонованого і стійкого значення, що отримало назву *інституціоналізація* (“Інституціоналізація має місце скрізь, де здійснюється взаємна типізація озвичених дій діями різного роду. Інакше кажучи, будь-яка така типізація є інститут”). Інститути припускають *соціальний контроль і історичність*. Незважаючи на спільність цих ознак (соціальний контроль є продукт історичності) вони проте взаємно суперечливі: соціальний контроль тяжіє до рутинної (бюрократія), історичність – до мінливості. “Близнюки-брати”, що ворогують між собою, рівною мірою потрібні в життєдіяльності соціальних інститутів, оскільки їх рутинність дозволяє створювати впорядкованість і стійкість, а історичність – сходження до нових, незвичних східців розвитку. Загальною їх властивістю є їх об’єктивність: “інститути сприймаються як такі, що мають свою власну реальність, з якою індивід стикається як із зовнішнім і примусовим чинником”. Саме у соціальному конструюванні реальності (створення соціальних інститутів) *суб’єктивне стає об’єктивним*.

У підтримці, відтворенні реальності П.Бергер і Т.Лукман розмежовують два загальні типи – рутинний і кризовий. Перший покликаний підтримувати інтерналізовану реальність в повсякденному житті, другий, – в ситуаціях кризи, принципових зрушень. І за репродукуванням соціальної реальності, і за її змінами важливу роль грають “значущі інші”, які є головними агентами підтримки суб’єктивної реальності в індивідуальному житті, тоді як “менш значущі інші функціонують як свого роду хор”. Найважливішим засобом підтримки реальності є *спілкування* і особливо *значуще спілкування*. Що ж до її зміни (“перетворення”), то тут авторами вводяться такі поняття, як *альтернація* і *ресоціалізація*. Альтернація як різновид соціальної трансформації означає радикально нове розставлення акцентів реальності, що пов’язано з проблемою демонтажу, руйнування попередньої номічеської структури суб’єктивної реальності і викликає необхідність ресоціалізації, своєрідної соціалізації “заново”. “Рецепт” успішної альтернації, – пишуть П.Бергер і Т.Лукман, – повинен включати як соціальні, так і концептуальні умови, де соціальні служать матрицею для концептуальних. Найважливішою соціальною умовою є наявність ефективної ймовірнісної структури, тобто соціального базису, що служить “лабораторією” для трансформації. (Згадайте, тут мова йде про те, що раніше було назване мною евентуальністю як предмету соціальної інженерії. – Є.С.). Ця ймовірнісна структура опосередковується для індивіда

значущими іншими, з якими він повинен встановити сильні афективні ідентифікації. Без такої ідентифікації неможлива яка б то не була радикальна трансформація суб'єктивної реальності... Ймовірна структура повинна стати світом індивіда, що відсоває всі інші світи, передусім той з них, в якому індивід існував до альтернативи. Це припускає сегрегацію, тобто відділення індивіда від " мешканців " інших світів, передусім від " співмешканців " по тільки що залишеному світу. Індивід, що піддається альтернативі, відокремлюється від колишнього світу і його структури, що підтримувала його, по можливості тілесно, а якщо це неможливо, то ментально. Альтернатива включає до себе реорганізацію апарату спілкування. Змінюються партнери значущого спілкування, і в спілкуванні з небагатьма новими значущими іншими трансформується суб'єктивна реальність ". Важливо, нарешті, відмітити, що у викликаній альтернативою ресоціалізації " минуле перетлумачується для того, щоб воно відповідало нинішній реальності, в минуле переносяться різні елементи, які суб'єктивно в ній були відсутні " і у вторинній соціалізації " сьогодення інтерпретується так, щоб воно знаходилося в послідовних взаємовідносинах з минулим ".

Альтернатива пов'язана з внутрішнім конфліктом тоді, коли одного дня соціалізовані індивіди піддаються ресоціалізації і нерідко оцінюють останню як " зраду самому собі ". У цій ситуації індивіди, інтерналізуючи нову для себе реальність, вступають в неї однобічно, грають нав'язані їм ролі, внаслідок чого " інституціональний порядок в цілому приймає характер мережі взаємних маніпуляцій ".

Соціоінженерні ідеї П.Бергера і Т.Лукмана висловлені ними в онтологічній, але зовсім не в інструментальній формі. Вони не висувають соціотехнологічних ідей, не пропонують систематизованих способів чи " рецептів " рішення соціальних завдань, обмежуючись розробкою методологічних підходів і соціально-психологічних (особистісних, соціально-особових) механізмів їх рішення. Але залучення ними в апарат соціальної інженерії строкатої гамми соціологічних і соціально-психологічних категорій і понять, їх ранжирування, згідно специфіці змісту вирішуваних соціальною інженерією проблем, являють собою безсумнівну заслугу цих учених.

Акцент на суб'єктивній, акціоністській стороні соціальних змін і процесів в суспільстві був зроблений французьким соціологом *Аленом Туреном* (1925 –). На відміну від П.Бергера і Т.Лукмана він зосередив увагу на феноменах макрорівнів, розглядаючи і трактуючи їх в соціально-

економічному і соціально-політичному аспектах. Початковим поняттям свого теоретичного аналізу А. Турен робить не традиційне “суспільство”, а *соціальну дію*. У книзі “Повернення людини діючої” (1984) він стверджує, що “сьогодні здійснюється перехід від космоцентричного до антропоцентричного образу громадського життя”, що “суспільство, яке досягло самого високого рівня історичності, визначає людину тільки в поняттях дій і стосунків”. Традиційне поняття класового ділення суспільства на багатих і бідних і відповідно до цього поняття соціоінженерних проєктів усунення антагонізму між ними шляхом створення умов соціальної ентропії (зрівняльності) або шляхом створення пріоритету термінальних цінностей над інструментальними А. Турен замінює поняттям особової самодостатності, за якою «моральність не визначається більше заповідями і подоланням інтересів», а “вимірюється волею до самоствердження і власного вибору”. Соціологія дії, за А. Туреном, є вираження сутності людської суб’єктивності, яка звільнилась від пут зовнішньої, моральної залежності. В умовах “повернення людини діючої” зовнішня детермінація, завдяки високому рівню розвитку індустрії і культури, поступається місцем внутрішній самодетермінації вільної особи. Фігура “романтика” стає ключовою в творчо-культурній практиці людей. Якщо П. Бергер і Т. Лукман при розгляді суб’єктивної реальності і її трансформацій були діалектичні і обережні, кажучи про неодмінне її об’єктивування в зовнішню силу детермінації, то А. Турен, нехтуючи діалектикою взаємопереходів, піднімає на щит суб’єктивну волю людини, доводячи її до свавілля. У цьому спірність, якщо не слабкість його соціоінженерних ідей.

3.6. *Розвиток соціоінженерної науки в радянський період вітчизняної історії. Суперечка між “методологами” і “технологами”*

В період існування Радянського Союзу соціоінженерна думка розвивалася украй нерівномірно. Її пошкваллення спостерігалось в 20–30-і роки ХХ століття, після чого воно різко пішло на спад у зв’язку з авторитаризмом, що затвердився, і лише в 70–80-і роки став спостерігатися сплеск соціологічної думки в діяльності різних наукових центрів і заводських соціологічних служб.

У 20–30-і роки соціоінженерна думка переживала період *соціологічного романтизму*, коли зміцнення нового соціалістичного ладу пов’язувалось зі збудженням соціальної “енергії мас”: соціалізму як такого

ще не було, а політичне захоплення влади орієнтувало громадський авангард на пошуки нових форм життя, на масову соціальну творчість – на такі моменти нової дійсності, як організація суспільної (колективної) праці і побуту, управлінська діяльність, технічне і соціальне новаторство в трудових колективах і таке інше. За таких обставин представники наукової організації праці (НОП), з одного боку, орієнтувалися на управлінський досвід Заходу (О.Єрманський, П.М.Керженцев), намагалися його творчо копіювати, з іншого боку – розглядали соціальну інженерію як плід виключно нового соціалістичного ладу, що розкріпачив “енергію мас”, що дрімала до цього. Помітною фігурою серед цих останніх був *Олександр Олександрович Богданов* (1873–1928), учений і філософ, автор *тектологічної* теорії, викладеної ним в його капітальній двотомній праці “Загальна організаційна наука”.

Будучи філософом і методологом суб’єктивно-ідеалістичного напрямку (“емпіріомоністом”), О.О.Богданов зосередив свою увагу на вирішенні головного соціоінженерного питання: чи є творчість простою комбінаторикою об’єктивних, природних сил, їх активним віддзеркаленням чи ж вона є результатом людської самодетермінації, породженням внутрішніх сил і якостей самої людини? О.О.Богданов у вирішенні цього питання рішуче схилився до останнього варіанту, будучи принципово переконаним, що революційно-організуючою силою є чиста, саморефлектуюча думка видатних особистостей, здатних в умовах колективізму організувати хаос соціальних процесів. Грубо розділивши людське життя на “трудоу” і “дозвіллеву” діяльність, О.О.Богданов зациквився на “самості”, на самодостатності людського життя, не зважаючи на те, що оточуюча людину і водночас включаючи до себе природа не механічний придатак людини, а та об’єктивна обставина, яка позначається на масштабах, принципах і способах людської діяльності. І проте не можна відмовити О.О.Богданову в тому, що соціалізм (назвемо його “посткапіталізмом”) є підвищенням рівня людської творчої активності і самодостатності, що це рішучий крок у бік отримання свободи і творчості. В даному випадку авторові “тектології” можна докорити лише в тому, що він явно перебільшив творчі здібності людей праці в умовах раннього, незрілого соціалізму, далекого від їх досконалості. І ще один недолік в його “тектології”: О.О.Богданов проігнорував принцип генетичного зв’язку, який в сучасній західній соціології зветься “path dependence” – зв’язок з минулим. Будь-яке спостережуване явище, з одного боку, є новим, спрямованим в

майбутнє, з іншого, – нерозривно пов'язане з минулим, виростає з минулого. О.О.Богданов, потрапивши під вплив соціалістичної інженерної романтики, заперечував цей зв'язок, який чітко виявився в трактуванні ним “пролетарської культури”, що докорінно відрізняється від минулої та рішуче протиставляє себе минулому. У його утопічних романах “Червона зірка” і “Інженер Менні”, а також в статтях “Сучасні ідеали”, “Питання соціалізму” ця думка проходить гостро і рішуче.

У різноманітній творчості О.О.Богданова, в його філософсько-методологічному трактуванні соціоінженерних ідей можна вичленувати ряд конкретних вимог до соціоінженерної діяльності. По-перше, на його думку, соціальний інженер має бути *універсально розвинутою особистістю*, сполучаючи в собі “людину праці, людину науки, людину ідеалу”, та стати на шлях *зміни праці*, зміни форм діяльності. По-друге, *соціальна інженерія не повинна допускати монополії на ухвалення рішення*: рішення повинне пройти через фільтр колективної думки, стати її вектором. По-третє, *ухвалення інженерного рішення повинно здійснюватися на принципі дальності* – врахування віддалених наслідків впроваджуваних інновацій. Це особливо важливо враховувати, при розробці великомасштабних рішень, коли в приватновласницькій, буржуазній практиці спостерігається сьогоденний егоїзм, байдужість до віддалених соціальних наслідків впроваджуваних інновацій. Досить переконливими в цьому плані виглядають сцени суперечки між егоїстичним Менні та його сином Нетті: “старорежимний” Менні, який однобічно експлуатував інтелект свого “Я”, по суті програє в цій суперечці своєму колективістові-синові, для якого важливішими є далекі, соціальні наслідки інженерних впроваджень. Пізніше в книзі “Новий світ” О.О.Богданов писав: “У боротьбі з авторитетом (*авторитарною феодалною владою* – Є.С.) індивідуалізм стає визвольною течією. Ця його роль має величезне значення, але вона історично скороминуша”. Таким чином, скороминущими є й інженерні рішення головного героя Менні.

Соціоінженерні ідеї О.О.Богданова були використані на практиці в школі відомого педагога О.Блонського, інститутом ЦПІ на чолі з О.К.Гастевим, цілою низкою інших інститутів і учених, але вони вимушені були відійти на задній план в умовах форсованих темпів господарювання і виниклою у зв'язку з цим системою авторитаризму, коли соціоінженерна думка набула односторонньо авторитарного характеру і набагато десятиліть стихла.

Методологічний напрям надавав визначальну роль у рішенні людських проблем і завдань тим основним стратегічним принципом, користуючись якими можна було вирішувати проблеми і завдання самого різного рівня. У стислому, спресованому вигляді цей напрям виражався формулою: *творчі здібності + наукова методологія*. Технологічний напрям, як рішення проблем і завдань, припускав їх типологізацію з наступною розробкою формалізованих варіантів їх рішення. У короткому виді суть цього напрямку виражалася формулою: *творчі знання + формалізація типових способів рішення однопорядкових проблем*.

“Методологістика” – так можна назвати перший напрям соціальної інженерії в Радянському Союзі – орієнтувалася на унікальність, неповторність і непередбачуваність соціальних винаходів. Вона протиставила себе “всезнаючій” апіорності амбітних чиновників, за що неодноразово піддавалася гонінням з їх боку. Беручи за основу здатність і талант, “дар божий” або природні завдатки, методологічний напрям розвитку соціальної інженерії в той же час пов’язував ці “природні якості” зі знанням наукових методів і способів визначення тих логічних просторів і напрямів, тих наукових підходів і парадигм, в межах яких полягала найбільша вірогідність новаторських проривів і винаходів. У 1952 році “методологісти” заснували Московський методологічний гурток (ММК), який очолив доктор філософських наук *Георгій Петрович Щедровицький* (1929–1994). Постійними членами цього гуртка з дня його заснування були відомі філософи і соціологи М.К.Мамардашвілі, О.О.Зинов’єв, Б.А.Грушин, В.С.Дудченко, примикали до цього гуртка і працювали в нім Н.Г.Алексєєв, В.Я.Дубровський, І.В.Кузнецов, В.А.Костеловський, В.Н.Макаревич та ін. Основним предметом теоретичного аналізу “методологістики” стала єдність мислення і діяльності – мислєдіяльність. Будучи “чистим” логіком і не сприймаючи діалектичної логіки, Г.П.Щедровицький довгий період часу бився над вирішенням питання про те, що ж власне є об’єкт (предмет) наукового методу. Для діалектичної логіки тут питання немає: метод є перетвореною формою знання про реально існуючий об’єкт. Для формальної ж логіки метод перетворення дійсності всякий раз натикається на непереборну для нього перешкоду між існуючим і неіснуючим об’єктами, і Г.П.Щедровицький цю дилему, можливо, несподіваним для себе способом вирішив... за допомогою *діалектичної єдності протилежностей*: “... Мислення не є діяльність, мислення – це мислення. Якщо ми розуміємо діяльність категоріально, то ми можемо віднести мислення туди як рід

буття. Але якщо ми тепер розглядаємо усе це конкретно, то ми повинні вводити опозицію, і ця опозиція існувала – мислення і діяльності. Але в іграх, які суть синтетичні форми життя, мислення і діяльності, з'ясувалося, що розглядаючи мислення без діяльності і діяльність без мислення теж не можна. Так виникло поняття “миследіяльності”. У іншій своїй роботі, присвяченій характеристиці дизайну, він висловився так: “Розвиток і зміна дизайну виступають і повинні виступати перед нами, як дволикий Янус: з одного боку, як процес, незалежний від людей, захоплюючий їхню діяльність і підпорядковує їх своїм стихійним законам розвитку, а з іншої – як продукт свідомої і цілеспрямованої діяльності людей, об'єднаних в людство. І тільки об'єднуючи ці дві точки зору, можемо ставити питання про управління розвитком дизайну”. Так діалектична логіка підпорядковує собі формальну логіку. Так з'являється творчий феномен миследіяльності.

Миследіяльність як інструмент соціальної інженерії має конкретні форми свого прояву – *ігротехніку, ігропрактику, імітаційні ігри*. За тривалий період свого існування (1950–1980 рр.) ММГ під безпосереднім керівництвом Г.П.Щедровицького провів 71 гру і ще приблизно 130 ігор було проведено учнями Г.П.Щедровицького. У кінці 1989 року Георгій Петрович відмітив: “У формі імітаційно-діяльнісних ігор (ІДІ) ми створюємо для себе, для методологічного семінару *практику*, оскільки ось ця ігрова форма є практика в справжньому змісті цього слова. Причому вона може виступати як історична практика і ніяка інша практика, як я тепер думаю, загалом не потрібна людям. І звідси я роблю твердження: ми створили нову соціокультурну форму колективної роботи, колективного мислення, колективної діяльності. Я стверджую, що вона дуже потрібна радянським людям для імітації справжнього життя, якої ми на роботі, на службі ніколи не мали. ...Гра вирішує будь-які соціальні, політичні, соціокультурні питання, створює нові зразки. І це з'ясується *повсюдно*, оскільки в грі можна імітувати будь-яку сферу життя. Більш того, в грі можна виходити в майбутнє і дивитися, що там в майбутньому буде”.

Заснована на загальних принципах методології ігротехніки виконує основну роль в науковій творчості. Г.П.Щедровицький провів вдалу паралель між науковою творчою діяльністю і професійним мистецтвом сплавника, який уміло перескакує з однієї колоди, що пливе по річці, на іншу при мильовому сплаві. Творчість, за таким порівнянням, представляє здатність швидко і оперативно перемикатися з одного аспекту рішення задачі на інший, третій, четвертий і так далі, з однієї парадигмальної площини

на іншу, третю, четверту і так далі. У подібному перемиканні (“перестрибуванні”) виявляється інтуїтивний дар “сплавника”, але цей дар не грає визначальної ролі, якщо він не сполучається з науковими знаннями і адекватним винаходу методом. Рутинер від науки в подібній ситуації насилуватиме яку-небудь одну з парадигмальних площин, штучно нав’язуватиме ту версію, яка вважається йому гідною, у той час як творець-винахідник, справжній інженер переграє усі версії, зіставляючи їх поміж собою, знаходячи в них плюси і мінуси і, нарешті, зупиниться на оптимальному варіанті рішення. “Мислення має бути гнучким і увесь час рухатися, тобто бути відкритою системою, – писав Г.П.Щедровицький, – Творче мислення – це не смітєве звалище, у якому немає місця організованостям. Творче мислення є мислення з множиною протидіючих один одному і конкуруючих організованостей”. Що ж надає організованість, логічність взаємопереходів творчому мисленню? *Системний підхід, знання системності*. На думку “методологістів”, тільки системний аналіз дозволяє прийняти адекватне рішення соціальних завдань. Цей аналіз означає 1) схематизацію процесу в цілому; 2) зображення структур зв’язків усередині перетворюваного об’єкту; 3) зображення функцій і функціональних характеристик виділених елементів об’єкту (системи); 4) зображення організованостей, стійких органічних підсистем; 5) характеристику субстрату-носія тих або інших системних зв’язків.

Винахідницька, творча діяльність у сфері соціального життя людей – це розробка і ухвалення рішення. Г.П.Щедровицький вводить два поняття в цей наріжний аспект соціоінженерної діяльності: поняття *рішення* і поняття *рішання*. Перше означає підсумок, результат шукань і винахідницької діяльності, друге – сам її процес, який далеко не завжди закінчується ухваленням рішення. *Рішання* поширюється на різні рівні творчих досліджень: перший – рівень *рішання* конкретних завдань, встановлення зв’язку чи залежності між об’єктами чи між односторонніми, окремо узятими їх властивостями; другий – рівень *рішання* проблеми, проблемної ситуації як цілісного комплексу взаємозв’язаних завдань. Перший рівень обмежується елементарним, феноменологічним підходом до явища, другий – припускає системний підхід, який або поширюється на увесь процес, на явище як на систему, на сукупність її взаємозв’язаних елементів, або обмежується аналізом однієї із сторін, одного з елементів системи і розглядає при цьому усю систему як таке ціле, якому підкоряється частка (окреме), яке (частка) може бути адекватно представлене,

пояснене і перетворене лише в органічному зв'язку з цим цілим. У когнітивно-методологічному плані *процес рішення* може бути представлений серією концентричних кругів: від загального до елементарного – *тематизація, програмування, проблематизація, завдання*; і від елементарного до загального – *завдання, проблематизація, програмування, тематизація*. Під цю схему підпадає *рішення* будь-яких завдань і проблем безвідносно до їх конкретного значення (сенсу, змісту, алгоритму), бо йдеться не про схеми і типи (різновиди) завдань і проблем, а про *схематизацію самого методологічного підходу до їх рішення*.

Удаючись до схематизації розгортання і дії методу (і раніше всього системного підходу), «методологісти», Г.П.Щедровицкий зокрема, різко негативно ставились до *схематизації технологій рішення*, до спроб створення певних типів (різновиди) завдань і способів їх рішення. Сама суть “методологістики”, її винахідницько-продуктивної функції заперечували подібним спробам. На думку Г.П.Щедровицького, «технології – це *тільки один з багатьох* видів результатів діяльності», на підставі яких не можна типізувати способи рішення завдань. “...Усі технології, – писав він, – є умовними *знаково-знанневими встановленнями*, що міняються історично залежно від багатьох і різноманітних обставин діяльності і мислення, а тому розглядати їхні постійні і вічні властивості та ознаки не має сенсу”.

Не згодні з цією думкою “технологи”, об'єднавшись, створили так звану “Асоціацію ТРВЗ” (аббревіатура від “теорії рішення винахідницьких завдань”), яку в 1950–і роки очолив *Генріх Саулович Альтшуллер*. Його учнями і однодумцями були І.М.Верткин, Б.Л.Злотін, А.В.Зусман, В.І.Філатов, Г.Г.Головченко т. ін.. В співдружності з Комітетом у справах винаходів і за підтримки Центральної Ради Всесоюзного суспільства винахідників і раціоналізаторів (ЦРВСВР) “Асоціація ТРВЗ” головним чином розробляла теорію і методологію технічної творчості (винахідництва), але за мірою зростання її «апетиту» технологія винахідницьких знань стала претендувати на більше, про що її розробники в 1989 році писали: “Закономірності розвитку і інструменти пошуку нових рішень, що добре зарекомендували себе в техніці, можуть виявитися корисними для пошуку нового і в інших галузях, у тому числі і нетехнічних, таких як соціологія, педагогіка, мистецтво і т. ін..”. У своїх колективних монографіях “Пошук нових ідей: від осяяння до технології”, «Шанс на пригоду», “Як стати еретиком”, написаних в 1980–1990 роках, технологи спробували “примирити”, пов’язати чинник випадковості, невизначеності

на іншу, третю, четверту і так далі. У подібному перемиканні (“перестрибуванні”) виявляється інтуїтивний дар “сплавника”, але цей дар не грає визначальної ролі, якщо він не сполучається з науковими знаннями і адекватним винаходу методом. Рутинер від науки в подібній ситуації насилуватиме яку-небудь одну з парадигмальних площин, пгучно нав’язуватиме ту версію, яка вважається йому гідною, у той час як творець-винахідник, справжній інженер переграє усі версії, зіставляючи їх поміж собою, знаходячи в них плюси і мінуси і, нарешті, зупиниться на оптимальному варіанті рішення. “Мислення має бути гнучким і увесь час рухатися, тобто бути відкритою системою, – писав Г.П.Щедровицький, – Творче мислення – це не смітєве звалище, у якому немає місця організованостям. Творче мислення є мислення з множиною протидіючих один одному і конкуруючих організованостей”. Що ж надає організованість, логічність взаємопереходів творчому мисленню? *Системний підхід, знання системності*. На думку “методологістів”, тільки системний аналіз дозволяє прийняти адекватне рішення соціальних завдань. Цей аналіз означає 1) схематизацію процесу в цілому; 2) зображення структур зв’язків усередині перетворюваного об’єкту; 3) зображення функцій і функціональних характеристик виділених елементів об’єкту (системи); 4) зображення організованостей, стійких органічних підсистем; 5) характеристику субстрату-носія тих або інших системних зв’язків.

Винахідницька, творча діяльність у сфері соціального життя людей – це розробка і ухвалення рішення. Г.П.Щедровицький вводить два поняття в цей наріжний аспект соціоінженерної діяльності: поняття *рішення* і поняття *рішення*. Перше означає підсумок, результат шукань і винахідницької діяльності, друге – сам її процес, який далеко не завжди закінчується ухваленням рішення. *Рішення* поширюється на різні рівні творчих досліджень: перший – рівень *рішення* конкретних завдань, встановлення зв’язку чи залежності між об’єктами чи між односторонніми, окремо узятими їх властивостями; другий – рівень *рішення* проблеми, проблемної ситуації як цілісного комплексу взаємозв’язаних завдань. Перший рівень обмежується елементарним, феноменологічним підходом до явища, другий – припускає системний підхід, який або поширюється на увесь процес, на явище як на систему, на сукупність її взаємозв’язаних елементів, або обмежується аналізом однієї із сторін, одного з елементів системи і розглядає при цьому усю систему як таке ціле, якому підкоряється частка (окреме), яке (частка) може бути адекватно представлене,

пояснене і перетворене лише в органічному зв'язку з цим цілим. У когнітивно-методологічному плані процес рішення може бути представлений серією концентричних кругів: від загального до елементарного – *тематизація, програмування, проблематизація, завдання*; і від елементарного до загального – *завдання, проблематизація, програмування, тематизація*. Під цю схему підпадає рішення будь-яких завдань і проблем безвідносно до їх конкретного значення (сенсу, змісту, алгоритму), бо йдеться не про схеми і типи (різновиди) завдань і проблем, а про *схематизацію самого методологічного підходу до їх рішення*.

Удаючись до схематизації розгортання і дії методу (і раніше всього системного підходу), «методологи», Г.П.Щедровицький зокрема, різко негативно ставились до *схематизації технологій рішення*, до спроб створення певних типів (різновиди) завдань і способів їх рішення. Сама суть “методологістики”, її винахідницько-продуктивної функції заперечували подібним спробам. На думку Г.П.Щедровицького, «технології – це тільки один з багатьох видів результатів діяльності», на підставі яких не можна типізувати способи рішення завдань. “...Усі технології, – писав він, – є умовними знаково-знанневими встановленнями, що міняються історично залежно від багатьох і різноманітних обставин діяльності і мислення, а тому розглядати їхні постійні і вічні властивості та ознаки не має сенсу”.

Не згодні з цією думкою “технологи”, об'єднавшись, створили так звану “Асоціацію ТРВЗ” (аббревіатура від “теорії рішення винахідницьких завдань”), яку в 1950–і роки очолив Генріх Саулович Альтшуллер. Його учнями і однодумцями були І.М.Верткин, Б.Л.Злотін, А.В.Зусман, В.І.Філатов, Г.Г.Головченко т. ін.. В співдружності з Комітетом у справах винаходів і за підтримки Центральної Ради Всесоюзного суспільства винахідників і раціоналізаторів (ЦРВСВР) “Асоціація ТРВЗ” головним чином розробляла теорію і методологію технічної творчості (винахідництва), але за мірою зростання її «апетиту» технологія винахідницьких знань стала претендувати на більше, про що її розробники в 1989 році писали: “Закономірності розвитку і інструменти пошуку нових рішень, що добре зарекомендували себе в техніці, можуть виявитися корисними для пошуку нового і в інших галузях, у тому числі і нетехнічних, таких як соціологія, педагогіка, мистецтво і т. ін..”. У своїх колективних монографіях “Пошук нових ідей: від осяяння до технології”, «Шанс на пригоду», “Як стати еретиком”, написаних в 1980–1990 роках, технологи спробували “примирити”, пов’язати чинник випадковості, невизначеності

в творчому процесі (“освяння”) з чинником стійкості, повторюваності структур певних системних утворень (формалізацій, а точніше – формалізованих технологій). Для цього вони передусім виділили 5 рівнів винаходів (винахідницьких завдань): *перший рівень* – найдрібніший винахід, що не зачіпає протиріч усередині системи, що через свою елементарність допускає мінімум варіантів (не більше 10); *другий рівень* – дрібні винаходи, отримані в результаті усунення цих протиріч способами, відомими в цій галузі; *третій рівень* – середні винаходи, коли примусово змінюється один з елементів системи і протиріччя долається у рамках однієї науки; *четвертий рівень* – великі винаходи, коли синтезуються нові технічні системи, що усувають усі протиріччя колишніх систем і виникають на базі безлічі наук; число різних варіантів рішення цього рівня завдань коливається від тисячі до десятків тисяч; *п'ятий рівень* – найбільші винаходи, результатами яких стають появи якісно нових технічних систем; цим винаходам, як правило, передують видатні наукові відкриття, і тому вони ніяк не пов'язані з внутрішніми протиріччями колишніх систем; винаходи цього рівня принципово нові і зухвалі, які викликають “революційний переворот” у виробництві, техніці, психології і поведінці людей, що важко реалізуються, вимагають тривалого періоду часу для своїх впроваджень (скажімо, поява комп'ютерної техніки чи мобільного зв'язку).

Кожному з перерахованих рівнів винаходу відповідає безліч технологічних схем винахідницької діяльності, обумовлених специфікою технічних систем того або іншого рівня. Ця рівнева специфіка дозволяє виділити стандарти (“типові прийоми”) рішення винахідницьких завдань. Іншими словами, фахівці ТРВЗ зайняті головним чином стандартизацією і типологізацією технологій рішення цих завдань, проти чого категорично виступають прибічники методологічного напрямку. Нарікаючи на “незацікавленість промисловості у впровадженні винаходів”, Г.С.Альпшуллер, Б.Л.Злотін, А.В.Зусман і В.І.Філатов писали: “Існує певна категорія людей, переконаних у тому, що навчити творчості неможливо, що усе визначається природженими здібностями чи в крайньому випадку завдатками, які можна розвинути... Ще одна група недоброзичливих – люди, які готові визнати ефективність ТРВЗ, але відкидають її тому, що, як їм увижається, вона віднімає у людини радість творчості, перетворюючи творчі завдання на рутинні, (в основному це представники гуманітарної і наукової інтелігенції)”. В обґрунтування своєї концепції закономірної рутинізації творчого процесу автори наводять безліч прикладів історичної практики

людства, роблячи висновок про те, що “відбувається постійне витіснення творчості на все вищий рівень” і що ТРВЗ “переводить величезну кількість творчих винахідницьких завдань в розряд стандартних, але вона ж і ставить нові”. Вони відмічають і ту обставину, що в процесі розвитку ТРВЗ змінювалось ставлення до неї її опонентів: “Заперечення проти ТРВЗ еволюціонували за мірою її розвитку. На початку, коли увесь багаж її полягав в групі винахідницьких прийомів, основне заперечення зводилося до того, що ніяких прийомів бути не може, що творчість повинна бути абсолютно вільною і непередбачуваною. Коли з’явився АРВЗ (Алгоритм рішення винахідницьких завдань. – С.С.), опоненти стали погоджуватися з тим, що окремі прийоми корисні, але “про алгоритм не може бути і мови”! Сьогодні, коли ТРВЗ включає окрім прийомів і алгоритму систему стандартів, законів розвитку технічних систем, допоміжний аналіз і інші розділи, критики, приймаючи АРВЗ, категорично заперечують проти існування теорії винахідництва”.

Говорячи про зіткнення позицій “методологів” і “технологів”, необхідно підкреслити, що офіційної дискусії чи полеміки між ними фактично не відбувалося (або вони відбувалися украй рідко), як не було і персональних взаємних звинувачень. Найчастіше атакуючою, нападаючою стороною були “методологи”, у той час так “технологи” займали оборонну позицію. Не претендуючи на роль арбітра в цій неявній полеміці, хочу все ж відмітити два моменти. *Перший.* Технологізація має сенс і значення головним чином в жорстко встановлених (детермінуючих) умовах, що має місце в технічних системах, винахідницькій діяльності, і вона стає сумнівною лише тоді, коли зазіхає на перетворення складних, найчастіше *відкритих* соціальних систем. З цієї причини “технології” виявляються вірогідними стосовно технічної творчості і менш вірогідними або не завжди сприймальними стосовно соціальної творчості. Відволікаючись, відмічу, що багато сучасних російських суспільствознавців, супротивників *соціальних технологій*, ототожнювали їх з *соціальною інженерією* як такою. Припускаючи, що остання в усіх випадках пов’язана з технологізацією і типізацією винахідницьких процедур, сучасні “методологи” і теоретико-соціологи різко стали критикувати усякого роду спроби конституювання соціальної інженерії в самостійну науку. Особливо загострилася ця критика в другій половині 1990-х років, в період активізації технологічного крила соціальної інженерії і появи “суспільств”, “товариств” і “асоціацій” соціальних технологів, зокрема найбільш вимогливої російської асоціації

“Ділове сприяння” (Москва) на чолі з Ю.М.Резніком. На Круглому столі, що відбувся в травні 1996 року в рамках науково-практичної конференції “Соціальна інженерія і нові підходи в прикладній соціальній науці” зхлиснулися в полеміці позиції “технологів” і “методологів” (соціологів), прибічників і супротивників “соціальної інженерії”. Найрішучішими серед перших були Ю.М.Резнік і В.В.Щербина, серед других – “методологіст” В.С.Дудченко і соціолог А.І.Кравченко. Примиренську компромісну позицію зайняли Ж.Т.Тощенко, Н.И.Лапін, В.Н.Шаленко. Виступаючи проти “абсолютизації поняття соціальних технологій”, В.В.Щербина в той же час зробив акцент на те, що соціальні технології як деякі алгоритмізовані засоби гарантують управлінський результат і що “сьогодні можна говорити лише про окремі вдачі технології, але не більше того”. В.С.Дудченко, його опонент, категорично повстав проти “соціоінженерного руху”: “Я хочу застерегти усіх нас від того, щоб ми не впадали в ейфорію, ніби дія на громадські процеси – це дуже чудова річ. Пропоную розглянути соціальну інженерію як одну з ракових пухлин на тілі соціуму, з якою потрібно боротися усіма силами. Якщо спрощено говорити про соціальні технології, то це деякі процедури чи операції, що не мають ніякого відношення ані до людини, ані до особистості. Процедури, що приписують людям наперед задані способи мислення, відчуття і переживання. З цієї точки зору соціальні технології – засіб знищення особистості. Сьогодні ми повинні розробляти не соціальні технології, а засоби порятунку від них”.

Отже, хто ж правий в цій суперечці? Думається, що перед нами той випадок, коли праві обидві сторони і, коли заперечення одне одному, законмірно і логічно переростають в діалектичне взаємодоповнення позицій. Вище сказане і складає той *другий* момент, який вважаю за необхідне підкреслити. “Методологісти” праві в тому відношенні, що “пантехнологізм”, по-перше, є грубим втручанням у вільний процес життєдіяльності особистості, в її спонтанну “екзистенцію”, і, по-друге, поруч здатний насаджувати систему тоталітаристського маніпулювання людьми (цілком), які стоять над ними як деякі верховні політико-ідеологічні сили, що владні над ними. Сучасна цивілізована людина не може, зрозуміло, повністю віддаватися чуттєвій життєвій стихії, але для раціональної соціальної регуляції її поведінки цілком досить усебічно розробленої загальнонаукової методології. “Технологи” праві в тому відношенні, що знання типових життєвих ситуацій і, досвідченим шляхом вивіренних технологій раціональних реакцій на них, полегшує людське життя, яке часто-густо складається не лише з

неорганізованого і бурхливого потоку “екзистенції”, але й із стандартних, типових ситуацій, що легко піддаються тій конструктивній формалізації, зовсім не маніпулятивного сенсу (приклад тому – відомі соціоінженерні “кейси”). Маніпулювання людським життям залежить від суспільного устрою, від зацікавленості володарюючої еліти в цьому маніпулюванні, але воно зовсім не закладене в самій природі соціоінженерного знання. Тому оптимальним варіантом цього знання слід визнати єдність положень наукової методології, орієнтованої на *самостійність* і *самодостатність* певної особи, індивіда, на їх уміння і здатності, і конкретних знань технології рішення проблем і завдань, орієнтованих на *узагальнення соціального досвіду* груп і поколінь. І, таким чином, «технології» доповнюють “методологію”, сприяють успішному її застосуванню, полегшують людині знаходження оптимального рішення, так, як і “методологія” працює на оптимальні “технології”. Доречно зауважити, щось подібне мало місце в громадському житті США в 1950–1960 роки, коли практичне рішення конкретних завдань розділило співтовариства учених, інженерів і менеджерів на “фахівців” і “джеренералістів”. “Фахівці” як продукт диференціації знань, що посилюються, покликані були вирішувати вузькі і приватні проблеми в тій або іншій сфері людської діяльності. “Дженералісти”, навпаки, були “універсалами”, “стратегами” в самих різних галузях людської діяльності, відлювали інтеграційні процеси в науці, виробництві і громадському житті. Вважалося, що після нетривалого стажування, що дозволяє їм вникнути в суть проблем і засвоїти мінімум необхідних спеціальних знань, вони здатні були порівняно легко вирішувати будь-які завдання. Неважко помітити аналогію між “фахівцями” і “технологами”, з одного боку, і “джеренералістами” і “методологами”, – з іншого. І подібно до того, як “фахівці” доповнюють собою “джеренералістів”, “технологи” здатні доповнювати “методологів”. Навряд чи доречна між ними суперечка, бо вона здатна довести конфронтуючі сторони до того абсурду, про який з іронією писав один з американських неореалістів з приводу контроверзи “спеціаліст-джеренераліст”: “Фахівцем ми називаємо людину, яка знає все більше і більше про все менше і менше, поки він врешті-решт не приходить до того, що знає усе ні про що. На відміну від нього дженералістом ми називаємо людину, яка знає все менше і менше про все більше і більше, поки він врешті-решт не приходить до того, що не знає нічого про все”. Переведена в контекст конструкторсько-винахідницької діяльності ця іронія може звучати приблизно так: соціальним “технологом” ми називаємо людину, яка

винаходить масу дрібних і нікому не потрібних формалізованих пусток, а “методологом” – людину, яка винаходить предмет свого винаходу, тобто не здатного нічого винайти. Але крайнощі, як відомо, сходяться. І якщо вони взаємно запліднюють один одного, є резон і в “методологістиці”, і в часткових схемах “технологів”.

Певну роль в розвитку соціальної інженерії як науки зіграли українські соціологи І.О.Мартинюк, О.Г.Злобіна, Н.І.Соболева, В.І.Подшивалкіна. Переважно ця роль зводилася до методології інженерії як такої – до ретельного аналізу суб’єктивної реальності з точки зору її психологічних основ. Окрім цього заслугою українських соціологів є фіксація тісного зв’язку інженерії з технологією, про що в 1980–і роки писав І.О.Мартинюк у своїй монографії “Інженер в дзеркалі часу”. Ще за тих часів, коли в радянській науковій літературі не існувало самого поняття соціальний інженер, І.О.Мартинюк передбачав його появу, кажучи про те, що “предмет інженерної діяльності розповсюджуватиметься одночасно і “углиб”, і “вшир” і що слід чекати “збільшення простору застосування інженерних знань і методів”.

Отже, ми розглянули основні віхи формування соціоінженерної науки. Не можна з усією рішучістю заявляти, що така наука вже склалася в історичному процесі. Але ті її передумови і елементи, про які говорилося вище, дають підстави вважати, що чітко позначилися контури її предмету, змісту і структури. Предметом соціоінженерної науки є творча продуктивно-репродуктивна діяльність людини з перетворення і вдосконалення соціальної реальності на усіх основних рівнях її прояву. Зміст її включає чи, принаймні, повинен включати упорядковану сукупність *методологічних підходів, прийомів і процедур* продуктивно-репродуктивної діяльності, що схематизували систематизовану характеристику таких категорій і понять, як *функції і форми організації* соціоінженерної діяльності, *соціальний винахід, інноваційний процес, соціальна проблема, рішення («рішання»)* як загальна форма соціоінженерної діяльності, *трансплантація елементу системи в іншу соціальну систему, сумісність елементів різних соціальних систем і таке інше*. Структура соціоінженерної науки означає поєднання двох її площин – горизонтальної і вертикальної. Структура соціальної інженерії, що розглядається в “горизонтальному” аспекті, являє собою предметний простір соціуму, як перелік тих специфічних сфер діяльності – економіки, політики, права, мистецтва, релігії і т.ін., – на які поширюється соціоінженерна діяльність і у рамках якої вона піддається різного роду специфікаціям.

Структура соціальної інженерії, що розглядається в “вертикальному” аспекті, являє собою тимчасову послідовність соціоінженерної діяльності – від наукової постановки завдання (проблеми), від соціальної діагностики процесу або явища до впровадження нововведення і його передбачуваних корекцій. На користь необхідності соціальної інженерії говорить і та обставина, що в сучасний період людської історії наука, наукове мислення і його імперативи проникають в усі ніші і пори суспільства, а винахідницька діяльність стає своєрідною нормою для будь-якого виду професійної діяльності. Підвищується евристична значущість виробництва, скорочується дистанція між науковим відкриттям і його застосуванням на практиці, винаходом, і висловлена ще в 30-і роки минулого століття думка про неминучість переходу від людини мислячої (*homo sapiens*) до людини наукової (*homo science*) усе більш шарпає уми учених і наближає нас до наукового осмислення суті, форм і процедур соціальної творчості.

Словник термінів

Однобічність (гомогенність) бажань і дій – засуджуваний в античні часи принцип життєдіяльності, що полягає в запереченні надмірного або навіть абсолютного перебільшення значущості будь-якої позитивної якості.

Принцип золотой середини – антипод однобічних, перебільшених бажань і дій в античні і середньовічні часи; мислення за принципом “Усе повинно мати свою позитивну міру” або “Не надто багато, не занадто мало”.

Творче мистецтво – геніально передбачена Платоном суть соціальної інженерії, з приводу чого Платон писав: “Творче мистецтво є всяка здатність, яка є причиною виникнення того, чого раніше не було”.

Зрівняльний комунізм – утопічне уявлення учених Середньовіччя і Нового часу про загальну рівність положення людей в суспільстві, як про велике благо.

Сен-симонізм (“фізицизм”) – одне з досягнень утопічного соціалізму, що полягає в тому, що саму людину і її психологію можливо змінити лише шляхом впливу на матеріальні умови її життя або на її організм.

Сцієнтизм (сайєнтизм) – утопічні уявлення (зокрема уявлення О.Конта) про те, що усі “помилки” людей походять від їх неучтва і що тільки наука здатна породити справедливий суспільний устрій. В основі раннього сцієнтизму закладена думка про необхідність “мудрого керівництва”.

Марксизм – вчення про те, що не ідеї правлять світом, а соціальні (класові) інтереси людей, що обумовлені матеріальними причинами – продуктивними силами і виробничими стосунками. Залежно від цих останніх історія людського су-

пільства, за К.Марксом і Ф.Енгельсом, ділиться на п'ять суспільно-економічних формацій – первісно-общинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну. Капіталізм, згідно з марксизмом, створює усі умови для переходу до безкласового комуністичного суспільства.

“Телзис” – одна з наріжних соціоінженерних ідей Л.-Ф.Уорда, що полягає в тому, що людина цілеспрямовано перетворює навколишнє довкілля, пристосовуючи його до своїх потреб і інтересів, тоді як природа, тварини і рослини, розвиваються шляхом *генезису*, тобто шляхом пристосування до природного світу.

Поетапно-пошукова інженерія – найбільш ефективна і практична, згідно К.Попперу, соціальна інженерія, оскільки вона обмежується сферою доступного і очевидного успіху на протилежність великомасштабному і сумнівному за своїми ефективними наслідками холізму.

Спонтанний порядок – близька за сенсом до поетапно-пошукової інженерії парадигма Ф.Хайєка, суть якої полягає в закономірності тих явищ, які здійснюються повсякденно і повсюдно стихійним (спонтанним) шляхом в діяльності маси людей.

Акціонізм – учіння багатьох сучасних соціологів, згідно з яким усі зміни, що відбуваються в суспільстві, здійснюються шляхом реалізації особистих спрямувань і спонукань людей і навколишнє соціальне довкілля є ні що інше, як результат екстеріорізації людських дій.

? Контрольні запитання

1. Якою є латентна методологія античних міфів?
2. Який соціоінженерний принцип покладено в основу міфів про Фаєтона, Дедала та Ікара?
3. У чому полягала заслуга Платона як теоретика соціальної інженерії?
4. У чому відмінність соціоінженерних ідей Т. Кампанелли від ідей Т.Мора?
5. В чому полягають сильні і слабкі соціоінженерні сторони в соціології О.Конта?
6. В чому полягає співвідношення штучного і природного в соціальній інженерії Л.-Ф.Уорда?
7. Суперечка між “методологами” і “технологами” в розвитку вітчизняної соціальної інженерії в середині ХХ століття. До кого Ви більше схильняєтесь?

📖 Темі рефератів

1. Платон як теоретик соціальної інженерії.
2. Соціоінженерні ідеї в учіннях епікурейців.
3. Соціальна інженерія в сучасному акціонізмі.

4. Соціоінженерні погляди Т.Лукумана і П.Бергера.
5. Соціоінженерні погляди Г. П. Щедровицького.

Література

1. Альтшуллер Г. С., Злотин Б. Л., Зусман А. В., Філатов. Пошук нових ідей: від осяяння до технології (теорія і практика рішення винахідницьких завдань). – Кишинів, 1989.
2. Альтшуллер П. С. Знайти ідею: введення в теорію рішення винахідницьких завдань. – Новосибірськ, 1986.
3. Джонсон Алан. Тлумачний словник з соціології. – Львів, 2003.
4. Бергер Пітер, Лукман Томас. Соціальне конструювання реальності. – М., 1993.
5. Богданов А. А. Питання соціалізму. Роботи різних років. – М., 1990.
6. Іванов Валентин. Соціальні технології у сучасному світі. – М., 1996.
7. Виклад вчення Сен-Симона / Пер. з франц. – М., 1960.
8. Кабе Етьєн. Путешествие в Икарию. Т. I, II. – М., 1960.
9. Кампанелла. Город солнца. – М., 1954.
10. Ковалевский М. М. Очерк истории развития социологических учений / Лависс, Рамбо. История XIX в. Приложение. – Т. V. – СПб., 1906.
11. Конт Огюст. Дух позитивной философии. – Ростов-на-Дону, 2003.
12. Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции. – М., 1954.
13. Лебон Гюстав. Психология социализма. – СПб., 1995.
14. Макаревич В. Н. Игровые методы в социологической теории и алгоритмы. – М., 1984.
15. Маркс К. и Энгельс Ф. Немецкая идеология / Сочинения. Том 3. – М., 1955.
16. Мартылюк И. О. Инженер в зеркале времени. – К., 1989.
17. Мор Т. Утопия. – М., 1978.
18. Платон. Твори в трьох томах. Том 3. Частина I. – М., 1971.
19. Поттер Карл. Відкрите суспільство і його вороги. Том 1 і 2. – М., 1992.
20. Резник Ю. М. Социальная инженерия в системе социологического образования // Социс – 1994. – № 5.
21. Сучасна західна соціологія. Словник. – М., 1990.
22. Турен Ален. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. – М., 1998.
23. Уорд Лестер Ф. Динамическая социология. Том первый. – М., 1891.
24. Хайек Ф.-А. Пагубная самонадеянность. Ошибка социализма. – М., 1992.
25. Щедровицкий Г. П. Избранные работы. Наука. Инженерия. Проектирование. Организация. – М., 1995.

ТЕМА 4.

ВИДИ І ФОРМИ СОЦІОІНЖЕНЕРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Лекція 1

4.1. *Основа видової класифікації соціоінженерної діяльності*

Якщо структура соціальної інженерії як науки означає передусім спеціалізацію предметного простору соціоінженерної діяльності, то складовими компонентами самої цієї діяльності є передусім її основні види. Такі види похідні від функцій соціоінженерної практики, хоча і не дублюють їх. Нагадаю, що основними функціями цієї практики є: цілеобразуюча, продуктивно-репродуктивна, консультативна, експертна і контрольна. Окрім цих основних функцій, як вже було сказано, в соціоінженерній практиці існують ще і допоміжні – діагностична, експериментальна і коригуюча функції. Неспівпадання виду соціоінженерної діяльності з тією або іншою її функцією виявляється у тому, що не всяка функція обумовлює певний вид діяльності, і в тому, що одна і та ж функція може проявлятися в декількох видах. Так цілеобразуюча функція різних нововведень, соціальних винаходів не породжує з себе різних видів соціоінженерної діяльності. Вона має крос-смісловий, транзитний характер, охоплюючи безліч видів соціоінженерної практики, різних її конкретних варіантів і не прив'язана міцно до якогось одного виду. І, навпаки, продуктивно-репродуктивна функція породжує такі види соціоінженерної діяльності, як проектування, конструювання і винахідництво. Але і це не головне. Головна відмінність між функцією і видом соціоінженерної діяльності полягає в тому, що функція як цільовий прояв цієї діяльності не має інституціоналізованого, професійно обкресленого характеру, тоді як вид має характер професійно-посадових, регламентованих обов'язків. Так, скажімо, учений-соціолог, науковець окрім пошукової, творчої діяльності може виконувати функції репродукції (читання лекцій), консультації, экс-

пертизи і таке інше. Викладач вишу, виконуючи свою основну функцію репродукції знань, може одночасно займатися винахідницькою діяльністю або консультувати кого-небудь зі сторони згідно з рівнем своєї ерудованості з якого-небудь конкретного питання і таке інше, тобто виконувати ті функції, які не входять в його прямий обов'язок – проведення занять. Іншими словами, вид діяльності – це посадове закріплення людини за якоюсь однією, головною функцією, тоді як виконання інших соціоінженерних функцій найчастіше має необов'язковий характер.

Говорячи про відмінність між соціоінженерною функцією і певним видом соціоінженерної діяльності, необхідно підкреслити один важливий момент. На відміну від виду діяльності функція поза його інституціональними межами має більше розкріпачений, вільний, варіативний і як би “летючий” характер. Вид професійної діяльності найчастіше носить регламентований і формальний характер, обкреслений часовими рамками (тривалість робочого дня, встановлені терміни виконання планової теми, тривалість заходів і таке інше). Соціоінженерія, зокрема винахідницька її функція не терплять ніяких бюрократичних канонів і встановлень: винахідницька, творча діяльність може здійснюватися в так званій “вільний час”, в найнесподіваніших ситуаціях, узгоджуючись лише з інтуїцією і “осаянням”.

Не можна жорстко протиставляти соціоінженерну функцію тому або іншому виду соціоінженерної діяльності. Геніальні відкриття і винаходи відбуваються як в інститутах науки, так і за їх межами, як у рамках регламентованих видів професійної діяльності, так і при виконанні вільної, спонтанної ігрової функції. Процес інституціоналізації творчої діяльності як у сфері техніки, так і у сфері соціального життя людей у міру його посилення усе більш сполучається з дерегламентацією і посиленням свободи наукових винаходів.

Розглянемо тепер основні види соціоінженерної діяльності за їхніми функціональними ознаками. Такими основними видами є: соціальне проектування, конструювання, винахідництво; соціоінженерні консультації; соціальна експертиза та соціальний контроль.

4.2. Соціальне проектування, конструювання, винахідництво

Ці види соціоінженерної діяльності виступають в широкому предметному діапазоні, починаючи з макрорівня – плани державного (національ-

ного) розвитку, проекти реформ, плани проведення великомасштабних акцій і так далі, – і кінчаючи мікрорівнем, коли заходи плануються (проектуються) на галузевому або регіональному (місцевому) рівнях, а також на рівні окремих підприємств чи установ. У всіх випадках суть і принципові схеми трьох перерахованих видів соціоінженерної діяльності є однаковими: по-перше, співвідношення цієї тріади побудоване за принципом “матрьошки” – *винахідництво* як найбільш складний і відповідальний вид соціоінженерної діяльності входить складовою частиною в *конструювання*, яке у свою чергу є найважливішим компонентом *проектуювання*, і по-друге, завжди при цьому спостерігається рух соціоінженерного мислення від репродукції до творчості, від менш продуктивної діяльності до більш продуктивної.

Ланцюжок взаємопов’язаних соціоінженерних видів діяльності далеко не завжди замикається на її класичному варіанті: проектування – конструювання – винахідництво. У практиці застосування цих трьох видів соціальної інженерії проектування часто обмежується самим собою, точно також як винахідництво здатне здійснюватися поза рамками проектування і лише потім, “заднім числом” вписуватися в певний проект. Досить часто проектування пов’язується з конструкторськими розробками, не виходячи при цьому у сферу винахідницької діяльності. Коротше кажучи, в усіх випадках ми стикаємося з чотирма варіантами виконання функцій, від чого залежать види соціоінженерної діяльності: репродуктивний вид діяльності (проектування); репродуктивно-продуктивний (проектування-конструювання); продуктивно-репродуктивний (конструювання); продуктивний (винахідництво).

Зупинимось конкретно на характеристиці основних видів цієї діяльності.

Проектування – це схематичне рішення поставлених завдань, попередній план або нарис їх поетапного виконання з обґрунтуванням необхідних для цього умов – фінансових, технічних, кадрового забезпечення і необхідного часу. Проектування має місце в діяльності виробничих підприємств, організацій, офісів самих різних спеціалізацій, рівнів і напрямів – державно-управлінських, господарських, фінансових, учбово-освітніх, лікувально-профілактичних, військових, спортивних і т.ін., і т.п.. Воно є процесом (процедурою) створення проекту або плану. Проектування – це процес; проект або план – його результат. Проект найчастіше є нарисом, або наближеною схемою діяльності; план носить жорсткіший, імпера-

тивний характер. Інтегративною стороною проектування є соціальна діяльність складових підприємства, організації, установи, їх суб'єктів, що окрім обліку їх спеціалізації і професійної специфіки вимагає обліку людського чинника – соціально-статусних характеристик, міжособистісних стосунків, освітньо-культурного рівня, гендерних і вікових особливостей, спонтанно або закономірно виникаючих соціально-психологічних ситуацій і т.ін.

Дані сторони людського чинника під кутом їх впливу на ефективність діяльності організації і на поліпшення її перспектив і представляють у своїй сукупності зміст проектування.

Проектування повинне відповідати вимогам *реалістичності, адекватності, комплексності, варіативності і наближеності*. Реалістичність – це вимога здійсненності поставлених завдань, що підкріплюється переліком строго визначених і виміряних її готівкових можливостей і умов. Ця вимога спрямована проти принадного і правдоподібного прожектерства некомпетентних або честолюбних укладачів програм і проєктів. *Адекватність* – відповідність сформульованих цілей і завдань проєкту (плану) при усій їх реалістичності існуючим проблемам і призначенню організації. Інакше можна почути цілком заслужений докір: “Це справи не стосується”, – за яким вирішувані завдання не відповідатимуть профілю або призначенню організації. *Комплексність* – це усебічне обґрунтування необхідності рішення різних за своїм предметним змістом завдань, які послідовно доповнюють один одного і підкоряються єдиній меті. Ця вимога враховує усе різноманіття, усі складові цієї діяльності, яку покликана здійснювати та або інша організація. Вимога комплексності припускає здатність одних умов або засобів компенсувати відсутність інших. *Варіативність* – це облік можливості виникнення в рішенні завдань тих або інших близьких за задумом і по сенсу різних його варіантів. Важливо при цьому уникнути перемикання на рішення інших завдань, не властивих діяльності цієї організації. *Наближеність* – допущення в реалізації проєкту або плану тих коливань і відхилень від ідеальної схеми створення або функціонування запрограмованої, соціальної реальності, які принципово на неї не впливають.

Проектування як створення проєкту або програми включає:

- розробку відповідних до цілей і завдань заходів;
- визначення послідовності їх виконання;
- перелік способів і засобів реалізації кожного конкретного заходу;
- об'єм фінансування, необхідний для виконання кожного конкретного заходу;

- визначення кола виконавців;
- встановлення термінів реалізації кожного із запланованих заходів;
- фіксацію виконання (перенесення термінів, невиконання, часткового виконання) заходу і необхідні зауваження (чи обґрунтування) до цього;
- примітки.

При здійсненні проектування важливу роль грає попереднє соціальне діагностування можливостей і передумов рішення поставлених завдань, шляхів і способів досягнення мети.

Складовим компонентом проектування найчастіше є *конструювання*. У тому випадку, якщо проектування носить суто репродуктивний характер, конструювання як продуктивний, інноваційний або продуктивно-репродуктивний процес може і не мати місця в загальній процедурі проектування. Коли ж воно має місце, то торкається в першу чергу процедури побудови інноваційних заходів.

Таким чином, конструювання – це продуктивна (творча) або продуктивно-репродуктивна розробка технології якісно нового заходу або звичного заходу з елементами новизни. Розробка технології заходу з елементами новизни – найбільш поширений продуктивно-репродуктивний вид конструювання. Цей вид лише частково включає елементи новизни, яка торкається не заходу в цілому, а його другорядних деталей. Принципова схема (технологія) подібних заходів залишається незмінною, стереотипною, зміни торкаються лише окремих сторін цих заходів. Так, якщо в перелік заходів разом з тими, що повторюються, чи мали раніше місце в програмі або проекті включаються нові заходи, здійснення яких вимагає деяких видозмін в процедурі їх виконання, то в даному випадку ми маємо продуктивно-репродуктивне конструювання (скажімо, Управління культури створює програму заходів на певний час і змінюється при цьому лише жанрова специфіка або репертуар сценічного мистецтва). Положення істотно змінюється, якщо усталена програма із звичними заходами, що повторюються в ній, поступається місцем пошуку нового і незвичайного. В цьому випадку конструювання зводиться до винахідництва, і програма, або проект діяльності того або іншого відомства набуває в цьому випадку вигляду «матрьошки», коли проектування послідовно включає конструювання, а конструювання – винахідництво. Так, якщо те ж Управління культури замість звичних, вже випробуваних на практиці заходів звертається до таких незвичних, не вивірених на практиці заходів,

як “Конкурс любителських винаходів”, “Конкурс талантів” або “Конкурс ідей” з наступним продажем любителських експонатів або з відбором, заохоченням художніх талантів і постановою про тиражування новинок, то в даному випадку складання програми буде пов’язане з винахідництвом.

Винахідництво – вища форма соціоінженерної діяльності, найбільш важливий і відповідальний момент проектування, пов’язаний з ініціативою його укладачів, що припускає інноваційний ефект і максимальний успіх організації, а також зв’язаний з ризиком і можливістю значних витрат і втрат. Виправдане і обґрунтоване винахідництво вимагає:

– усібчного і детального знання предмета діяльності, знання не лише центральних, основних характеристик предмета, але і його периферії, зв’язку з суміжними з ним предметами і галузями;

– знання конкретних подій, фактичних прикладів, що підштовхують до знаходження нових форм або способів діяльності;

– скрупульозного аналізу всіх “за” і “проти”, зважування шансів і обґрунтованості ризику;

 проведення експертизи, якщо вона можлива і доречна;

 постановки, щоб уникнути втрат і програшу, експерименту, хоч би в спрощеній і урізаній його формі.

Багато авторів, фахівці з наукової евристики й інновації вважають що кульмінацією винахідницької творчості є “осяяння”, миттєва думка, що захоплює людину. Але навряд чи, зважаючи на повсякденну соціальну інженерію, доречно удаватися до цих сильних висловів. Часто творчі рішення приймаються в спокійній кабінетній обстановці без усіляких вибухів і вигуків “Еврика”! Це тим більше важливо підкреслити, що винахід у сфері соціальних організацій, функцій, норм або стосунків з’являється в поліваріантному виді, коли кожен із запропонованих варіантів може пройти експериментальну перевірку з тим, щоб виявити найбільш ефективний з них. І ще одне зауваження: навряд чи доцільно “підштовхувати” винахідницьку діяльність, кваліфікувати її, честолюбно прагнути до відкриття. Здебільшого воно спонтанне і некероване.

Лекція 2

4.3. Соціоінженерні консультації

Консультація – це передусім цілеспрямована і затребувана вибірково передача знань від однієї особи іншій, зацікавленій в їх отриманні. Кон-

консультації мають місце в самих різних сферах людської життєдіяльності: консультують лікарі-медики, психологи, педагоги, юристи, політологи, маркетологи, фахівці з менеджменту і так далі, і тому подібне. Соціоінженерні консультації як вид соціоінженерної діяльності включають передачу соціальних знань з широкого кола питань, пов'язаних переважно з рішенням різних ситуативних проблем, що виникають в людському житті, скажімо, при скрутному виборі спеціальності або місця роботи, при виникненні суперечок між близькими людьми, при втраті життєвих орієнтирів і появі загрозливих або небезпечних ситуацій, при виникненні конфліктів між батьками і дітьми, невмінні або неадекватності виховних дій на дитину, при виникненні взаємонепорозуміння в сім'ї, при вирішенні питання про переїзд на нове місце проживання або про непередбачувану еміграцію і так далі. Зрозуміло, жоден з працівників соціоінженерної консультативної служби не в змозі давати розумні і обґрунтовані поради з усього кола цих питань. Тому кожен з консультантів спеціалізується, як правило, з окремих укрупнених блоків питань, а якщо питання носить комплексний і багатоаспектний характер, то його вирішує консилиум консультантів (у складі 3–х або 5 і більше чоловік, бажана непарна кількість учасників), які, порадившись між собою, виносять загальний вердикт, – дають підсумкову консультацію.

Види соціальних консультацій в *змістовному відношенні* бувають: унікальні (нестандартні) – типові (стандартні); постійні (стаціонарні) – разові (епізодичні); спеціальні (спеціалізовані) – генеральні («дженеральні»).

В *організаційному відношенні* консультаційна діяльність виступає в таких формах, як державні і приватні служби; групові й індивідуальні служби; очні і заочні (телефонні) форми; письмові або усні форми.

У консультаційній діяльності важливо відмітити три її моменти – *фігуру консультанта, процедуру консультації* (її етапи, побудова) і *ефект, результат консультації*.

Фігура консультанта припускає його імідж, рівень популярності, популярність, що робить його найбільш бажаним консультантом серед зацікавлених осіб. Консультація – свого роду “купівля інформації”, і консультованій особі далеко небайдуже, що є “товаром”, що купляється ним. Вартість такого “товару” залежить від інтелектуальних здібностей консультанта, від його ерудиції, знань відносно вирішення конкретної проблеми і від практичного досвіду застосування цих знань. Ось що пише

із цього приводу один з фахівців з консалтингу: “Консультаційні фірми будують свою діяльність на наступних базових принципах:

- професіоналізм і надійність;
- зацікавленість в успіху клієнта.

Робота консультанта вимагає не лише професійних, але і психологічних знань. Розробка проекту відбувається в активній співпраці з людьми, які між собою знаходяться в різних взаєминах. Консультантові необхідно виявити і враховувати наявність особистих конфліктів між клієнтами. Оперативно виявити офіційні і неофіційні зв'язки, що склалися, між ключовими працівниками фірми-клієнта, вибрати свою цільову орієнтацію, намітити майбутніх осіб, що реалізують проект, що розробляється, – усе це у край важливо для успіху і якості реалізації пропозицій.

Необхідність роботи з клієнтами вимагає від консультанта широкого спектру знань. Знати усе практично неможливо, але передбачати можливі проблеми консультантові необхідно.

Важлива якість консультанта – це вміння і сміливість при ухваленні рішення. Консультант, що не уміє це робити, справляє погане враження, як нерішуча людина, що коливається і є невпевненою.

У роботі консультанта найважливіша умова його затребуваності – це постійне підвищення кваліфікації. Її можна забезпечити щоденним узагальненням досвіду своєї діяльності і своїх колег. Діяльність консультанта умовно ділиться на дві складові. Перша – це оперативна робота, друга, – робота на майбутнє (створення свого капіталу знань)”.

До сказаного про фігуру консультанта необхідно додати два моменти. По-перше, консультант не є пророком на усі випадки життя. Сміливість при ухваленні рішення, яке завжди невідворотно в життєвій практиці, повинна поєднуватися у нього з пропозицією інших варіантів рішення (рішення “про запас”), оскільки такі варіанти лише доповнюють раціональність сміливість одностороннього вибору. По-друге, консультант за усієї його зацікавленості у вигідному продажу свого “товару” не повинен прагнути до того, щоб сподобатися клієнтові. Розумний клієнт завжди може уловити нотки фальшивої гри консультанта, сприйняти його усмішливість і доброзичливість як явну психологічну маніпуляцію і негативно оцінити його рекомендації.

Процедура консультації в широкому сенсі цього поняття включає:

– залучення клієнтів за допомогою реклами, засобів масової інформації, обґрунтованих чуток в певному соціальному середовищі; в одному,

з посібників з консалтингу говориться: “Способами залучення клієнта є використання посередників для отримання замовлень на консультаційні послуги, розширення складу клієнтів за допомогою рекомендацій попередніх замовників, публікації реклами своєї фірми, взаємодія з партнерами у складі консультаційних суспільств, створення мережі позаштатних помічників”;

– попередній контакт з клієнтом (клієнтами) включає адекватну складності консультації її оцінку – миттєву позитивну або негативну реакцію консультанта на запит клієнта, тривале обдумування ситуації із залученням необхідних знань, відомостей або зустрічей з потрібними людьми, переадресація заявки клієнта іншому консультантові (посадовцю), відмова від консультування, фінансовий договір (залежно від вартості відомостей, що надаються);

– разове або стаціонарне (періодичне, перманентне) консультування або безпосередньо після заявки клієнта, або після закінчення необхідної консультантові підготовки або, навпаки, повторне консультування після випробування на практиці запропонованого консультантом рішення проблеми і виявлення нових непередбачених обставин.

Ефект (результат) консультації залежить від складності вирішуваної проблеми і конструктивної якості рекомендації консультанта. Вища міра складності проблеми часто співпадає з її принциповою невирішуваністю. Скажімо, якщо до соціолога або психолога звернулася жінка з приводу наркотичної залежності або алкоголізму її сина (“син пропадає”), то виникаюча у зв’язку з цим проблема є складно вирішуваною або принципово нерозв’язною. Як бути у такому разі консультантові? Є два виходи з положення, що створилося: або відмовитися від консультації, відверто визнавши тим самим безвихідь ситуації, або звернутися до психотерапевтичних засобів заспокоєння клієнта. Серія заспокійливих бесід, метою яких є переорієнтація зосередженості клієнта на своїй безвихідній біді на дінші цінності життя, на нові прихильності (на дбайливого чоловіка, на підростаючого онука), здатна стати своєрідним громовідводом життєвої трагедії клієнта. Таким чином, рекомендації психотерапевтичної властивості є “запасним варіантом” консультанта в будь-яких найскладніших і безвихідних ситуаціях, коли успіх консультації полягає в запобіганні роковим наслідкам життєвої біди людини. В інших випадках успіх консультації, якщо тільки вона адекватна вирішенню виниклої проблеми, позначається або очевидно і явно, або набуває частенько латентного і неявного характеру (клієнт спочатку невдоволений

результатом подій, але поступово починає усвідомлювати правильність поставленого діагнозу і вирішення його проблеми). В обох випадках консультація має конструктивний сенс.

Консультація як соціальний інститут, як організаційна форма соціоінженерної практики в сучасній Україні, на жаль, не набула широкого поширення. Соціально-психологічні або соціологічні консультативні служби в ролі “пожежних команд” спочатку, в 1980–1990 роки, пішли, як мовиться, на зростання, отримали популярність – особливо “телефони довіри”, “служби чуйності” і так далі, але потім зійшли нанівець, і залишається тільки сподіватися, що в майбутньому їх діяльність поновиться і займе гідне місце в соціоінженерній практиці. Благо є у кого запозичувати найбагатший досвід консультування, починаючи з фінансування, інвестування, критичного менеджменту і кінчаючи психолого-педагогічними службами й індивідуальним консультуванням з “кейсів” (з окремих випадків, з “оказій”). Так, в одних тільки США, починаючи з 1830-х років, коли брати Таппени вперше почали успішно консультувати клієнтів з оцінки ризику в кредитуванні, з кожним роком почала множитись мережа консультуючих фірм і груп, кількість яких вже переважила за сотню тисяч. Досить відмітити такі найбільші фірми, що консультують в сфері бізнесу, як Standard and Poor Corporation, Moody’s Investors Service, Chartcraft Inc, Daw Prognosis, Valueline і десятки інших, які окрім діалогового консультування (face to face) видають різного роду бюлетені і довідники про найбагатший досвід діяльності виробничих корпорацій і офісів. Тільки фінансових консультантів в теперішній час близько 52 000 в Німеччині, 35 000 в Італії, 32 000 у Великобританії, 4000 в Іспанії, 2200 у Франції, 1200 в Швеції, 1000 в Швейцарії, 1060 в Австрії. Не менша кількість в цих європейських країнах і консультантів з соціальних і соціально-психологічних проблем. Звичайно, буквально копіювати їх досвід не доводиться, оскільки широка мережа консультацій органічно вписується в образ і стиль життя, в організації і інститути громадського життя цих країн, що далеко не відповідають рівню життя і можливостям наших громадян, але дещо з цього досвіду брати на озброєння вітчизняним інженерам-соціологам доцільно.

4.4. Соціальна експертиза і соціальний контроль

Близьким за сенсом і значенням до консультування є такий різновид соціоінженерної діяльності, як соціальна експертиза. Соціальна експертиза є одним з різновидів експертиз разом з науково-технічною, медичною,

психіатричною, фінансово-економічною, судовою і так далі. В цілому під експертизою слід розуміти дослідження якого-небудь питання, що вимагає спеціальних знань, з метою мотивованого висновку про доцільність чи недоцільність запропонованих методів (знань) його вирішення. Соціальна ж експертиза – це вид соціоінженерної діяльності, що полягає в компетентній оцінці (і її обґрунтуванні) ще не апробованих, недостатньо випробуваних на практиці і тому таких, що викликають сумнів у своїй ефективності, тих або інших соціальних нововведень – проектів, планів, програм або звітів, а також управлінських рішень. Якщо в консультуванні робиться акцент на передачі знань або відомостей зацікавленим в них особам, то експертиза ставить за мету оцінку яких-небудь планованих дій на міру їх адекватності реальному стану оцінюваного предмета і результативності його дії нині або на перспективу. Якщо консультування вимагає всебічних (багатосторонніх) знань у межах якої-небудь широкої сфери їх застосування, то експертиза – спеціальних і вузьких знань про один із складових компонентів цієї сфери, найчастіше мало дослідженого або такого, що викликає різні про нього судження. Нарешті, консультант як правило має справу з конкретною людиною, конкретною особою, тоді як експерт – найчастіше з анонімною для нього, безособовою групою людей.

Соціальна експертиза проводиться у разі потреби зміни посадової або професійної структури працівників підприємства або цілої галузі виробництва, у разі потреби зміни шкільних (вузівських) програм або процедури іспитів, у разі зміни графіку роботи, різних способів працевлаштування громадян, надання платних і безкоштовних послуг населенню, обмеження потоків мігрантів і т.ін., і т.п.

Найбільш проблематичною соціальна експертиза стає тоді, коли до неї домішується ідеологічний чинник, що досить часто спостерігається в практиці її проведення. Саме присутність ідеологічного чинника ускладнює проведення соціальних експертиз, на відміну від технічних, більше пов'язаних з неупередженим до них підходом (хоча і тут амбіції авторів сумнівних проектів дають про себе знати!). Будь-яка соціальна експертиза прямо або побічно зачіпає інтереси тих або інших груп людей: з одного боку, замовник завжди зацікавлений в слухняних йому експертах і прагне до вигідного для нього комплектування "співдружності експертів", з іншого, – самі експерти прагнуть, досить часто, догодити іменитому замовникові. Іншими словами в здійсненні соціальних експертиз з неупереджених суддів «експерти» досить часто

перетворюються на зацікавлених адвокатів. І щоб подібна їх мімікрія не виповзала назовні, вони уміло і тонко створюють той вигідний для них антураж суперечок і розбіжностей навколо вирішуваного питання, яке ми з вами часто спостерігаємо на екранах телевізорів в програмах Шустер–live або Кісельова. Побувавши в середовищі подібних «експертів», відомий російський публіцист і філософ Сергій Кара-Мурза писав: “Ці люди об’єднані досить чітко обкресленою платформою і відчувають себе співтовариством. Тобто їх спори і сутички з приватних питань або конфлікти під час політичних сварок несуттєві в порівнянні з тим, що їх сполучає. Таким чином йдеться про ідеологічно згуртовану групу, в якій не може бути плюралізму думок з головних питань”. І потім: “В цьому протистоянні експерти однозначно і без коливань знаходяться на стороні правлячого політичного режиму і тих соціальних сил, інтереси яких вони виражають (грубо кажучи, інтереси “багатих””).

Ця досить скептична оцінка соціальних експертиз торкається перш за все макрорівня їх соціального предмету і, звичайно ж, не торкається ні мікро-, ні мезо- їх рівнів, а також численних їх варіантів і відгалужень.

Як одне з таких її відгалужень є гуманітарна експертиза. Гуманітарна експертиза – це оцінка того, *наскільки врахований людський чинник* (демографічний, гендерний, фізіологічний, психофізіологічний, психологічний, педагогічний, екологічний) при розробці проектів і моделей нової (чи оновленої) продукції і різних споруд для масового користування.

На відміну від соціальної ця експертиза має справу із змінами у взаємодіях людини з речовим довкіллям його мешкання. Важливе місце в ній належить соціоінженерним розробкам, необхідність яких різко заявила про себе в умовах фактичної відсутності в нашому суспільстві ділової конкуренції в 1980–1990 роки, і що дає про себе знати до цього дня в умовах України.

У 1980–і роки медики постфактум звернули увагу на те, що користування дитячими візками з вільно провисаючим дном (відсутність жорстких фіксаторів) викликали масове захворювання сколіозом дітей раннього віку. Щось схоже спостерігається і зараз в проїзді на автобусах і на маршрутах з непридатними для сидіння місцями. Сліпе запозичення проектів спорудження швидкісних доріг (траси Москва – Сімферополь, Київ – Донецьк) виявило абсолютну непотрібність, недоцільність будівництва віадуків в точках перетину магістралей з путівлями, з тими дорогами, якими мало користуються, а також перехідних містків в населених пунктах

(наприклад, в селі Підгороднє Дніпропетровської області) з переважанням в них людей “пенсійного” віку (мільйони грошей викинуті на вітер!). І все це стало результатом відсутності попередніх гуманітарних експертиз.

Соціальна, у тому числі і гуманітарна, експертизи за своїми соціоінженерними побудуваннями є ланцюжком послідовних процедур: оцінка – обґрунтування – пропозиції. Залежно від мети соціальної експертизи вона може обмежуватися одним або двома ланками цього триєдиного ланцюжка (тільки оцінка або оцінка і її обґрунтування).

Неодмінними принциповими вимогами до соціальної експертизи є:

- компетентність її суб'єкта (в межах оцінюваного предмета);
- незалежність експерта (експертів) від зацікавлених в позитивній або негативній оцінці осіб або його анонімність;
- строга і вимоглива об'єктивність (самокритичність) експерта (експертів);
- близькість до практики життя, знання її конкретики;
- креативний, пошуково-творчий стиль мислення експерта (експертів).

Окрім цих основних вимог до проведення соціальної експертизи є ще ряд інших, додаткових вимог: критичність по відношенню до замовника, до сформульованої ним теми (проблеми) експертизи (так, якщо на експертизу поступив проект або реферат на тему “Створення блокіраторів протидії приватизації” або “Подолання групового егоїзму в бригадах гірничорудного виробництва на підприємствах Кривбасу”, то вже саме формулювання цих тем повинно насторожити експерта: а чи треба в усіх випадках створювати ці блокіратори? А чи треба завжди долати груповий егоїзм в умовах життя, що склалося?); моральна відповідальність експерта (скажімо, проект складений бездоганно, але свідомо антигуманно); своєчасний і превентивний характер експертизи (експертиза повинна передувати політичним рішенням, а не критикувати їх заднім числом, як це було свого часу з “проблемою Балхаша” або з “будівництвом каналу Аму-Дар'я – Каспійське море”); у цілому ряді випадків експерт повинен відмовитися від “принципу невтручання” і розділяти принципи “втягування акторів в спіраль”, про що детально буде сказано нижче.

Соціальна експертиза класифікується за багатьма її підставами:

– за способом (технологією) її здійснення: *формалізована, неформалізована, змішана* (формалізована експертиза – коли певна соціальна або соціокультурна якість оцінюється в бальних оцінках; неформалізована – у

тому випадку, коли порівнянність (конкурс) не має місця і коли дається розгорнута з елементами обґрунтування оцінка дії або поведінки певної групи осіб (певної особи); змішана – в тих випадках, коли бальні оцінки вимагають додаткового обґрунтування);

– за мірою складності: *проста і складна* (проста – коли компетенцій експерта (експертів) цілком достатньо для винесення оцінки; складна – коли потрібно залучення нових знань про досліджуваний об'єкт, проведення додаткових досліджень);

– за діапазоном оцінюваних ознак: *спеціалізована (вузькопредметна) і комплексна*;

– за суб'єктом її проведення: *одноосібна і колегіальна* (групова);

– за мірою поглиблення в предмет експертизи: *разова і багатократна* (безперервна й така, що повторюється).

Останній різновид соціальної експертизи вимагає особливого розгляду, оскільки вона зачіпає один із спірних моментів інтерпретації сенсу і суті експертних оцінок. В даному випадку йдеться про залучення “акторів”, тобто учасників експертизи, в процес їх “втягування в спіраль” її розробки. Суперечка між супротивниками і прибічниками цього “втягування” привела до того, що в квітні 1992 року на Міжнародній конференції “Психоаналіз і наука про людину” (Москва) було висловлено судження, що соціальна експертиза найчастіше служить “квазінауковою підпорою для престижу” влади, що вона “підводить до такого аналізу, оцінки і рекомендацій, які або суперечать системі, її цілям, або взагалі не можуть в ній реалізуватися” (В. Н.Розін). Іншими словами, *принцип невтручання* позбавляє будь-якого зворотного зв'язку експертів із замовниками і тим самим ставить під сумнів достовірність експертизи. Серед теоретиків експертизи, таким чином, стався розкол. І якщо відомий розробник теорії і методології соціальної експертизи В. А.Луков продовжував відстоювати “принцип невтручання”, вважаючи, що “експерти мають своїм завданням тільки формування експертних ув'язнень і не можуть втручатися в дії відповідного органу державної влади”, то його український колега, не менш відомий соціолог Ю.І.Саєнко, навпаки, вважає, що “соціальна експертиза – це специфічний діалог між замовником і експертами, який уточнює, поглиблює знання про об'єкт і про чинники”, що впливають на нього. На думку останнього, експерт повинен нести відповідальність не перед замовником, а перед дійсністю. Яка із сторін права? Видно, принцип невтручання, споконвіку властивий експертним оцінкам, в деяких випадках

повинен поступатися місцем принципу втручання, що поглиблює знання експертів і що робить досконалішою експертизу, або принципу діалогу, принципу взаємодії (“спіралі втягування”) між експертами і замовниками.

На завершення розгляду питання про соціальну експертизу необхідно коротко відмітити щонайменше три моменти. *Момент перший:* як комплектуються групи експертів? Комплектуються вони за принципом необхідних для проведення експертизи якостей компетентності, креативності (здібності до творчого мислення), інтелектуальної чесності і відповідального відношення до справи. Експертів відбирає за дорученням замовника організатор, що знає щонайменше двох – трьох гідних кандидатів. Після цього по методу “снігової кулі” визначається коло можливих кандидатів, кількість яких як правило перевищує (повинно перевищувати) необхідну кількість експертів. У спеціальній таблиці, складеній за принципом “хто назвав” і “кого назвав”, виробляється взаємооцінка за такими параметрами, як 1 – “експерт”; 0 – “не експерт”; – “невідомий”, і на підставі отриманих балів (*сумі одиниць*) визнання виробляється відбір експертної групи. Залежно від вживаного методу оцінки кількість експертів може істотно коливатися: від 10 до 100 і більше (якщо йдеться про анкетне опитування експертів). *Другий момент:* якими методами користуються експерти при визначенні оцінки? Цей момент залежить від складності вирішуваної задачі і особливо при виробленні обґрунтованих рекомендацій. В останні роки стали популярними такі методи розробки неординарних рішень, як проведення “фокус-групи”, “мозкової атаки”, що вимагає певних витрат з боку їх організаторів. Найчастіше береться до уваги обґрунтована думка більшості з групи експертів. Нарешті, *третій момент:* в якій формі або в якому виді виражаються оцінки експертів? Ці оцінки можуть бути формалізовані, у вигляді балів або коефіцієнтів. Вони можуть мати дихотомічний характер: *так-ні, правильно-неправильно, годиться-не годиться* і т.д., з вказівкою кількості тих або інших протилежних оцінок. Вони можуть бути представлені у вигляді сумарного балу (найчастіше при виконанні експертами арбітражної ролі, членів журі, конкурсної комісії). В цьому випадку виставляється середньовиважена оцінка програми, діяльності групи, того або іншого нововведення і так далі за формулою:

$$O_{\text{сер.оц}} = \frac{m_1 + 2m_2 + 3m_3 + \dots + M_x}{M}$$

- де – O – середньовиважена оцінка
 m_1 – кількість експертів, які поставили 1 бал
 m_2 – кількість експертів, які поставили 2 бали
 m_3 – кількість експертів, які поставили 3 бали
 m_x – кількість експертів, які поставили X балів
 X^x – кількість балів (всього балів)
 M – загальна кількість експертів

У більшості ж випадків оцінка експертів робиться в описовій формі – у формі ґрунтовного звіту або довідки, в яких ця оцінка обґрунтовується і коментується. На жаль, слід визнати, що соціальна експертиза в нашому суспільстві не користується популярністю і в основному носить формальний або показний характер.

Що стосується *контрольної функції* соціальної інженерії, то вона здійснюється ще рідше, ніж експертна і проявляється або у формі додаткових службових функцій посадовців, в обов'язок яким вони ставляться, або у формі офіційного чи неофіційного делегування владних функцій професійним соціологам, або у формі епізодичного контролю з боку призначених осіб над ходом “впровадження” авторитетних соціологічних рекомендацій за наказом зверху. Незайве відмітити, що визнання правомірності цієї соціоінженерної функції сходить до “соціократичних” ідей О. Конта і повністю вписується у вимоги сучасного сайєнтизму – доктрини переходу політичної влади у владу науки (владу учених). Не вирішуючи питання про спроможність подібної вимоги і виходячи з існуючих реалій, можна з упевненістю говорити про те, що недавнє минуле і наша сучасність виробили дві форми соціологічного контролю – разовий контроль і стаціонарний контроль. Перший спонтанно і ситуативно виникав в різні періоди існування індустріальної цивілізації (у специфічних екстремальних ситуаціях, скажімо в ситуації радіоактивного зараження ряду територій після Чорнобильської катастрофи). Другий мав і має місце в тих випадках, коли у великих компаніях, на великих підприємствах працюють штатні підрозділи заводських соціологів, в обов'язок яких входить стаціонарний контроль за “робочим настроєм”, здійсненням пропозицій “знизу”, врегулюванням конфліктних ситуацій, психологічною сумісністю і так далі. Цей стаціонарний контроль досить успішно спрацьовував у минулому на Дніпровському Машинобудівному заводі (Дніпропетровськ), мав місце в об'єднанні “Електрон” (Львів), а також тривалий період часу здійснюється у французькій фірмі “Рено” (Париж) та в інших підприємствах і компаніях.

4.5. **Форми організації і форми впровадження соціоінженерних розробок**

У яких же конкретних організаційних формах здійснюється соціоінженерна діяльність? Діапазон функціонування цих форм в умовах "онаучування" соціальної (соціально-демографічної, соціально-правової, соціокультурної, соціально-політичної, соціально-педагогічної, соціально-мистецтвознавчої, соціально-психологічної і так далі, і тому подібне) діяльності різних організацій, звичайно ж, гранично широкий. Соціальний інженер як такий працює сьогодні в державних і наукових організаціях, в компаніях великого бізнесу, в приватних службах з платою за вказані послуги, в різних піар-службах або маркетингу, приватним чином визначає імідж державних або партійних діячів, а також робить для них різного роду електоральні прогнози. За усім різноманіттям організаційних форм соціоінженерної діяльності їх можна згрупувати: за принципом її суб'єкта – *індивідуальна* або *групова (колегіальна)* діяльність; за принципом її статусу – *державна* або *приватна* організація; за принципом тематичного діапазону послуг – *вузькоспеціалізована* служба і служба "*широкого профілю*", служба по наданню різноманітних соціоінженерних послуг; за принципом міри складності розробки соціоінженерних рішень (витрат часу) служби по наданню *разових, простих* послуг і служби по наданню *стаціонарних, довготривалих* і складних послуг.

Організація соціоінженерної діяльності за принципом її суб'єкта не означає протиставлення "команди" одній незалежній особі. В даному випадку йдеться не про склад працівників служб, а про те, що в першому випадку (індивідуальна діяльність) соціоінженерну задачу вирішує один працівник, навіть будучи у складі групи, а в другому випадку (колегіальна діяльність) таке ж завдання спільно, кооперативно вирішують працівники усієї групи. Індивідуальна соціоінженерна активність в певній соціальній сфері, також як і групова діяльність в цій же сфері кожна окремо має свої переваги і свої недоліки: "індивідуали" найчастіше є розумними, знаючими і досвідченими працівниками ("асами" у своїй справі), зате вони страждають зайвою категоричністю і амбітністю в ухваленні рішень; "колективісти" не такі розумні і досвідчені, зате самокритичніші, більше дорадчі і менш категоричні. Зазвичай досвідчені і знаючі "індивідуали" працюють поодиноці, хоча і входять при цьому до єдиної групи рівноправних і незалежних один від одного працівників.

Державні і приватні організації соціоінженерних працівників відрізняються один від одного тим, що перші більше прив'язані до рішення

заданих їм “згори” завдань, які вони вимушені вирішувати окрім своєї волі і бажання, тоді як другі мають право вибору – згоди або незгоди з пропонуваними їм заявками. Перші завжди забезпечені роботою, другим доводиться її шукати (у кращому разі вибирати). Перші допускають у своїй роботі формалізм і далеко не завжди зацікавлені в її результативності. Другі прагнуть виконати її бездоганно. Так, електоральні дослідження, проведені в підрозділах державних інститутів і центрів, відрізняються академізмом, абстрактністю, інший раз бажанням поталанити іменитим замовникам, тоді як проведені приватними службами (центрами, інститутами) за заявками окремих осіб або лідерів політичних партій дослідження і розраховані за їхніми результатами прогнози характеризуються достовірністю, суворістю, об’єктивністю, повнотою інформації, бо, не будь усього цього, вони легко б втратили свій імідж.

Популярними на заході, особливо в США, стали соціоінженерні служби, організовані за принципом тематичного діапазону послуг – спеціалізовані соціальні служби (*specializing social research*) – і соціальні служби “широкого профілю” (*general social research*). Кожна із спеціалізованих служб покликана вирішувати вузькопроблемні завдання – або конфлікти між молодожонами в перші місяці спільного життя, або питання виховання важких підлітків, або ускладнення при виборі професії і так далі. Служби “широкого профілю” в основному тяжіють до рішення різнопланових завдань у сфері управління і соціальної психології. У наших вітчизняних умовах інтерес до них виявив себе в другій половині 1970 років, а потім на початку 1990 років в практиці “телефонів довіри” і “служб чуйності”. Проте, у зв’язку з відсутністю традицій функціонування подібного роду служб, низьким професійним рівнем їх працівників і за багатьма іншими причинами вони не набули широкого поширення серед населення, фактично зійшли нанівець. Те ж саме можна сказати про служби з надання разових і стаціонарних послуг. Рекомендовані ними типологізації оптимального виходу із складних ситуацій (“кейсів”) не знайшли собі належного застосування, хоча практика приватних служб Києва (поглиблені бесіди-рекомендації, бесіди-попередження подружжям) довели спроможність і потребу таких типологізацій.

Соціоінженерна діяльність двояким чином впроваджується в ті або інші сфери громадського життя – або шляхом використання отриманої від соціологів інформації зацікавленими в ній співробітниками (керівниками) організацій, або шляхом впровадження інженерних розробок в соціальну практику безпосередньо самими їх розробниками. У першому випадку

як правило переважає репродуктивна соціоінженерна діяльність, коли впроваджувальні соціальні нововведення йдуть по “обкатаному” шляху – впроваджують у себе в організації (підприємстві, галузі, регіоні) вже готові моделі або проекти, адаптуючи їх до особливостей своїх організацій. У другому випадку переважає конструктивно-винахідницька діяльність, коли самі розробники соціальних нововведень або керівники, що довірилися ним, стають на шлях експериментального впровадження цих нововведень, як правило пов’язаних з ризиком. Найбільш же оптимальним і поширеним способом впровадження соціоінженерних проектів є змішаний його варіант – продуктивно-репродуктивний, коли та або інша “готова” модель поєднується з елементами новизни. Так, прийняті в діяльності всіх українських або регіональних органів культури періодичні проведення мистецьких фестивалів нерідко зводяться до такого популярного їх виду, як “Фестиваль пісні” (“Фестиваль музики”, “Фестиваль пісні і танцю”). У містах рідше, на жаль, проводяться фестивалі в їх продуктивно-репродуктивному варіанті, які вимагають від їх улаштувачів мінімум винахідництва і вигадливості. Останні не вимагають великої фантазії – при зацікавленому підході до справи вони лежать на поверхні: елемент несподіванки завжди підказується хорошим знанням художньо-любительських інтересів міського або сільського регіонального середовища. Враховуючи домінуючий художній смак людей найближчого оточення можна надати тривіальній формі фестивалю популярну і незвичайну (нетривіальну) його спрямованість, скажімо, “Конкурс молодих співаків нашого міста”, “Фестиваль любительського кіномистецтва”, “Виставка робіт умільців і винахідників нашої області”, “Мистецтво різьблення по дереву” і так далі. У подібних випадках в програми фестивалів бажано включати проведення опитування жителів регіону на предмет виявлення двох важливих обставин – вибору теми фестивалю і виявлення пріоритетних любительських резервів регіону. Окрім цього, в умовах обмежених матеріальних ресурсів бажано передбачити в цих програмах купівлю – продаж різних експонатів і інших атрибутів фестивалю.

Традиційно формами впровадження соціоінженерних розробок в ті або інші соціальні сфери громадського життя є: *цільові програми (державні, галузеві, регіональні); соціальні проекти; плани проведення соціальних заходів, а також доповідні записки, інформаційно-аналітичні листи і публікації.*

Найбільш поширеною формою впровадження соціоінженерних розробок (“проведення заходів”) є складання *цільової програми*. Вона

завичай складається з наступних елементів: формулювання мети і завдань заходу, що проводиться; перелік заходів; виконавці і відповідальні за їх проведення керівники; терміни проведення; джерела фінансування (механізми здійснення); примітки. Названі елементи програми складають її повну структуру, але лише тоді, коли здійснюваний захід має репродуктивний, поновлюваний характер. У тих випадках, коли програма має продуктивно-репродуктивний або продуктивний (новаторський, творчий) характер, в неї вносять два нові елементи – концептуальне обґрунтування необхідності новаторських привнесень і результати емпіричних досліджень проведення цього заходу (завичай шляхом анкетного опитування), що підтверджують обґрунтованість його проведення. Спрощеною копією програми проведення заходу (соціокультурного, політичного, учбово-просвітницького, морально-правового, спортивного і так далі характеру) є *план*, що фіксує послідовність проведення його різних складових (етапів), прізвища відповідальних за їх проведення і час проведення. *Соціальний проект* передує складанню цільової програми і не має адміністративної (законної) сили. Його призначення – обґрунтування (теоретичне і емпіричне) необхідності проведення нових заходів, впровадження соціальних інновацій. Як правило соціальний проект обговорюється в дирекції (на колегії) і, залежно від позитивних результатів цього обговорення, стає основою розробки цільової програми. Основні і важливі положення соціального проекту зазвичай входять в цільову програму здійснення заходу. При складанні соціальних проектів їх автори користуються різного роду *повідомленнями, доповідними записками, інформаційно-аналітичними листами*, написаними в рекомендаційній формі ученими-соціологами на адресу цих інстанцій, а також різного роду науковими *публікаціями*.

Словник термінів

Вид соціоінженерної діяльності – спеціалізована галузь соціоінженерної діяльності, що вимагає підвищених спеціальних знань і виступає найчастіше в інституціоналізованій, нормативній формі.

Форма соціоінженерної діяльності – збиральне поняття, що включає форму організації соціоінженерної діяльності (державна – приватна, індивідуальна – групова (колегіальна), спеціалізована – широкого профілю і так далі) і форму впровадження соціоінженерних розробок (цільові програми, соціальні проекти, плани проведення заходів, доповідні записки або інформаційно-аналітичні листи і т.ін.).

? Контрольні запитання

1. Що є основою видової класифікації соціоінженерної діяльності?
2. Чим відрізняється відома тріада “проектування – конструювання – винахідництво” від інших видів соціоінженерної діяльності?
3. Чи повинен втручатися експерт в оцінюваний ним процес чи він повинен обмежуватися тільки його оцінкою?
4. Як повинен поводитися консультант, якщо він нічого позитивного не може сказати своєму клієнтові?
5. У яких випадках соціальний інженер (соціальний працівник) може здійснювати соціальний контроль над поведінкою свого клієнта?

Темі рефератів

1. З досвіду рішення соціоінженерних проблем заводськими службами України.
2. Стан принципу зворотного зв'язку між покупцями і продавцем в сучасній Україні.
3. Гуманітарна експертиза: реалії і можливості.
4. Сучасний консалтинг.

Література

1. Антонович Г. І. Социальное проектирование. – Минск, 1978.
2. Глухов В. В. Менеджмент. 3-е издание / Часть IV. Организация консультирования (консалтинг). – М.; СПб.; К.; Минск, 2005.
3. Забродин В. Ю. Социологический консалтинг. Учебное пособие. – СПб., 1999.
4. Кара-Мурза С. Экспертное сообщество России: генезис и состояние. – М., 2001.
5. Луков В. А. Социальная экспертиза. – М., 1996.
6. Мартынюк И. О. Инженер в зеркале времени. – К., 1989.
7. Подшивалкіна В. І., Лукашевич М. П., Суїменко С. І., Каменська Т. Г. Макро- і мікросоціальна інженерія. Соціоінженерний практикум. – Одеса, 2001.
8. Соціальна експертиза в Україні: методологія, методика, досвід впровадження / За ред. Ю. І. Сасенка. – К., 2000.
9. Социальная инженерия. В 2-х частях. Часть I. Теоретико-методологические проблемы. Курс лекций. – М., 1994.
10. Социальная инженерия: сборник трудов. – М., 1996.
11. Социальное проектирование / Под ред. Ж. Т. Тощенко. – М., 1982.

ТЕМА 5. СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Лекція 1

5.1. *Взаємозв'язок організації, управління, інженерії і технології*

Соціоінженерна практика більше за усі інші види людської діяльності пов'язана з організаційно-управлінською діяльністю, яка в свою чергу зв'язана з рішенням соціальних проблем на різних її рівнях. *Організація* – це внесення впорядкованості в спонтанний процес взаємодії людських груп і індивідів з приводу здійснення ними життєво важливих функцій, а також сталий, нормативний результат цього внесення у вигляді певної функціональної групи. Економіка і політика, освіта і культура, громадське життя в цілому тільки тоді здатні оптимальним чином виконувати свої функції і розвиватися, коли вони набувають організованого характеру. Сама ж централізована діяльність по внесенню впорядкованості в той або інший процес, по раціональному його функціонуванню і досягненню іманентної йому мети є *управління*. Якщо організація має цільовий характер, то управління – інструментальний. У цьому їх відмінність. Але і управління, і організація носять репродуктивний, творчий або змішаний (найчастіше) характер, тобто так чи інакше вони вписуються в процес соціоінженерної діяльності. У ситуації спокійної, інерційної течії громадського життя в практиці організації і управління переважають репродуктивні методи соціоінженерної діяльності. Але як тільки громадське життя приходить в різкий рух, як тільки в ньому починає позначатися необхідність принципових, революційних змін, на місце репродуктивних методів соціоінженерної діяльності приходять творчо-пошукові, продуктивні методи.

Супротивники соціальної інженерії заявляють про те, що вона нібито дублює функції соціального управління і не здатна претендувати на

самостійний науковий статус. Чи так це насправді? Розберемося в цьому питанні.

Звичайно ж, управління і соціальна інженерія тісним чином між собою пов'язані, як втім, пов'язано між собою багато інших соціальних процесів і науки про них. Але ставити знак рівняння між управлінням – нехай навіть в найширшому значенні цього слова – і соціальною інженерією не можна. По-перше, управління припускає наявність *управляючих* і *керованих*, тоді як соціальна інженерія не припускає одних лише *субординаційних* стосунків (швидше вона припускає раціональну розроблену *координацію*). По-друге, *регулювання* стосунків, діяльності, поведінки людей не вичерпується поняттям управління: поняття соціальної інженерії ширше за поняття управління. По-третє, соціальна інженерія робить завжди акцент на раціональних формах людських (соціальних) взаємин і взаємодій, тоді як управління – на підпорядкуванні волі (вимоги) однієї особи іншій. По-четверте, управління здатне стати соціальною інженерією (чи наблизитися до неї) лише тоді, коли воно стає самоврядуванням, тобто виходить за межі управління людьми. З цих названих і інших причин не можна говорити про те, що соціальна інженерія є тавтологією управління. Як мінімум вона здатна виступати інструментом організаційно-управлінської діяльності людей. Отже, якщо управлінська наука зводить своє предметне коло передусім до субординаційних залежностей і робить на цьому наголос, то соціальна інженерія далеко виходить за межі цього кола, роблячи акцент на інноваціях і на штучності, на перетворювальній діяльності людей.

Продуктування і реалізація соціоінженерних ідей зазвичай здійснюються тими або іншими способами, що дістали назву технології. Накопичений позитивний досвід соціальної інженерії дає підстави для її технологізації, тобто чіткого знання способів і послідовних етапів розчленовування і збирання розчленованих частин воедино перетворюваної конкретної соціальної реальності для досягнення поставленої мети. Відсутність такого досвіду робить передчасною, фактично неспроможною його технологізацію. З цієї причини соціальні технології найчастіше доречні там, де ми маємо справу зі сталою, репродуктивною соціоінженерною діяльністю або, нарешті, – з репродуктивно-продуктивною діяльністю. Що стосується творчої, інноваційної діяльності, то в її технологізації зазвичай спостерігаються ланки невизначеності або, у кращому разі, ланки передбачуваних, гіпотетичних рішень. Соціальні технології покликані схематично відтворювати весь процес виробництва (відтворення) певної

соціальної реальності (скажімо, діяльності маркетингової служби) в поетапній, науковій (логічно і емпірично вивіреній) її послідовності. Вона є одночасно і похідною, і інструментом (способом) соціоінженерної діяльності. І оскільки технологія має безпосереднє відношення до інженерії, є сенс дещо детальніше розглянути це явище.

Соціальні технології – це передусім впорядковані сукупності процедур і операцій, за допомогою яких реалізується певний соціальний проект або конкретна цілераціональна ідея перетворення (реорганізації, модернізації або удосконалення) соціальної реальності. Сам цей термін увійшов до наукового апарату соціології в ХХ ст. і відбиває до певної міри процес необхідної стандартизації різних сфер громадського життя. У сучасній науці існують різні точки зору на суть соціальної технології. Одні трактують її як цілеспрямовані дії, в результаті яких реалізується поставлена мета і змінюється об'єкт діяльності (Н. Стефанов); інші – як сукупність трансформації абстрактної мови науки в конкретну мову досягнення мети (В.Г. Афанасьєв); треті – як сукупність знань про способи і прийоми організації соціальних процесів (О.О. Зайцев); четверті – як спосіб реалізації конкретного складного процесу шляхом розчленовування його на систему послідовних взаємозв'язаних процедур і операцій (М. Марков); п'яті – як спосіб рішення практичної соціальної задачі, яка виступає як система пізнавальних процедур і практичних дій, спрямованих на зміну соціальних об'єктів відповідно до поставлених цілей (В.М. Макаревич, І.М. Слепенков, Ю.П. Сурмін, М.В. Туленков). Остання точка зору, як мені уявляється, найбільш прийнятна і адекватно відтворює сенс і значення соціальних технологій.

Структура соціальної технології характеризується наявністю обґрунтованої мети відтворення або створення об'єкту, певного заданого алгоритму, стандарту діяльності, послідовності здійснюваних операцій, змісту і логіки рішення поставленої задачі. Конкретні складові технології соціального процесу такі: розчленовування його на етапи, фази, операції; однозначність виконання процедур і операцій. Побудова соціальної технології має декілька етапів – спочатку теоретичний (концептуальний) етап, коли мета відтворення (перетворення) об'єкту, його структура і взаємодія складових компонентів піддаються усебічній і повній їх інтерпретації; методичний – коли визначаються методи, способи і засоби трансформації концептуальних положень в знання практичних дій з їх здійснення; завершальний, процедурний, – коли на підставі усіх попередніх етапів ство-

рюється організація практичної діяльності з “приведення в рух” усього технологічного ланцюжка.

Соціальні технології мають широкий спектр свого застосування, але найчастіше вони використовуються на різних рівнях і в різних сферах управлінської діяльності (соціального управління) – у виробничій, маркетинговій, фінансовій, соціальній, екологічній, освітній, культурній, у сфері державної політики і так далі. Знання цих технологій отримуються найчастіше шляхом безпосереднього досвіду, або шляхом засвоєння існуючих положень і інструкцій (якщо такі є), але в усіх випадках їх ефективність залежить, по-перше, від адекватності управлінським ситуаціям, від умілого і доречного їх використання і, по-друге, від рівня і глибини самих цих знань. І подібно до того, як герой мольєрівської комедії, пан Журден не знав того, що усе своє життя він говорив прозою, так більшість керівників і управлінців не відають того, що вони використовують у своїй щоденній практиці ті або інші схеми (моделі) соціальних технологій. Типологізація останніх – завдання соціології, рішення якої полегшує роботу організаторів і управлінців.

Будь-яка соціоінженерна діяльність, особливо якщо йдеться про продуктивно-репродуктивні її різновиди, не може обходитися без технологізації – вибіркового її введення у вже наявні технології або створення нової (оновленої, з елементами новизни) технології. Неприпустимо при цьому вирішувати соціоінженерні завдання шляхом штучного «вписання» їх в існуючі технологічні канони. Так, в недавньому минулому в соціально-економічній, політичній і ідеологічній практиці мали місце такі, вибачте на слові, технології, які зводилися до створення “авторитетних” комісій, комітетів, організацій і підкомісій, що займалися по суті бюрократичним оказамиллюванням і що спускали “на гальмах” животрепетні соціальні проблеми (типовий зразок подібного “рішення”: на питання “Які вами були прийняті заходи з...?” слідувала стереотипна відповідь – “Ми створили спеціальну комісію з вивчення”...). В основі подібних “комісійних” технологій лежить антинаукова методологія волюнтаризму і тоталітарності. Щоб уникнути останньої необхідно пам’ятати:

– соціоінженерна технологія здатна бути дієвою й ефективною в умовах, коли її цілезаданність усебічно узгоджується з можливістю трансформації одного соціального стану в інший;

– її способи, складові елементи і фази узгоджуються не лише з властивостями перетворюваного соціального стану, але і з передбачуваними властивостями запрограмованих (запланованих) змін;

– вона неминуче вимагає наявності інструментально-технічних (організаційно-управлінських, інституціональних) засобів, завдяки яким складається увесь технологічний ланцюжок перетворень, – від першої до останньої її фази.

Якщо репродуктивний характер соціальної інженерії явно переважає продуктивний, творчий її характер, то в цьому випадку завдання зводиться до вибору адекватного варіанту (різновиду) вже існуючих технологій рішення соціальної задачі. Якщо ж переважає продуктивний, творчий характер соціальної інженерії, то подібного вибору фактично немає. У цьому останньому випадку, як вже було сказано вище, соціоінженерна практика зазвичай повинна прибігати, по-перше, до гіпотетичних побудов декількох еwentуальних (можливих) технологій, по-друге, кожна з фаз цих технологій обростає невизначеностями і альтернативами рішень. Детальніше питання про технологізування творчо-пошукової, винахідницької соціоінженерної діяльності буде розглянуто нами в одній з наступних лекцій.

5.2. Рішення як загальна форма соціоінженерної діяльності.

Технологія розробки й ухвалення рішення

Спрямованість соціальної інженерії на управління людьми, на створення умов, що підіймають їх вгору і удосконалюють їх соціокультурне життя, завжди пов'язана з розробкою і ухваленням рішень певних актуальних проблем. Вище вже було відмічено, що глава російської школи методологів Г.П.Щедровицький ввів в ужиток два пов'язаних один з одним поняття – “рішання” і “рішення”, в яких неважко помітити тавтологію з поняттями розробки і ухвалення рішень. Якщо перше означає творчо-пошукові операції по знаходженню оптимального варіанту вирішення проблеми, то друге – остаточний вибір одного з варіантів і використання його на практиці.

Процедура знаходження (вироблення) оптимального, найбільш прийняттого і ефективного варіанту рішення характеризується рядом особливостей, суть яких полягає в такому:

– розробка і ухвалення рішення навіть при ретельному обліку усіх складових управлінської ситуації завжди (чи здебільшого) здійснюються в умовах *відкритості системи*, а тому зберігають в собі елементи ризику і прорахунків, які принципово усунути неможливо;

– при розробці й ухваленні рішення необхідно прагнути не до безпомилкового, абсолютного його характеру, а до *мінімізації помилок і прорахунків*;

– усунення помилок і ризику їх повторів здійснюється за принципом зворотного зв'язку – перманентного внесення в прийняте рішення його корекцій, змін і доповнень, а це означає, що соціальний інженер, управлінець не повинні “прив'язуватися” до одного прийнятого рішення;

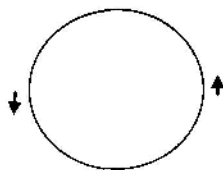
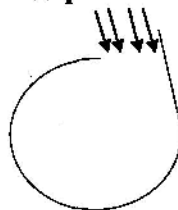
– технологія розробки соціоінженерних рішень має бути «деревом проблем” і “деревом рішень” за єдиною формалізованою, апіорі уможливною схемою: “Якщо..., то”. [*“Якщо буде реалізований такий-то варіант рішення, то його всілякі вірогідні наслідки можуть бути такими-то і такими”*];

– розробка і ухвалення рішення з урахуванням всіляких апіорі розрахованих його наслідків (на основі “дерева рішень”) не усувають наявності непередбаченого, тіньового його варіанту, який може бути виявлений тільки *апостеріорним шляхом*, – в практиці польових дій або експерименту.

Розглянемо детальніше усі ці особливості (етапи або складові) процедури знаходження оптимального варіанту вирішення управлінської проблеми.

Перша особливість – елемент ризику або прорахунків в умовах відкритості системи. Ризик або прорахунки в умовах відкритості системи майже завжди вірогідні внаслідок того, що існує при цьому реальна непрорахованість усіх складових цієї системи. Закрита система чітко фіксує її певний склад ($a + b + c + d + \dots + w$), внаслідок чого можливі різні комбінації і рекомбінації її елементів і наступний за ними прогноз очікуваного ефекту. Так, скажімо, військовий підрозділ, що складається з 10 – 30 солдатів, має бути легко керований, і його командир, вирішуючи питання про оперативність і надійність отримання розвідданих, знає напевно, яких бійців необхідно посилати в розвідку, а яких ні. Йдеться, таким чином, про закриту систему. Зовсім інша картина, коли ми маємо справу з відкритою системою: вона може бути спочатку відкритою (наприклад, населення великого міста або великої області в умовах міграції, що посилюється) або стає відкритою, коли раніше закрита система перетворюється на відкриту (скажімо, в стані важкого бою військовий підрозділ і за своїм кількісним складом, і за якістю складових його бійців істотно змінюється, що утрудняє адекватність рішень, які приймаються командиром). Відкрита система

позбавлена чіткості її складу ($a \pm b \pm c \pm d \pm \dots x$). В узагальненому вигляді відкриту і закриту системи можна представити таким чином (Мал.5):

Закрита система**Відкрита система****Мал. 5**

Коли йдеться про закриту систему, ми маємо справу з потоками інформації усередині системи (циркуляції або варіації одних і тих же даних), тобто коли ця інформація підлягає визначенню і строгому виміру. Коли ж йдеться про відкриту систему, ми маємо справу з потоками інформації, що поступає з оточення цієї системи (з метасистеми), визначити і виміряти яку або досить складно, або взагалі неможливо, оскільки потоки інформації можуть йти з мега-мета-системи і так далі. Такими невизначеностями рясніє соціальний простір людства, окремі підсистеми якого побудовані за принципом “матрьонки” і переймають на себе причинні дії з боку інших підсистем, що нерідко є агентами дії третіх, четвертих і так далі підсистем людського суспільства, які будучи генеральною соціальною системою, у свою чергу є відкритою системою, випробовуючи на собі вплив (перш за все метеорологічної і кліматичної властивості) з боку нескінченного всесвіту.

Друга особливість розробки і ухвалення рішення – орієнтація на мінімізацію його помилок і прорасунків. У соціального інженера в момент розробки та ухвалення рішення з виниклої проблеми немає іншої інформації, окрім як напрацьованого досвіду і наявних відомостей про предмет рішення, обставлених з усіх боків невизначеностями. І цей досвід, що мається, і відомості повинні пройти етап їх відбору за критерієм мінімального ризику. Тут багато що залежить від характеру і установок осіб, що приймають рішення: одні прагнуть мінімізувати можливі помилки за рахунок відбору потрібної для цього інформації, інші ж сповідують принцип “ризик – благородна справа” – і сміливо приймають непрораховані рішення. Позитивний, виграшний результат при цьому залежить багато в чому від інтуїції талановитого і досвідченого керівника. Але

навіть в цьому, останньому випадку соціальний інженер зобов'язаний співвіднести між собою (у виробничому, фінансово-економічному або соціально-психологічному відношенні) наслідки можливого виграву з можливістю програшу.

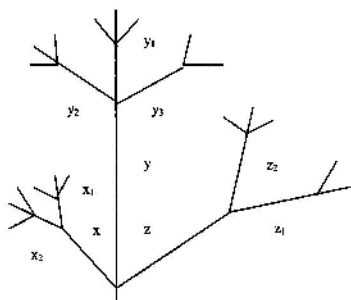
Третя особливість розробки і ухвалення рішення – дії за принципом зворотного зв'язку. Виконання цієї вимоги в реалізації прийнятого рішення вимагає від людини не стільки її творчо-інтелектуальних здібностей, скільки його моральних якостей і, передусім, почуття справедливості і чесного підходу до своїх обов'язків. Річ у тому, що боячись скомпрометувати себе в очах підлеглих, а тим більше в очах вищестоячого начальства, особи, відповідальні за розробку і ухвалення рішення, навіть у випадках явної або виявленої неспроможності цього рішення продовжують його відстоювати, замість того щоб внести в нього необхідні зміни або поправки, використовуючи принцип зворотного зв'язку. Відома мудрість: "Не помиляється той, хто нічого не робить" всіякля обходиться цими особами стороною, наносячи величезний ущерб справі і консолідує між собою в ешелонах влади бездарів і посередність. Принцип зворотного зв'язку, що вимагає внесення в раніше прийняті рішення поправок, які підказані життям, широко відомий в кібернетичі і в теорії систем, але, на жаль, не став ще моральною вимогою серед посадовців нашого суспільства. Як бачимо, соціальна інженерія вимагає не лише інноваційних здібностей, але й громадянської, інтелектуальної чесності.

Четверта особливість розробки і ухвалення рішення – використання технології "дерева проблем" і "дерева рішень". Це один з найважливіших прийомів сучасної соціальної інженерії, на який звертають увагу сучасні фахівці з управлінських технологій і соціокібернетики. Не так вже в далекі від нас часи рішення як наукова категорія було докладно досліджене і проінтерпретоване групою американських учених – соціокібернетиками і психологами, – У.Едвардсом, Д.Томасом і Д.Вінтерфельдом, які опублікували на початку 1980-х років книгу "Аналітичні рішення і поведінкові дослідження". "Ухвалення рішення, – писав в цій книзі У.Едвардс, – є одним з найбільш поширених видів інтелектуальної діяльності людини. Це вибір однієї з декількох альтернативних ліній поведінки або варіантів, які зазвичай визначаються таким чином, що вибір одного з них виключає вибір інших". Вибір необхідних альтернатив завжди пов'язаний з невизначеностями. Ці невизначеності як правило знижуються за рахунок застосування в розробці рішення такого її прийому, як взаємозв'язок

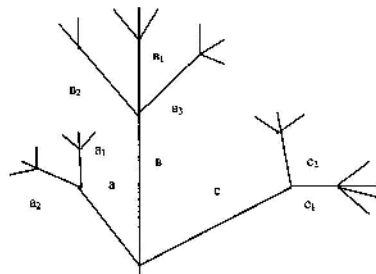
“дерева проблем” і “дерева рішень”. Той, хто приймає рішення згідно з цим прийомом, повинен 1) ввести в круг аналізу всілякі реальні альтернативні варіанти рішення; 2) докладно проаналізувати кожен з альтернатив як “гілок” “дерева рішень”, використовуючи при цьому “дерево проблем”, оскільки впровадження в життя тієї або іншої альтернативи пов’язане з подоланням специфічних супутніх проблем або задач, що виникають при цьому; 3) виявити тавтологічні “гілки” рішення (взаємозв’язаного дублювання варіантів) і звести їх до якісно різних варіантів; 4) здійснити верифікацію обраного варіанту рішення (обраної альтернативи) або шляхом його емпіричної перевірки (якщо це можливо), або шляхом логічних операцій (імітацій) ланцюжка “рішення – дія – подія (результат дії) – нова дія – нова подія (результат нової дії)”; 5) добитися остаточного затвердження прийнятого варіанту рішення у тому випадку, якщо результат нової дії (априорі або виявленого дослідним шляхом) влаштовує соціального інженера.

Так, скажімо, лідери політичної партії вирішують питання про її поведінку в ситуації виборів до парламенту. Центральне для них питання: висувати чи не висувати до нього своїх кандидатів в депутати? Відразу ж перед ними виникає “дерево проблем”: якщо висувати, то які шанси на проходження до парламенту? Якщо є шанси, то які вони – значні або незначні? Якщо значні, то у разі перемоги на виборах створювати (вступати) в коаліцію з іншими політичними партіями чи ні? Якщо незначні, то як поводитися у разі програшу і т.д., і т.п. Опрацювання усіх “гілок” “дерева проблем” і “дерева рішень” шляхом послідовної їх диференціації в графічному зображенні виглядає як послідовне їх розгалуження на кожному новому і конкретнішому рівні (Мал.6):

Дерево проблем

Дерево рішень

Мал. 6

Проаналізувавши всілякі “гілки” проблем (x, y, z) , узятих нами умовно, і подальше можливе їх галуження $(x_1, x_2; y_1, y_2, y_3; z_1, z_2)$, соціальний інженер як конструктивні відповіді на них звертається до “дерев” рішень (a, b, c) , аналізуючи кожний з можливих дихотомічних або трихотомічних варіантів і визначаючи тим самим увесь спектр (усю сукупність) реально можливих проблем і способів їх найбільш адекватного рішення. Якщо того вимагають обставини, він шляхом конкретного логічного аналізу виділяє в усьому спектрі (сукупності) способів адекватного рішення найбільш значущі його варіанти, відповідні найбільш значущим варіантам проблеми (у нашому випадку, приміром, це варіанти X і Y “дерев” проблем і найбільш адекватні рішення цих проблем – a_1 і c_1).

У приведеному випадку ми маємо справу з розробкою комплексного рішення, що забезпечує оперативність дій тієї або іншої політичної партії в ситуації виборів нового складу парламенту. Звичайне ж соціоінженерне рішення має значно менше “тілок”, та зате зв’язано з тими творчими знахідками, які виходять з рівня конкретних знань і індивідуального творчого стилю мислення керівника (соціального інженера).

Завершуючи розгляд питання про розробку і ухвалення управлінського (соціоінженерного) рішення, необхідно відмітити два важливі моменти.

Перший: велику роль в цій розробці і в цьому прийнятті грають ідеологічні, ціннісні установки їх соціального суб’єкта – керівника, члена групи, посадовця. Націленість на цілком певний результат прийнятого рішення часом завдає величезної шкоди усій справі. Тому, якщо рішення розробляється колегіально і його результат не має ціннісно-оцінного характеру, краще і продуктивніше за все включати в команду розробників інакомислячих і різних за своїми поглядами людей.

Другий: ефективність прийнятого рішення прямо пропорційна інтелектуальній діяльності і звернено пропорційна фізичній (імпульсивній) діяльності. Тут доречно привести такі формули вирішення проблеми як невизначеної життєвої ситуації:

$$\text{Ріш. (взагалі)} = \frac{\text{Аналітичні здібності (розум)}}{\text{Пристрасть до дії}}$$

$$\text{Ріш. (оптимальне)} = \frac{\text{max. аналітичних здібностей (розуму)}}{\text{min. пристрасті до дії}}$$

Таким чином, рішення стає оптимальним тоді, коли, по-перше, в його розробці домінує розумова діяльність людей і, по-друге, коли активність розробника тільки в потрібний момент часу провокує випробування практикою тих або інших варіантів рішення.

Лекція 2

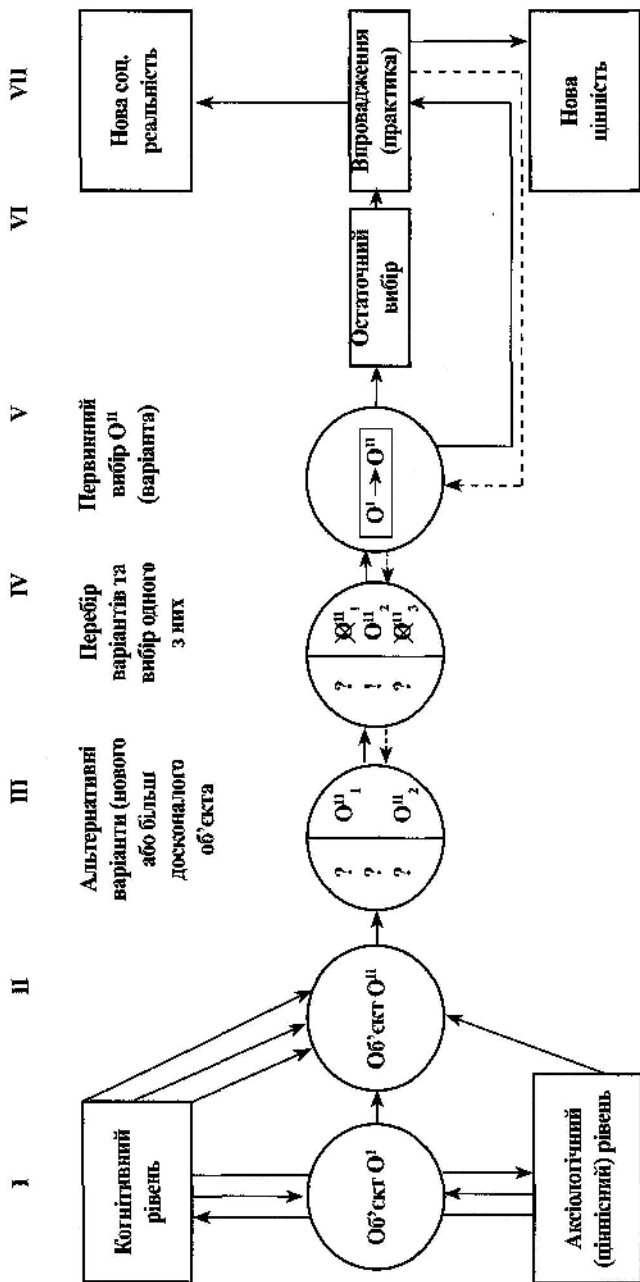
5.3. **Технологізація проектно-конструкторського рішення**

Процес послідовної трансформації знань про нову (необхідну) соціальну реальність в її конструкцію, складові елементи, методи перетворення і відповідні до них етапи (фази) ми називаємо технологією конструювання.

Технологічний цикл цього конструювання характеризується строго певною і послідовною чередою змін, що вносяться в той чи інший об'єкт, від накопичення знань до ухвалення конструктивного рішення. У грубому і наближеному вигляді він може бути представлений такою схемою (див. Мал.7).

Як ми бачимо в приведеній схемі, цей цикл має сім фаз, що послідовно змінюють один одного:

Перша фаза – фаза осмислення потреби в новому об'єкті або проектування нової потреби (цінності). Це сама психологічно складна і напружена ситуація, пов'язана з адекватним формулюванням проблеми, з переходом з одного ціннісно-нормативного простору в інший. У цій фазі технологічного циклу має відбутися рішення передусім двох завдань: усвідомлення нової соціальної потреби і необхідність конкретних знань (доказів) про невідповідність об'єкту O^1 новій потребі. Складність рішення цих завдань виявляється саме тоді, коли наполеглива необхідність реалізації нової потреби (необхідність появи нового об'єкту O^{11}) перестає відповідати ціннісно-нормативній системі, що традиційно склалася в цьому соціумі.

— пошукові (експериментальні) дії
 — корегуючі дії

Мал. 7

Друга фаза – фаза наукового доказу необхідності перетворення об'єкту O^1 на об'єкт O^{11} . На цій фазі працює схема наукової дедукції, аналізу складових компонентів об'єкту O^1 з акцентом на його негативні або проблематичні сторони. Суть логіко-наукової інтерпретації необхідності перетворення об'єкту O^1 включає три моменти: по-перше, доказ непридатності об'єкту O^1 виконувати іманентні йому функції в належній мірі; по-друге, міра можливості зламу, усунення об'єкту O^1 ; по-третє, наявність реальної можливості його заміни чимось іншим, досконалішим, що відповідає новим потребам соціуму. З цієї нагоди на когнітивному рівні до об'єкту O^{11} “сповзають” три лінії аналізу – загальносоціологічна, галузева, повсякденне знання, а на аксіологічному рівні – ціннісні, ідеологічні міркування про об'єкт O^{11} . Лише коли продумані, зважені і оцінені ці три моменти ми можемо переходити до третьої фази технологічного циклу.

Третя фаза – розробка (знаходження) альтернативних об'єкту O^1 нових об'єктів (варіантів). Ця технологічна фаза найтіснішим чином і безпосередньо пов'язана з попередньою. При її розробці понад усе потрібний пошуково-творчий підхід до справи, змістом якої є як особисті здібності соціоінженера (передусім його творча інтуїція), так і методи колективної (групової) творчості – “мозкова атака” (storm brain) і її продовження – метод синектики, діяльність фокус-групи, експертні оцінки фахівців, ділові ігри і так далі. У створенні альтернативних об'єкту O^1 нових об'єктів (варіантів) повинні за можливості брати участь такі люди, які б поєднували у своєму тезаурусі науково-методологічні знання з буденними знаннями об'єкту O^1 , знаннями особистого досвіду спілкування з цим об'єктом. Це у разі індивідуального рішення проблеми. У разі ж колегіального її рішення важливо, щоб творча група була злагодженим ансамблем, являла собою гармонію протилежних взаємодоповнюючих якостей – теоретичного і практичного мислення, імпульсивності і вдумливого аналітизму, новаторства і консерватизму і так далі. На цій фазі розробки альтернативних об'єкту O^1 нових об'єктів (варіантів) найбільш прийнятною схемою діяльності її учасників є схема роботи за принципом “мозкової атаки” – створення багатомірною і різноманітною єдиною “котла” пропозицій, коли можна згрібати в одну купу усе що завгодно, аж до “божевільних” або сумнівних ідей і пропозицій. “Купа” у такому разі повинна кінцем кінцем поступитися місцем “вибраковуванню” неспроможних або тавтологічних варіантів O^{11} , так що у результаті, як правило, залишаються 2–3 варіанти (у нашій схемі довільно встановлюються 3 варіанти).

Четверта фаза – аналіз альтернативних об'єкту O^i усіх нових об'єктів і вибір з них одного найбільш прийнятнього (O^{II}). Ця фаза є логічним завершенням попередньої фази і, на відміну від неї, носить критично-деструктивний характер, оскільки спрямована на вилучення усіх варіантів принципово нового об'єкту – за винятком одного – двох. Тут необхідно обмовитися: при виборі найбільш адекватного (чи що здається таким) об'єкта не виключена ситуація “двійників”, коли оптимальними стають два, а не один з можливих варіантів рішення. У таких випадках з двох варіантів вибирають один, а іншого залишають в резерві, “про запас”.

П'ята фаза – первинний вибір об'єкта O^{II} . Це остання, завершальна фаза умоглядного процесу вибору. Подальші дії соціального інженера (фахівця або групи фахівців) припускають два варіанти: або первинний вибір об'єкту O^{II} вважається єдиним і переконливим такою мірою, що він автоматично переводиться в категорію остаточного вибору, або цей об'єкт, проходить емпіричну верифікацію – стадію практичної (дослідницької) перевірки. І якщо така практична перевірка засвідчить придатність до успішного функціонування об'єкту O^{II} , то остаточний вибір, звичайно ж, падає на нього. Якщо ж така перевірка дає негативний результат, соціальному інженерові (групі) доводиться або вносити підказані практикою корективи в об'єкт O^{II} (якщо це можливо і допустимо), або повертатись до варіанту “про запас”, або взагалі відмовитися від первинного вибору і повернутися до фази IV або навіть до III (пунктирні зображення стрілок). У останньому випадку перерахування можливих альтернативних варіантів здійснюється вже з урахуванням отриманої на фазі емпіричної верифікації нової, ще не врахованої інформації, що дозволяє вийти на принципово нові альтернативні варіанти (O^{II}_{4} , O^{II}_{5} , O^{II}_{6} ...) і врешті-решт розв'язати проблему вибору.

Шоста фаза – остаточний вибір об'єкту. Таким об'єктом може стати або об'єкт O^{II} як його первинний вибір, або об'єкт O^{II} з внесеними в нього поправками, або принципово новий об'єкт (O^{III}).

Сьма фаза – впровадження нововведення. Впровадження в даному випадку є як емпіричною апробацією на предмет придатності нового об'єкту до продуктивного його функціонування в певному соціумі, так і само це функціонування в його легітимній польовій якості. Іншими словами тут присутня певна двоїстість в розумінні практики (впровадження): вона виступає і як експериментальна галузь (верифікатор) і як вже неза-лежний від експерименту певний соціальний простір. Верифікатором тут

може бути постійна або тимчасова група людей (службовці певного офісу, зміна робітників одного з цехів підприємства, курс або група студентів вузу і так далі). Спонтанна легітимна практика не залежить від експерименту і не пов'язана з ним. Вихід в неї соціоінженерних розробок вінчає успіх остаточного впровадження нововведення.

Визначений мною технологічний цикл проектно-конструкторської діяльності є загальноусередненим за своїм характером, розрахованим на рішення будь-яких соціоінженерних проблем, тоді як специфіка вирішуваної задачі і сам центральний її об'єкт вносять своєрідність в цей цикл і нерідко істотно його видозмінюють. Так, може виявитися, що принцип зворотного зв'язку у вирішенні тієї або іншої соціальної проблеми (переривчасті лінії і стрілки-показчики назад) здатний відтягнути це рішення не лише до IV і III фаз, але і до розробки загальнотеоретичних питань (до II або навіть до I фази), якщо трактування їх окремих сторін виявилось невірним або сумнівним. Слід також враховувати співвідношення продуктивних (творчих) і репродуктивних ("накатаних", тривіальних) операцій при технологізуванні проектно-конструкторської діяльності: переважання перших ускладнює технологічний цикл, нерідко вимагає внесення в нього корективів "на ходу", робить його менш жорстким і більше розкутим, тоді як істотне переважання репродуктивних дій припускає вірною і непорушною первісну технологію і схему дій.

5.4. Місце соціоінженерної діяльності в соціальному процесі

Розглядаючи питання про місце соціоінженерної діяльності в соціальному процесі, важливо врахувати дві обставини. По-перше, цей процес здійснюється як шляхом усвідомленого централізованого (державного) управління, так і шляхом спонтанних дій мас населення, а вірніше сказати, – шляхом взаємодії інституціональної регуляції і спонтанної саморегуляції поведінки. По-друге, одна з принципових відмінностей інженерії від науки, як ми вже відмічали вище, полягає в тому, що наука неупереджена і служить істині, а інженерія завжди обслуговує чий-небудь інтереси, захищена в збереженні або зміні існуючого соціального порядку. І оскільки цінності, норми, інтереси людей найчастіше розузгоджені, то соціальні інженери (різного роду керівники) прагнуть до того, щоб обслужити інтереси передусім "своїх людей" і звести до мінімуму протиріччя і тертя між різними соціальними класами або групами.

У соціального інженера завжди є свій замовник – чи то в обличчі спроможної корпорації, бізнесу, чи то в обличчі різних державних органів і служб, що як правило захищають інтереси панівних класів. Звідси і виникає ідеологічне неприйняття соціальної інженерії як такої: мовляв, вона спрямована на обдурення людей, на маніпулювання їх поведінкою. Подібний резон, як вже відзначалося в одній з попередніх лекцій, дуже схожий на вимогу заборони скальпеля хірурга, який може стати засобом вбивства, або вимогу заборони наркотиків, які вводяться хворим для перенесення пекельного болла, але в той же час створюють наркоманів. Вирішальну роль в подібних випадках грає позиція соціального інженера. По відношенню до замовника він може займати три позиції: або за своїми ідейними переконаннями, за ціннісними орієнтаціями він солідарний з ним; або байдужий до нього (займає нейтральну позицію); або ніяк не солідарний з ним, і позиції їх діаметрально протилежні. У першому випадку соціальний інженер зацікавлений в скрупульозній і ефективній діяльності – він вникає в усі нюанси, в усі перипетії складного процесу, намагаючись адекватно осмислити його і видати замовникові повноцінні і докладні рекомендації. У другому випадку він, уникаючи політичних і ідеологічних оцінок, може давати рекомендації альтернативного, взаємовиключного плану (або-або). У третьому випадку він або коректно відмовляється від прийняття замовлення, або обмежує його виконання постановкою соціального діагнозу, даючи тим самим підстави замовникові самостійно приймати те або інше рішення. Тільки у цих трьох випадках соціальний інженер відповідає своєму призначенню. В інших випадках він – або залежна, або підкуплена, або обачлива особа, що працює за принципом “Чого бажаєте?” – і рекомендації його дуже сумнівні.

Тривалий період часу деякі соціологи будували утопічні проекти з приводу необхідності соціократії – делегування тим або іншим суспільним устроєм функцій влади ученим-соціологам. Практика, проте, невблаганно вносила поправки в ці утопічні побудови, бо історичний процес безпосередньо детермінувався не думками розумних одинаків, а “пристрастями” і жаданнями людей, вектором їх сумарної волі, а простіше кажучи – інтересами правлячих кл. І за таких умов соціоінженерні знахідки і винаходи виправдовували себе лише тоді, коли мали частково-локальний характер, характер “дрібних кроків”, бо помилковість “дрібного кроку” легко компенсувалася іншими, продуктивнішими “кроками” або істотно не впливала на природний хід подій, тоді як прорахунки в інженерних мегапроектах здатні були стрясати усю суспільну систему, відкидаючи її

убік або назад. З цієї причини останніми роками люди стали з недовірою ставитись до усіляких спроб встановлення соціокрагічних режимів.

В той же час прогрес наукового інтелекту, що полягає зокрема в широкому охопленні предметного простору усієї людської життєдіяльності, вже сьогодні перетворює буденну свідомість, “загальнонародний емпіризм” на *наукову свідомість*. І виступати в такій ситуації проти соціальної інженерії як наукового інструменту впливу на різні сторони людського життя просто смішно. Зовсім інше питання – питання про те, чи віддавати кермо влади соціологічній еліті суспільства, чи створювати соціокрагію або підтягувати буденну свідомість людей до наукового, соціологічного рівня? Відповідь на поставлене питання не може бути однозначною: потрібне й те й інше. За мірками нинішнього дня нам потрібна соціологічна еліта, незалежна і сповідуюча принцип *інтелектуальної чесності*. Але з урахуванням підвищених темпів наукового прогресу, фази переходу, що наближається, від *науково-технічного* до *науково-соціального* прогресу (в умовах коли екологічна проблема усе більш стає загальносоціальною проблемою і рішення якої вже зараз невідкладно) недалеко той час, коли центральною ланкою цієї фази стане підвищення буденної свідомості людей до рівня соціальної інженерії.

Схоже, що цей час ще не наступив. І перед кожним, хто готує себе на терені соціальної інженерії, неминучим є рішення таких задач:

- задача вибору позиції (соціальних цінностей): чи бути цинічним прагматиком або фахівцем, що сповідує принцип громадянськості й інтелектуальної чесності?

- задача постійної верифікації об’єктивної ролі ціннісно-нормативних принципів і регуляторів, якими керується інженер-соціолог (постійна саморевізія, ревізія сенсу і спрямованості своєї діяльності). Бажано рішенням цієї задачі попереджувати свою соціоінженерну діяльність;

- задача адекватності кінцевих (віддалених) результатів соціоінженерних розробок поставленій меті (Наслідкування принципу: Не зашкодь!)

Соціоінженер повинен також враховувати (передбачати):

- труднощі виміру “вектору” взаємодії інтересів (нерідко прямо протилежних) учасників перетворень, їх дисбаланс в ту або іншу сторону;

- безповоротність змін в соціальній системі при широкомасштабних впровадженнях тих або інших нововведень;

- можливість спонтанної, несподіваної опозиції і протидії здійснюваним нововведенням;

– економічні, фінансові, організаційні і психологічні витрати при тому або іншому нововведенні.

Для вирішення відмічених задач потрібні попереджувальні заходи:

– ретельна і багатократна незалежна експертиза програми або проекту ще на стадії їх складання;

– превентивна розробка заходів (“підстраховування”) з коригування, видозміни або призупинення конструкторських розробок або експерименту;

– створення механізмів з забезпечення дій правових і моральних норм відповідальності, наслідування кодексу чесності соціолога (аж до покарання).

На усі ці вимоги до соціального інженера доводиться робити такий скрупульозний акцент з тієї причини, що предметом його занять є живі люди.

Словник термінів

Організація – внесення впорядкованості в той або інший процес і закріплення (інституціоналізація) цієї впорядкованості.

Управління – діяльність по внесенню впорядкованості в той або інший соціальний процес і перманентна видозміна цієї впорядкованості.

Соціальна інженерія як інструмент організаційно-управлінської діяльності – знаходження тих способів і методів, за допомогою яких ефективно здійснюється організаційно-управлінська діяльність.

Соціальна технологія – сукупність тих способів і методів, поетапний характер використання яких дозволяє реалізовувати на практиці соціоінженерні проекти.

Рішення – остаточний і експериментально підтверджений (у ряді випадків) вибір найбільш відповідного варіанту досягнення поставленої мети (завдання).

? Контрольні запитання

1. Чи дублює соціоінженерія задачі і функції соціального управління?
2. Що є “деревом проблем” і “деревом рішень”?

3. За якою частіш за все технологічною схемою здійснюється ухвалення соціоінженерного рішення?
4. Яка відмінність, за термінологією Г.П.Щедровицького, між “рішанням” і “рішенням”?

Тему рефератів

1. Взаємозв'язок між соціальною інженерією і соціальною технологією.
2. Категорія рішення як предмет соціальної інженерії.
3. Соціальна інженерія: маніпулювання поведінкою людей чи надання раціонального сенсу їх спонтанній поведінці?
4. Яким має бути соціальний інженер?

Література

1. Диксон П. Фабрики мысли. – М., 1987.
2. Иванов Валентин. Социальные технологи в современном мире. – М., 1996.
3. *Інноваційний менеджмент*. Методичний посібник в 2-х частинах. – К., 1992.
4. Кослиц Л.Я. Социальный механизм инновационных процессов. – М., 1989.
5. *Человеческий фактор*. Том 3, ч. 1. Глава 1. У.Эдвардс. Принятие решения. – М., 1991.
6. Подшивалкіна В. І., Лукашевич М. П., Суїменко Є.І., Каменська Т. Г. Макро- і мікросоціальна інженерія: соціоінженерний практикум. – Одеса, 2001.
7. Почепцов Г. Инжиниринг будущего. – К., 2010.
8. *Социальная инженерия*. Курс лекций. – М., 1994.
9. *Социальный менеджмент*. – М., 1998.
10. Стефанов Н.Н. Общественная наука и социальная технология. – М., 1976.
11. Суїменко Є.І. Соціальна інженерія: до питання про науковий статус / Соціологічна наука і освіта в Україні. Випуск 1. – К.: МАУП, 2000.
12. Суїменко Є.І., Сакада М. О., Піддубний В. А. Керівник – організатор і вихователь. – К., 1985.
13. Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Теория социальных технологий. Учебное пособие для студ. вуз.. – К.: МАУП, 2004.

ТЕМА 6. МЕТОДОЛОГІЯ І ПРОЦЕДУРИ СОЦІОКОНСТРУКТОРСЬКОЇ ТА СОЦІОВИНАХІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Лекція 1

6.1. *Методологічні стратегії пошуково-винахідницького мислення*

Вже неодноразово відзначалося, що робота соціального інженера найчастіше полягає в репродуктивно-продуктивній діяльності і що кульмінаційним її моментом є наукова творчість. Творчі ж здібності людини – це “дар божий”. І навчити їм людину практично неможливо. Єдине, що має тут сенс і значення, – це вказати вірний напрям пошукової і винахідницької діяльності, а також способи і прийоми, що дозволяють наблизитися до неї.

Продуктивна соціоінженерія, як втім, будь-яка інженерна діяльність, включає пошукову і винахідницьку діяльність, *пошук і творчість*. *Пошукова діяльність* спрямована на пошук надійного, випробуваного аналога, що дозволяє адаптувати його до специфіки нововведення, що розробляється. Вона пов'язана, по-перше, з перебором і аналізом всіляких аналогів шуканого (передбачуваного) нововведення аж до його знаходження і, по-друге, з визначенням полігону, якісного простору пошуку. В усіх випадках ця діяльність більше апелює до емпіричних знань, ніж до творчого, продуктивного мислення.

У визначенні полігону *пошуку* потрібне подолання того, що психологи називають “вектором психологічної інерції”. Йдеться про те, що найчастіше у пошуках чого-небудь ми йдемо по столітнім місцях, шукаємо відповіді в буденних речах – і, природно, нічого нового при цьому не знаходимо. Не знаходимо головним чином тому, що оптимальний варіант, який цікавить нас, знаходиться не там, де ми припускаємо його знаходження, а в іншій, незвичайній для нас зоні пошуку. Так, приміром, до кінця літа збирачі

лісових ягід або грибів спрямовуються до “неходжених”, “диких” місць, де, на їх думку, ще збереглися ніким не зворушені плоди. Але найчастіше при цьому їх очікує невдача і розчарування, тому що в лісовій плушині найбільше “мисливців”, які шукають своєї удачі, тоді як уздовж звичайної лісової дороги зберігається смужка незайманих і обійдених увагою ягід або грибів. У практиці, яку небезпідставно можна назвати соціальною інженерією, відомі випадки подолання “вектору психологічної інерції”. У кінці 1960-х років багато хто з керівників будівельного виробництва став скаржитися на те, що будівництво перетворилося на “прохідний двір”, що різко збільшувалося розкрадання будматеріалів і що для робітників-будівельників стало своєрідною нормою після робочого дня забирати з собою “шабашку”. Як боротися з крадієм? Як перебудувати усю роботу в будівельному виробництві, щоб викоренити це зло? Над подібними питаннями ламали голови не лише керівники будівництва, але й учені-економісти, соціологи, юристи, психологи. Відповідь прийшла несподівано. І з того полігону пошуку, на який майже ніхто не звертав уваги, – з практики “диких” бригад в сільському господарстві, які комплектувалися стихійно за договором з керівниками колгоспів і радгоспів на госпрозрахункових началах. І тоді в масовому будівництві одна за одною почав з’являтися бригадний підряд – нова форма організації праці, коли робітники вже не були зацікавлені в “шабашці” (сам у себе не крастимеш!). Так “дикі” бригади самочинної дії стали підказкою в рішенні непростішої задачі організації праці в будівельному виробництві.

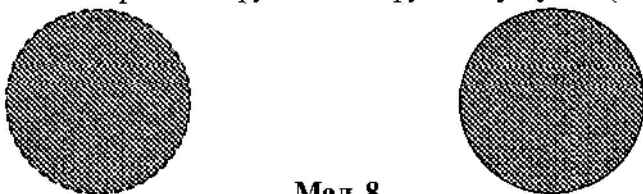
Інший шлях соціального винахідництва – власне *винахід*. Це, так би мовити, творчість в чистому вигляді, результати якої не мають аналогів, а сам її процес не піддається технологізуванню, хоча окремі спроби в цьому відношенні робляться деякими представниками “технологічного напрямку” соціальної інженерії. Слід сказати, що супротивники спроб технологізації винахідницької діяльності як виключно творчого процесу (на відміну від продуктивно-репродуктивної діяльності) цілком справедливо звертають увагу на принципово непрограмований характер винаходу: можна запланувати на певний період часу діяльність проектування або конструювання, які можуть бути здійснені у встановлені терміни вдало або невдало, в тому або іншому їх варіанті, але принципово неможливо позначити час, протягом якого може бути здійснене відкриття або винахід. Саме ця обставина робить неспроможними усілякі спроби “технологізації винаходу”, такий як “осяння” або “спалах” несподівано з’являється з винахідницького розуму.

І єдине, що може зіграти тут позитивну роль, – це визначення *стратегій винахідницького мислення*, тобто визначення найзагальніших підходів до винахідницької розумової діяльності людей, що підштовхують їх до створення необхідних соціальних нововведень. Співставивши ці стратегії з технологією конструкторської (продуктивно-репродуктивної) діяльності, можна сказати, що винахід 1) є принципово непрограмованим етапом (моментом) конструювання; 2) виступає як автономне, незалежне від інших ланок технологічного ланцюжка конструювання, яке може статися без всяких попередніх розрахунків і підготовки, необхідних при конструюванні; 3) за своєю значимістю є вирішальним, кульмінаційним моментом соціоінженерної діяльності; 4) здатний істотно змінити, модифікувати саму технологію конструкторської діяльності, ввести нові цілі, нові підходи і методи соціоінженерної діяльності; 5) є конфліктогенним моментом як в самій винахідницькій діяльності, так і у впровадженні винаходу в соціальну практику, оскільки він досить часто вступає в протиріччя з існуючими нормами і цінностями, торкається інтересів тих або інших груп.

Винахідництво як тонкий, гнучкий, поліваріантний і невловимий процес мислення, який полягає в підсвідомо-інтуїтивній і практико-адекватній роботі розуму, вимагає від людини раніше за все різноманітного знання про перетворюваний об'єкт, сприйнятливості (чутливості) до тих цінностей, які в прихованому вигляді близькі до соціальних нововведень і здатні наближати думку інженера до їх відкриття, наявності аналітико-синтетичних здібностей. Сукупність усіх цих вимог і покликані виконувати методологічні стратегії винахідницької (а в ширшому сенсі – пошуково-винахідницької) діяльності. Суть їх така:

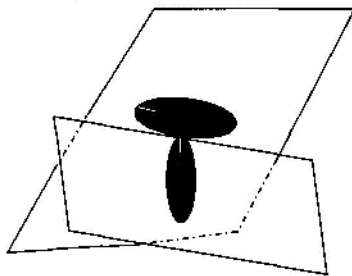
Пріоритет наукового знання перед особистими цінностями винахідника, поширення принципу сумніву (de omnibus dubitandum) на ціннісно-нормативну сферу своєї свідомості. Це вимога не кожному під силу, оскільки легше здійснити корекцію, визнати свої помилки логіко-семантичного характеру на суто науковому рівні власної свідомості, ніж на ідеологічному (аксіологічному, суб'єктивно-ціннісному) рівні, який заторкує соціальні інтереси самого винахідника або тих груп, чий інтерес він репрезентує. Ця вимога диктує необхідність “наступати на горло власної пісні”. І тільки в тих випадках, коли імперативи логіки науки робляться сильніші за власні пристрасті, стають можливими винахід В.І.Леніним нової економічної політики (непу), “Нового курсу Ф.-Д.Рузвельта в 1930–і роки, реформи Людвіга Ерхарда в післявоєнній Німеччині.

– *Здатність переходження з однієї парадигмальної площини мислення на іншу, орієнтація на поліпарадигмальний спосіб мислення.* Це, мабуть, одна з найголовніших методологічних вимог до винахідницької діяльності, оскільки значною перепорою на шляху пошуку або винаходу стоїть мислення в якій-небудь одній парадигмальній площині. Пам’ятаючи про це, знаючи це, необхідно розвивати в собі вміння перемикатися в іншу площину мислення, а іноді переходити з *площинного* мислення в *просторове*. Ось конкретний елементарний тому приклад. Перед вами стоїть завдання: з двох картонних кружечків спорудити букву “Т” (Мал. 8).

Мал. 8

Комбінуючи ці кружечки в одній *площині*, ви ніколи не вирішите цього нескладного завдання. Але комбінуючи їх в певному *просторі*, ви можете легко її вирішити (Мал. 9):

Мал. 9

Отже, рішення соціоінженерних завдань винаходу досягається або шляхом переходу з однієї площини мислення в іншу, або шляхом переходу від площинного мислення в просторове. Оскільки більшість соціологів мислять в межах певної парадигми, то логіка їх мислення залишається “правильною” лише в її межах, вихід за які вважається за абсурдний або згубний. Але слід при цьому звернути увагу на той факт, що і в межах інших парадигм є “своя” логіка, – і, таким чином, у пошуках або розробках оптимального рішення є сенс звернутися до усіх інших логік, тобто від площинного мислення перейти до просторового. Найбуденніший приклад: ви приходите в магазин і купуєте собі, припустимо, кашкет за 80 грн.

У вашій кишені лежить 100 грн. (перевірено вами вдома). Як ви поступаєте в цьому випадку? Як завжди! Дістаєте гроші – і відлічуєте від них 80 грн. Але є ще й інший варіант відліку – простіший і раціональніший! Варіант, при якому ви переходите в іншу площину мислення, – дістаєте гроші з кишені (100 грн.), забираєте собі 20 грн., а інші передаєте продавцеві із словами: “Перерахуйте, будь ласка. Тут має бути 80 грн.”

Ще приклад. Історія донесла до нас одну старовинну легенду: віроломний падишах вирішив відбити у одного зі своїх підданих його дружину-красуню, звинувативши того в державній зраді. За надуману зраду чоловікові красуні загрожувала страта. Кинувшись на коліна перед падишахом, коли той їхав зі своєю свитою по гірській ущелині, красуня почала благати падишаха звільнити її несправедливо засудженого чоловіка. Розігруючи благородство, падишах відповів їй: “Добре, нехай нас розсудить всевишній. Зараз мій слуга візьме в руки чорний і білий камінчики, і якщо ти відгадаєш, в якій руці білий камінчик, я звільню тобі чоловіка. Якщо ж не відгадаєш, то він буде страчений і ти станеш моєю дружиною”. Сказавши це, падишах непомітно блимнув своєму слугі. Той узяв в руки по камінчику, і пильна жінка встигла помітити, що обое вони були чорні. . .

Отже, що робити? Звинуватити падишаха в нечесності було неможливо: розгніваний правитель відразу б відмовився від своєї гри і звинуватив би жінку в неповазі до царської особи. Вступати ж в гру, запропоновану падишахом, – означало б смертний вирок чоловікові.

Як могла поступити в цій ситуації жінка, щоб не порушуючи правил запропонованої нею гри врятувати чоловіка? Думаючи над цим питанням, пам’ятайте, що є інший, тіньовий варіант відгадування – і, якщо скористатися ним, чоловік буде врятований. В цьому випадку Ви повинні перемкнутися в *іншу площину мислення*, від площинного перейти до просторового мислення. Останній є не механічним перебором різних площин, а той несподіваний синтез деяких з них, який і є відкриттям або винаходом нового. Незайве нагадати, що принцип раціональності, що працює при цьому, має бути обов’язково узгоджений з принципами загальнолюдської моралі. Інакше “винахід” може стати жорстокою і нелюдяною маніпуляцією людьми. Слід також знати, що почуття інший раз набагато ближче стоять до істини і винаходу, ніж логічно інтелектуальний розрахунок. І останнє відносно цієї методологічної стратегії: досить часто тут можна удаватися до *використання тіньового варіанту рішення*. Отже, поставте себе на місце жінки, якій удалося врятувати чоловіка!

– Уміння або здатність самоспростування (створення «внутрішнього опонента» як “alter ego” – “іншого Я”). Вимога самоспростування спрямована на уникнення соціоінженером розробки й ухвалення поспішного і необгрунтованого рішення або квазівинаходу, який з часом дає про себе знати. Винахідницьке мислення шляхом самоспростування, сумніву в адекватності власного рішення дозволяє вносити в нього певні корективи, виходити на інші, суміжні рішення і, врешті-решт, домагатися оптимального його варіанту. Миследіяльна технологія самоспростування така: *аргумент* (грунтовне обгрунтування рішення, конструктивно-винахідницької ідеї) *контраргумент* (самоспростування, пошук слабких місць у своєму первинному рішенні) *контрконтраргумент* (самосамоспростування, спроба відстояти первинну конструктивно-винахідницьку ідею з внесенням в неї аргументованих поправок) *п* (*контр*)... *аргумент* *остаточне рішення*. Таким чином, самоспростування відбувається у вигляді внутрішнього діалогу між автором ідеї (Я) і його вигаданим внутрішнім співрозмовником-опонентом (alter ego) до тих пір, поки не вичерпаються (чи не підуть “по колу”) усі аргументи і контраргументи. В результаті цієї *внутрішньої полеміки з самим собою* остаточний варіант рішення як правило відрізнятиметься від первинного. Подібне мислення сприяє залученню в нього нових суджень, фактів, логічних підстав, що на певній фазі контрарної миследіяльності може дати імпульс до “геніальної здогадки”, яка здатна повністю перекреслити первинний варіант рішення (чи внести в нього істотні корективи).

– *Акцентування парадоксів і абсурдів, вірогідність “неможливого”*. Суть цієї методологічної стратегії – шукати рішення задачі там, де воно уявляється маловірогідним. Всупереч нашим нормативним уявленням і стереотипам (“може бути” або “не може бути”) пошук і винахід бувають найбільш результативними саме там, де вони “не можуть бути”, подібно до того як річ, що загубилася в кімнаті, яку в знервованому настрої ми довго шукаємо, може виявитися на найвиднішому місці, “перед носом”. Апріорне “передбачення” можливості або неможливості певного явища лише заважає пошукам і винаходу. Тому не треба сахатися від тих ситуацій, які спочатку здаються нам абсурдними і які при уважному їх аналізі виявляються несподівано опрацьованим нововведенням. У одному з оповідань Честертон дві детективи тривалий час марно стежили за тим, хто відвідує будинок підозрюваного і приносить йому необхідну інформацію. Сам же підозрюваний не виходив з будинку. Сищики, що стежили за будинком, були упевнені, що ніхто до підозрюваного в будинок не приходив, хіба що

окрім... звичайного листоноші. Останній-то якраз і виявився підпільним інформатором підозрюваного. Не даремно ж існує приказка: “Парадоксально, але факт”!.

– *Вироблення здатності аналітико-синтетичного мислення: автотренінг.* У повсякденному житті соціоінженер повинен постійно замислюватися над прихованими причинами виникнення тих або інших явищ, тобто вирішувати завдання: “А чому це так?”, “Чому це сталося?”, “А як це можна зробити краще?”. Іншими словами він має бути постійним “чомучкою”, замислюючись над тими або іншими життєвими “дрібницями” і самостійно вирішуючи завдання “Чому?”, він тим самим тренує свої пошуково-винахідницькі, творчі здібності і підвищує свій професійний рівень:

“Чому рибалкам в дощовиту ніч найчастіше сниться сон, що вони ловлять рибу”?, “Чому у народностей Півночі або у мешканців степової зони вилицюваті лиця і широко розставлені вузькі очі”?, “Чому собаки, особливо у молодому віці, часто бруднять свою шкуру яким-небудь лайном”?, “Чому гороскопи майже в усіх випадках життя дають правдиву інформацію про особливості і характери людей”?. Спробуйте самостійно вирішити ці завдання!

Кожна з перерахованих вище методологічних стратегій є ефективною в певному відношенні і лише в сукупності з іншими усебічно впливає на процес соціоінженерної творчості. Окрім цього слід звернути увагу на той факт, що ці стимулюючі винахідницькі стратегії відносяться до індивідуальної творчості людини, а не до групи або колегії, що використовують ті або інші відомі групові методи пошуково-винахідницької діяльності. При цьому методологічні стратегії індивідуальної творчості, звичайно ж, поширюються і на колективну творчість. Так, стратегія “alter ego” в принципі співпадає з методом групової творчості – “мозковою атакою”, а стратегія автотренінгу може відноситися як до окремої особи, так і до групи.

Лекція 2

6.2. *Аналітико-синтетичні процедури і операції. Асоціативно-дисоціативні операції і операції перенесення об'єкту з одного простору в інший*

Дослідження особливостей винахідницького, а точніше кажучи творчорепродуктивного мислення, спрямованого на удосконалення існуючих соціальних реальностей, дозволяє нам, окрім визначення основних

стратегії винахідницького мислення, виділити, депцо у формалізованому виді, деякі аналітико-синтетичні процедури і операції. Якщо методологічні стратегії мають евристичний потенціал безвідносно до самого предмету перетворення, то аналітико-синтетичні операції враховують властивості перетворюваного об'єкту, тобто вони в практично-перетворювальному відношенні "ближче" до його особливостей. Проте, ці процедури і операції, покликані враховувати особливості перетворення будь якого об'єкту, характеризуються притаманною їм спільністю – з одного боку, вони спрямовані на аналіз, на розчленовування об'єкту на складові його частини і на вивчення властивостей, особливостей цих частин, з іншого боку, – слідує складніша процедура синтезу, збирання цих частин в їх нову єдність, здатну виконувати запрограмовані в ній функції. Саме спільність, нерозривність аналізу і синтезу в усіх випадках перетворення соціальної реальності лежать в основі винаходу нового конкретного об'єкту. Такими найбільш поширеними в соціальній інженерії аналітико-синтетичними процедурами і операціями передусім мають бути:

- *асоціативно-дисоціативні (інтеграційно-деінтеграційні) операції;*
- *операції перенесення об'єкту з одного простору в інший;*
- *оптиматорика;*
- *деформатика;*
- *проста комбінаторика;*
- *складна комбінаторика.*

В межах цієї лекції ми розглянемо *асоціативно-дисоціативні операції і операцію перенесення об'єкту з одного простору в інший.*

Соціальний світ, як відомо, є складною ієрархією індивідів, малих, середніх і великих груп людей, кожна з яких має свою субієрархію. Між усіма цими складовими в людському суспільстві відбуваються як процеси єднання, об'єднання, взаємозгоди, тобто *асоціативні* процеси, так і протилежні ним процеси відокремлення, розмежування, міжусобиць, тобто *дисоціативні* процеси. Асоціація (єднання) і дисоціація (роз'єднання) людей і груп, з одного боку, відбивають певні соціальні тенденції в суспільстві, виникають з безлічі причин і обставин, будучи неминучими їх наслідками, а з іншого боку, самі здатні впливати на ці тенденції, посилювати або послаблювати їх дію. Остання обставина дуже часто використовується "соціальними інженерами" – політиками, державними діячами, керівниками і їх численними радниками, – і в тих випадках, коли необхідно роз'єднати народи або дружні нації, і в тих випадках,

коли необхідно зміцнити інтернаціональну єдність людей. На жаль, дисоціативні процедури дуже часто використовує в інтересах пануючих режимів маніпулятивна соціоінженерія: ефект “розв’язаного віника” (по одній стеблинці його легше зламати, ніж увесь цілий віник!) відомий з прадавніх часів, коли перш ніж розширити свої території за рахунок інших великі й досягаючі успіху імперії вносили хитрими прийомами розкол і міжусобиці в ряди своїх супротивників.

Історії відомі й інші, протилежні випадки: дисиміляція ставала необхідною, коли, наприклад, армія або велике об’єднання військ, потрапивши в оточення, змушені були розколотися на дрібні загони і, вибравши різні маршрути, виходити з оточення. У сучасній економічній практиці великі монополії частенько терплять крах, оскільки фінансово-виробнича їх діяльність виходить з-під контролю центральної влади (утримувачів пакету акцій) – і тоді ця влада вимушена удаватися до *диверсифікації*, розосередження виробництва на окремі автономні групи. Диверсифікація як принцип розосередження сил і ресурсів застосовується не лише в практиці сучасних великих монополій, але і в державній політиці. Так, під час візиту в Україну в липні 2009 року віце-президент США Дж.Байден, добре інформований про фінансово-економічні труднощі України, зокрема про “газову війну” з Росією, порадив уряду України буквально наступне: “Я так розумію, що в інтересах України треба диверсифікувати джерела постачань енергоресурсів... В Україні є найбільші запаси енергоресурсів. Реформи в цій сфері дозволять скоротити вашу залежність від зовнішніх постачальників”. При цьому він додав: “Україна використовує в 3 рази більше енергоресурсів, чим в середньому країні ЄС, включаючи Польщу. Якщо ви скоротите споживання енергоресурсів і перейдете до цих стандартів, то це буде добре”. Так, порада ділова. Диверсифікація енергоджерел – процес, звичайно, складний, вимагаючий творчих зусиль, але він цілком здійснюваний. І його здійснення вимагає від соціальної інженерії застосування дисоціативної операції.

Сказане на адресу диверсифікації ніскільки не зменшує ролі і значення в сучасних умовах асоціативних процедур. Більше того, за часів глобалізації вони стають украй необхідними в усіх сегментах життєдіяльності суспільства. Особливо це стосується процесу “дженералізма” в США різних спеціальностей і професій (їх укрупнення, об’єднання), зокрема нової посади менеджера з продажу брендів, який об’єднує в одній особі менеджера з випуску продукції і менеджера із її збуту (доцільність

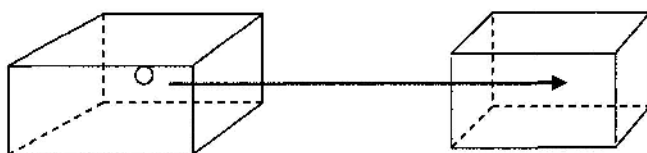
такого об'єднання очевидна: той, хто відповідає за збут товару, краще може судити про якість товару, чим його безпосередній виробник). Інженерною знахідкою можна також вважати створення Єдиного європейського ринку і введення єдиної грошової валюти (євро).

Таким чином, як асоціативні, так і дисоціативні процедури можуть бути використані як в позитивних конструктивних, так і в негативних, деструктивних цілях.

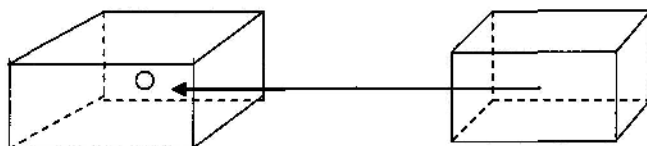
Операція перенесення об'єкту з одного соціального простору в інший виникає або тоді, коли об'єкт перестає ефективно функціонувати в певному соціальному просторі, або тоді, коли який-небудь соціальний простір є умовами більш ефективнішого використання цього об'єкту. У першому випадку об'єкт як би прагне до нового простору, шукає його, в другому випадку – соціальний простір прагне до об'єкту, зве його до себе.

Графічно це може виглядати таким чином (Мал. 10):

Перший випадок

Другий випадок

Мал. 10

Процедура переміщення найчастіше вживається в процесі обміну, купівлі-продажу якого-небудь товару. У цьому процесі виробник товарів або продавець (перекупник, трейдер) шукає такий простір, в якому б можна було продавати товар за високими цінами (перший випадок). У свою чергу покупець шукає такий простір, в якому вироблений товар, що цікавить його, коштував би відносно дешево (другий випадок). В обох випадках, по-перше, треба добре і докладно знати географію соціально-економічного простору (регіону, країни, співтовариства країн), щоб вийти

на простір (область, район, населений пункт), що цікавить підприємця, по-друге, усебічно прокалькулювати, прорахувати відомі в бухгалтерії “дебет-кредит”, щоб вийти на позитивне “сальдо”, що влаштовує його, тобто в розрахунок мають бути прийняті такі фінансово-економічні складові, як вартість перевезення товару і можливості використання тих або інших транспортних засобів, витрати на забезпечення продажу товару, плата акцизів і мит, розмір податку, нарешті, наявність або відсутність серйозних конкурентів. У прагненні забезпечити собі пристойний дохід мають бути враховані і багато інших чинників, зокрема соціально-демографічних і соціально-психологічних (соціальна сегментація ринку). В залежності від властивостей, специфіки товару продавець повинен брати до уваги гендерні, вікові, традиційно існуючі запити і смаки покупців, гостру необхідність або відсутність потреби в рекламі і таке інше. Фірма, що реалізовує новий, “модний” товар, повинна чітко пам’ятати, що простір “моди” украй обмежений і що не варто з нею сунутися туди, де товар не визнається модним. Свого часу, на початку 1990-х років одна з відомих фірм з пошиття модного одягу міцно на цьому погоріла, вважаючи конкретну моду повсюдною. Пізніше її керівник Карл-Гуннер Фагерлін говорив: “Ми тепер розуміємо, що не можна одне і те ж продавати в Німеччині, США і Англії”. Американські ж маркетологи говорять про те, що товари, популярні в Манхеттені, навряд чи знайдуть збут в приміських торговельних пасажах Нью-Йорка.

Конкретне знання обстановки, кон’юнктури товарів в регіонах завжди повинно відповідати соціоінженерним рішенням.

Так, один з підприємців, мій добрий знайомий, сидючи в маршрутці, яка перетинала міст через Дніпро в районі Дніпропетровська, на одному з островів побачив покинутий пляж і біля нього масу іржавіючих катамаранів. Був погожий літній день, неділя, а людей на пляжі не було. Тоді як ваш покірний слуга з вікна маршрутки милувався пейзажем потопляючого в зелені острова, мій заповзятливий колега витягнув блокнот і щось гарячково став в ньому записувати. Через якийсь час він “продав” свою ідею одному з бізнесменів Одеси, і той переправив по Дніпру катамарани на морський пляж, відремонтував їх і пустив у вигідну для нього справу.

Процедура переміщення можлива не лише при купівлі-продажу товару, але і при рішенні багатьох інших проблем – при переміщенні виробничих підприємств, міграції людей, вирішенні питань працевлаштування і так далі.

6.2.1. Оптиматорика і деформатика

Однією з предметних ніш соціоінженерної діяльності є кількісні маніпуляції, зміни розмірів яких-небудь предметів або явищ, що помітно впливають на ефективність діяльності певних груп людей, їх взаємин і виконання цілей, які стоять перед ними. *Оптиматорика* (від слова “оптимальний” – найкращий, понад усе відповідний для даного випадку) – це сукупність операцій, пов’язаних з визначенням оптимальної величини певної ознаки, що надає соціальному об’єкту (соціальному стану) найбільшу ефективність його існування. Ця величина може бути конкретно фіксованою (n) або такою, що обкреслює певні кількісні межі від \min до \max , в яких якнайкраще здатний функціонувати модернізований або змінений соціальний об’єкт (соціальний стан). Таким чином, оптиматорика має справу з кількісними характеристиками (*вимірами*) тих або інших сторін об’єкту, діє за принципом “більше-менше” і переслідує мету визначення – найчастіше експериментальним шляхом – оптимальних параметрів цих сторін (ознак, властивостей, елементів). Такими вимірюваними ознаками можуть бути: кількісний склад людей в групі; час протікання якого-небудь соціального процесу; фізичний простір діяльності людей; інтенсивність трудових зусиль в одиницю часу і т.д.

З історії соціології відомо, що багато видатних її діячів Платон, Арістотель, Т.Мор, О.Конт, К.Поппер неодноразово вирішували питання про “краще”, “гармонійніше” державне управління, про розмір території держави з точки зору його стабільності і керованості. Так, відомо, що О.Конт, як згодом і багато інших соціологів, вважав, що державна територія не має бути ні занадто великою (великі імперії стають некерованими і швидко розпадаються), ні занадто малою (малі держави, як правило, потрапляють в залежність від інших держав), а займати середнє положення, як, наприклад, Швейцарія або Бельгія, процвітаючі країни світу.

Протягом тривалого часу соціальні психологи намагалися визначити оптимум робочої контактної групи. У формалізованому вигляді більшість з них, спираючись на дослідження американського ученого В. Грейксона, зійшлися на думці, що цей оптимум є 7 ± 2 ($\min = 5$, $\max = 9$ чоловік). Проте висновки учених-практиків похитнули істинність цієї формули, бо кількісний склад діяльної групи багато в чому залежить не лише від числа її учасників, але і функціональної специфіки самої групи. Так, одні дослідники вважають, що цей оптимум полягає в межах 3–5 чоловік, інші дослідники – 4–8 чоловік, треті – 5–11. Польський дослідник Я.Зеленевський писав

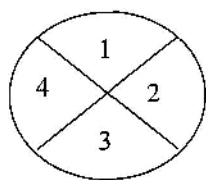
із цього приводу: “Чисельність осіб, якими успішно може управляти один керівник, буває різною і коливається від 2–3 до декількох десятків чоловік”. Російський же вчений Д.П.Кайдалов і ваш покірний слуга свого часу писали: “Спроба визначення кількісного оптимуму первинної групи виявилася такою принадною, що протягом багатьох десятиліть західні психологи і соціологи, посилено експлуатуючи математику, народжують усі нові і нові цифри, абсолютно не бентежачись тією обставиною, що життя ніяк не хоче брати на озброєння їх магичні формули. Кількісний оптимум для кожної цієї групи в конкретних умовах, звичайно, існує, але такого немає для усіх груп безвідносно до специфіки і умов їх діяльності. Тим більше він не може бути похідним від чисто формального діапазону контактів”. Висновок відносно оптимальної величини робочої групи такий: вона залежить від специфіки виконуваних функцій.

Інший приклад операції оптиматорики – пошуки або визначення тривалості академічної лекції. У 1950–1960-і роки її тривалість складала 1 годину 50 хвилин (дві академічні години по 50 хв. і кожні 10 хв. перерви). Але незабаром психологи звернули увагу на часовий “порог сприйняття” студентами лекційного матеріалу, після чого академічну годину скоротили на 5 хв. (дві академічні години по 45 хв. плюс 10 хв. перерви), і таким чином тривалість лекції зменшилася до 1 години 40 хвилин. Новим нормативом академічної лекції через якийсь час стала “пара” – 1 година 20 хв. без перерви. У останньому варіанті було враховано дію негативного чинника “розриву” лекції перервою, що порушує цілісне і послідовне сприйняття тематичного матеріалу. Як бачимо, досягнення оптимуму академічної години здійснюється складними шляхами обліку можливостей і інтересів протилежних і одночасно тісно взаємопов’язаних сторін – студентів і викладачів. Аналогічна ситуація склалася і в середній школі. Довгий період часу тривалість одного уроку складала 45 хвилин, пізніше – 40, а по методу відомого в 80-і роки минулого століття педагога Михайла Щетиніна – 35 хвилин, але усі уроки з кожної дисципліни, на його думку, мали бути здвоєними, по аналогії з регламентом вузів. Слід також відмітити, що скорочення часу академічної години у вузах було продиктоване усе зростаючою тенденцією самостійної підготовки студентів, самостійного і творчо-критичного освоєння ними програмного матеріалу.

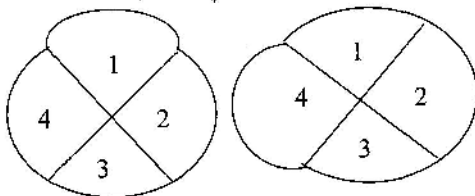
Деформатика, – що йде за оптиматорикою, – це процедура соціоінженерної діяльності, яка полягає в *якісних*, нормативно-цільових і функціональних змінах окремих сторін (фрагментів, елементів) певної соці-

альної реальності. Ця процедура продиктована необхідністю часткових змін у рамках функціональної цілісності якого-небудь соціального об'єкту, що зберігається, тобто, необхідністю радикального перетворення окремих його сторін або елементів. Графічно це виглядає таким чином (Мал. 11):

**Вихідний (початковий)
стан об'єкта**

**Варіанти частково зміненого
стану об'єкта**

Мал. 11

Деформування – процес часткової зміни чого-небудь. Хоча ці зміни і є якісними, але в цілому вони не впливають на сутність цілого. Як операція винаходу деформатика застосовується в тих випадках, коли виникає необхідність надати інституціонально-організаційні форми таким помітним і набираючим силу змінам, що спонтанно виникли у рамках певного соціального об'єкту. Вчасно помітити цю необхідність – завдання соціоінженерії. Так, скажімо, свого часу в умовах загальної зайнятості багатьох учнів шкіл, особливо молодших класів, тривалий час залишалися безконтрольними, що негативно позначалося на підготовці їх до занять. Коли тенденція безконтрольності стала загрозливою реальністю, з'явилися *школи продовженого дня*, в яких відпочинок, активне дозвілля і харчування дітей поєднувалися з їх роботою над домашніми завданнями під контролем учителів. Знамениті "продльонки" стали свого роду інженерним винаходом саме з використанням операції деформатики. Останніми роками у зв'язку з розвитком і вдосконаленням маркетингу у рамках супермаркетів все частіше стали з'являтися елементи безпосереднього харчування, що працюють на тих же покупців – кухні, харчевні, обробні й інші потоки. Пізніше з'явилися і товари широкого вжитку, супутні харчовим продуктам. Життя настійно вимагає подібних інституціональних реформацій. Якщо говорити коротко і в цілому, то під впливом процесу інтеграції в багатьох організаціях відбувається спричиняюча інституціональні зміни деформація деяких їх функцій. В той же час вимоги соціальної практики, зокрема вимоги функціональних змін нерідко вступають в протиріччя з інститутами, що склалися, з їх жорсткою нормативною системою. У таких

випадках, звичайно, легко позбутися нововведень, ховаючись за букву закону, бюрократичну логіку типу “нас це не стосується” або “це поза моєю компетенцією”. Из-за подібної бюрократії було погублено безліч прекрасних ідей, загребуваних життям нових стаціонарних видів діяльності.

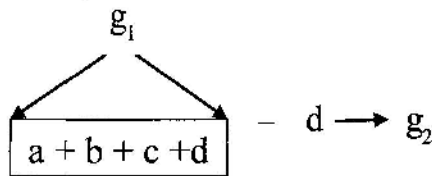
6.2.2. Проста і складна комбінаторики

Однією з найголовніших і відповідальніших операцій винаходу серед усіх інших є *комбінаторика*. Вона полягає в з'єднанні різнопорядкових елементів (властивостей, якості, ознак) соціальної дійсності за певними правилами і законами їх сполучуваності з метою отримання ефективної нової соціальної реальності. З'єднання такого роду створює або дублікат (аналог) вже існуючого явища, але в іншому вже середовищі і в іншому оточенні, або принципово нове, раніше не існуюче явище.

Комбінаторика буває *простою* і *складною*.

Проста комбінаторика включає до себе *витягнення*, *привнесення*, *заміну одного елементу на інший*.

Операція витягнення

Мал. 12

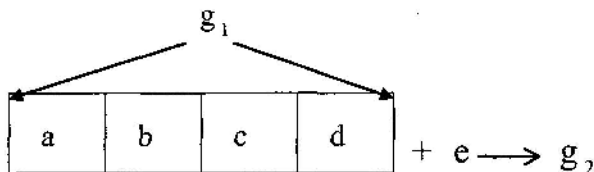
Де a, b, c, d – елементи перетворюваної системи g_1 ; d – елемент (ознака), що підлягає витягненню; g_2 – нова система.

Витягнення з якої-небудь групи, організації, інституту “зайвої ланки”, непотрібної її ознаки (в даному випадку елемент d) створює можливості для ефективного функціонування усіх інших ознак, елементів. Коли в Афіньському ареопагу в античні часи був вреєтті-реєтт ліквідований закон про довічний статус депутата і виникла можливість їх ротації, ареопаг істотно поліпшив свою роботу. Усунення з групи шкідливого неформального лідера або шкідливого активіста, як відомо, також призводить до поліпшення діяльності усієї групи. Предметом вилучення (видалення) можуть бути як люди, так і деякі встановлення, норми, закони. Цей вид комбінаторики дуже ефективний і доречний тоді, коли для вирішення якогось складного і запутаного питання створюються комісії. Важливий при цьому підбір

людей, фахівців, і нерідко трапляється так, що вже “на ходу” доводиться перебудовувати роботу комісії – очищати її від однорідної публіки.

Операція привнесення – інший вид простої комбінаторики, протилежної по сенсу і значенню операції витягнення. Пошук і внесення “бракуючої ланки” в діяльність організації або соціуму – суть цієї операції. Її сенс передається такою простою схемою:

Операція привнесення

Мал. 13

Де *a, b, c, d* – елементи перетворюваної системи *g₁*; *e* – новий елемент (ознака), що привноситься; *g₂* – нова, перетворена система.

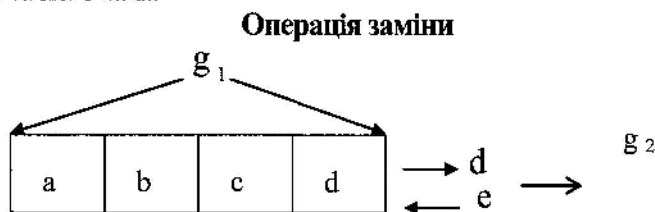
Операція привнесення або “добудовує” систему, вносячи в неї “бракуючу” ланку, або удосконалює, надає їй нові властивості. Далі, вона або перетворює організацію, групу, соціум на гомеостатичну, урівноважену систему, надаючи їм стан гармонії (внесений компонент виконує роль протизаги іншим або іншому), або є свого роду ін’єкцією, оскільки внесений в існуючу структуру компонент модифікує функції усіх інших компонентів, змінюючи тим самим поведінку усієї системи (групи, організації, соціуму). Так, ін’єкція в соціально-економічне життя України принципу ринкових стосунків привела до істотних змін усіх складових громадського її життя. Принцип “бракуючої ланки” украй важливий в соціоінженерній практиці. Треба тільки вірно визначити його, знайти цю ланку! На жаль, далеко не завжди державні діячі і керівники визначають її, що приводить до неправомірного вклучення в громадське життя сторонніх її елементів. Так було, наприклад, за часів правління країною М.С.Хрущовим, який безпардонно упрводжував у господарське життя різні “нововведення”, що лише створювало сумбур у його організації.

Дуже часто операція привнесення вживається в маркетингу, у вдосконаленні нових моделей товарів, в створенні так званих “передових технологій”. Свідомство тому – виробництво мобільних телефонів, ноутбуків, комп’ютерів, в які вносяться усі нові зміни і доповнення. Так, наприклад, в Японії одна з фірм почала випускати “розумний унітаз”, який окрім:

наданих йому прямих традиційних функцій здійснює і суто медико-біологічні функції – функцію медичної діагностики шлунково-кишкового тракту (на підставі аналізу випорожнень), функції рецептури харчування (що потрібне для нормального харчування), функції допоміжної діагностики (вимір кров'яного тиску і температури тіла) і так далі. Подібні привнесення відіграють не лише фінансово-економічну, але і соціальну (соціально-естетичну, соціокультурну, пізнавальну) роль. Операція привнесення – одна з перспективних операцій в сучасному маркетингу. Проте далеко не завжди. Американський учений-маркетолог Крейвенс підрахував, що традиційні стратегії принципово застарівають протягом 20 років, оскільки технологічні розробки сприяють скороченню життєвих циклів продуктів і стискуванню термінів комерціалізації. Соціальним інженерам, перш ніж звертатися до процедури привнесення “новинок” у сфері маркетингу, необхідно замислитися: а чи це варто? Адже ігри в угоду комерціалізації руйнують природний, а отже і соціальний світопорядок і далеко не завжди відповідають вимогам людської моралі.

Заміна – третій варіант операції простої комбінаторики.

Схема його така:

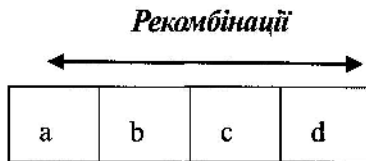
Мал. 14

Де a, b, c, d – елементи перетворюваної системи g_1 ; e – впроваджуваний (заміщаючий d) елемент; d – витягуваний (замінюваний) елемент; g_2 – нова (перетворена) система.

Ця операція мов би сполучає в собі операції витягнення і привнесення, але в той же час істотно від них відрізняється, оскільки і видалення, і привнесення не означають заміни одного на інше. Операція заміни, як і усі інші види простої комбінаторики, – лише формальна вимога соціоінженерної творчості. Власне творчість, пошук і винахід починаються лише тоді, коли ми визначаємо адекватну і результативну заміну слабкої ланки на сильну. Це найвідповідальніша й найскладніша процедура в простій комбінаториці. Людина найчастіше знає, “чого вона не хоче” (“легко критикувати”!), але, чим і як замінити неуго�дний для неї стан речей в суспільстві, вона найчастіше не

знає або один негодящий стан речей замінює на інший, такий же негодящий. Творчістю “заміни” свого часу дуже фривольно і бездумно займався М.С.Хрущов: МТС (машинобудівні станції) він замінив на РТС (ремонтно-транспортні станції), територіальний принцип управління – на галузевий, пшеничний хліб – на “гороховий”, сінаж для корів – на “тілковий” корм і так далі, і тому подібне. Від подібних операцій заміни радянська країна тільки програла. Зовсім інша справа – уміла, доцільна і ефективна заміна однієї складової процесу на іншу. У маркетинговій практиці, приміром, способом визначення замінника є аудит, який, по-перше, може здійснюватися відносно різних її сторін (аудит маркетингового середовища; аудит стратегії – вивчення прийнятності і ясності корпоративних і маркетингових цілей; аудит організації справи; аудит маркетингової структури – інформаційного забезпечення, планування, контролю, вироблених продуктів; аудит продуктивності діяльності; аудит виробничих функцій і так далі) і, по-друге, дає можливість порівняння (зіставлення) за критерієм ефективності самих різних варіантів замінника. Останніми роками, до речі, операція заміни все частіше стала спостерігатися в маркетинговій діяльності, яку прискорення темпів НТП поставило в критичні умови: покупець, що сьогодні порозумнішав, відстежуючи цикли функціонування товарів, не постіпає придбати на ринку яку-небудь технічну новинку, напевно знаючи, що через рік-півроку вона застаріє і перестане бути такою. На зміну купівельної спроможності приходить стратегія “вичікування” з боку компетентних покупців, а фахівці-теоретики маркетингу останніми роками забили на сполох з приводу “загрози появи замінників”, що різко знижують споживні властивості товарів (наводячи класичний приклад заміни логарифмічної лінійки на кишеньковий калькулятор, а матричних принтерів в персональних ЕОМ – на струменні принтери і так далі). Операція заміни торкається не лише маркетингу, стану і перспектив ринку. Вона отримала ходіння у сфері організаторської, політичної і державної діяльності, у сфері психології особи і групи (соціометрії), в учбових програмах, при складанні і внесенні змін в плани роботи місцевої влади і так далі

Перейдемо тепер до розгляду операцій *складної комбінаторики*, пов’язаної з великими соціальними системами (мезо- макро- і мегасистемами), такими, як держави, їх блоки і об’єднання, соціально-політичні союзи, а також територіальні об’єднання, сфери спеціалізованої діяльності, галузі господарського життя країни і її державні інститути. *Складна комбінаторика* включає *рекомбінації, інтернальні і екстернальні комбінзації*.

Мал. 15

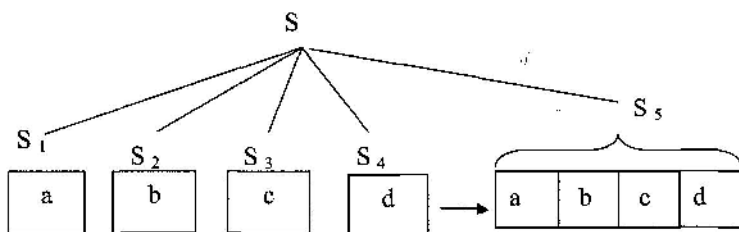
При одному і тому ж складі елементів певної соціальної системи її якість істотно змінюється від порядку розташування (послідовності) в ній цих елементів. Формально вона нагадує “перестановку меблів в кімнаті”: кожна з речей повинна мати “своє місце” в цій “кімнаті”, щоб увесь ансамбль в ній був раціональний і гармонійний. Так, свого часу територія Радянського Союзу в соціально-технічному і соціокультурному відношенні виглядала як щось дисгармонійне і нераціональне: перенаселений Захід з концентрацією в ньому виробництва, науки, техніки і художнього життя різко контрастував з напівдиким, необжитим Сходом. Коли цей контраст, ці диспропорції стали очевидними і кричущими, тоді уряд Радянського Союзу взявся, як мовиться, за розум: спорудили ряд потужних гідроелектростанцій, побудували цілий ряд промислових підприємств в Східному Сибіру, спорудили нові міста і селища, почалося будівництво залізничної Байкало-Амурської магістралі, а головне – цілий ряд центральних наукових установ з Москви і Ленінграда перевели в Новосибірськ та Іркутськ. Подібного роду рекомбінації торкнулися і галузевої структури: ближче до гірничодобувної промисловості почалося будівництво металургійної, хімічної і машинобудівної промисловості. Цілий ряд наукових і науково-освітніх установ були переведені в аграрні області і райони.

Операції рекомбінаторики використовуються в багатьох країнах світу, що тяжіють до певного центру. Завдяки науково-технічному прогресу і пов’язаними з ними змінами в громадському житті цих країн змінюється розташування її пріоритетів, значення різних організацій, норм, цінностей, що неминуче призводить до їх рекомбінації. Кожен елемент, кожна складова знаходять «своє місце» в соціальній системі суспільства.

Інтернальна комбінаторика – це спосіб створення нової соціальної реальності шляхом органічної сполуки схильних до цього елементів, вилучених з різних соціальних утворень і структур (підсистем) однієї і тієї ж соціально-економічної і соціально-політичної (державної) системи. Вилучення компонентів (a, b, c, d) тут відбувається у рамках однієї

соціальної системи (S), але з різних її сфер і областей (s_1, s_2, s_3, s_4), і з'єднання їх воедино здійснюється у рамках однієї і тієї ж системи (S). Графічно це може бути зображено таким чином (Мал. 16):

Інтернальна комбінаторика

Мал. 16

де S соціально-економічна, соціально-політична система; s_1, s_2, s_3, s_4 – підсистеми (сфери, галузі) системи S; S_5 – нова підсистема (галузь, сфера, організація) системи S; a, b, c, d – елементи різних підсистем.

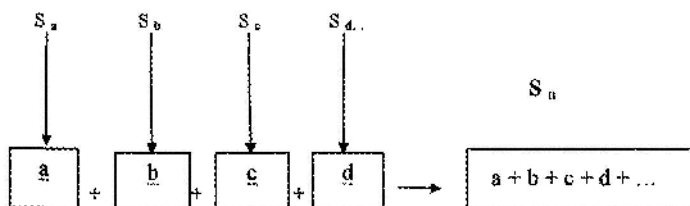
Свого часу таким чином був створений Агропром – з'єднання окремих елементів сільського господарства з елементами промислового виробництва. Складнішим новим формоутворенням у ряді областей України стали радгоспи-технікуми (агро-виробничо-учбові комбінати), які з'єднали в собі елементи аграрного виробництва, учбового процесу, міської культури, промисловості, сільського і міського способів життя. Створювані останніми роками в Україні різного роду консорціуми також є результатом інтернальної комбінаторики.

У процедурі інтернальної комбінаторики можна спостерігати зовнішню схожість з процедурою деформатики. Але це дійсно тільки зовнішня схожість: по-перше, при операції деформатики спостерігається видозміна лише однієї або двох складових якогось соціального явища, а по-друге, сама деформація здійснюється у рамках однієї і тієї ж домінуючої якості (скажімо, школа залишається школою, якщо в ній виникає “продльонка”). Інша справа – інтернальна комбінаторика, в результаті якої з'являється якась нова якісна освіта, нове явище. Частенько такі утворення виникають спонтанно і несподівано, без попереднього інженерного зондування. Скажімо, соціально-політичні протиріччя, що приховано зривають в суспільстві, приводять, з одного боку, до сліпої і лютої агресії дрібнобуржуазних верств населення, з іншого, – до зрушення політичних сил суспільства у бік “рішучих заходів”. З'єднання агресії, що граничить з мілітаристськими армійськими виступами, з політикою “рішучих заходів”

означає утворення в тій або іншій країні, в тій або іншій державі фашистського режиму. Такий режим також є породженням інтервальної комбінаторики, породженням соціальної інженерії, але тільки злої і нелюдяної.

Екстернальна комбінаторика – одна з самих великомасштабних і історично відповідальних соціоінженерних операцій, оскільки складові її елементи беруться з різних державних, блоково-країнових систем.

Сенс цієї найскладнішої операції комбінаторики може бути переданий такою схемою (Мал. 17):

Мал. 17

де S_a, S_b, S_c, S_d – реально існуючі держави (блоки); a, b, c, d – витягвані і підсумковувані елементи цих держав; S_n – нова (оновлена, така, що реформується) держава, складена з урахуванням елементів, що привносяться до неї a, b, c, d .

Екстернальні операції найчастіше виступають у вигляді державних реформ, здійснюються на рівні декретів і постанов, створених державними особами і їх компетентними радниками. Як правило вони здійснюються в переломні епохи розвитку господарського і політичного життя певних країн і полягають в створенні принципово нових начал і механізмів функціонування тих або інших сфер (підсистем) суспільства. Суть екстернальної операції полягає в синтезуванні, органічній сполуці вилучених з інших зовнішніх соціально-економічних (соціально-політичних) систем тих або інших елементів, що позитивно заявили про себе, їх трансплантації в “свою” систему, що найчастіше перебуває в стані кризи. Стягнення воедино, з “шматочків” позитивного, напрацьованого іншими державами досвіду завжди проблематично і віддає профанацією тоді, коли метою цих “шматочків” є формування нового процвітаючого державного устрою. Зовсім інша справа, якщо складові елементи за своєю якістю здатні доповнювати один одного і їх з’єднання переслідує приватні цілі, в яких зацікавлені усі держави-учасниці. Так, позитивним результатом екстернальної

комбінаторики є створення міжнародного газотранспортного консорціуму за участю усіх зацікавлених держав і забезпечення тим самим енергетичної безпеки України. У більшості ж випадків екстернальні комбінації змахують на звичайне прожектерство. Уважно придивляючись до цих операцій, неважко помітити, що досить часто вони відбуваються не на творчо-винахідницькій, а на компліятивній або сумнівній основі. Запозичення з різних систем напрацьованих ними готових елементів, по-перше, знімає питання про самобутність розвитку країни, про її самодостатність, по-друге, ставить під сумнів правомірність і спроможність подібного заложення, здатного викликати реформаторський крах, і, нарешті, по-третє, припускає невизначеність, проблематичність результату, кінцевих результатів самої цієї операції. Детальніше про складнощі і проблеми екстернальної комбінаторики ми поговоримо в наступній лекції, а зараз коротко підведемо підсумки усього сказаному про формалізовані процедури і операції в соціоінженерній конструкторсько-винахідницькій практиці.

Отже, необхідно відмітити наступне.

Розп'януті формалізовані процедури і операції не охоплюють усього їх різноманіття. Окрім основних, розп'янутих вище, є множина інших. Скажімо, *операція вибору*. До неї часто звертаються ті фірми і підприємства, які тільки почали випуск якої-небудь продукції і ще не вирішили для себе питання про те, яким же ринком вони скористаються. Процедура вибору в одному випадку вимагає перебору усіх його варіантів і, якщо це можливо, експериментальної перевірки.

Сама специфіка вирішуваних завдань визначає доцільність використання тієї або іншої операції в перетворенні соціального об'єкту – коли треба звернутися до операції перенесення, коли – до операції деформатики і коли – до операції комбінаторики і так далі. При цьому найважливішою особливістю соціальної інженерії є не стільки вибір її формалізованої операції, скільки визначення конкретного способу і засобів її здійснення.

Нарешті, використання будь-якої з соціоінженерних операцій може бути обернене на користь, на благо суспільства, на зміцнення його соціальних засад і, навпаки, – на шкоду йому, на розхитування цих засад, на службу деструктивним силам суспільства. Ця остання обставина покликана застерігати інженера-соціолога від непродуманих, маніпулятивних рішень.

Лекція 3

6.3. Системний підхід до операцій комбінаторики. “Ефект Бернарда Шоу”

Вище відзначалося, що однією з найскладніших і найвідповідальніших операцій є операція комбінаторики і особливо екстернальної комбінаторики. Річ у тому, що операції *вилучення*, привнесли заміни, що мають місце в простій і складній комбінаториці, так або інакше пов'язані з системним підходом. І оскільки соціальний інженер в подібних випадках має справу з “живими” системами, йому потрібно знати, як побудовані ці системи, в чому вони полягають і, нарешті, найголовніше – чи завжди можливе перенесення елементів з однієї системи в іншу. Розглянемо усі ці складнощі детальніше.

Передусім декілька слів про соціальну систему. Соціальна система – це диференційована цілісність, що складається з різнорідних соціальних елементів, сукупність яких дозволяє їй функціонувати і розвиватися, не втрачаючи при цьому своєї якості. Система вважається міцною і стійкою тоді, коли вона гомеостатична, тобто має здатність відновлювати порушене протидіючими їй силами рівновагу між складовими її елементами. Соціальними системами є держави, окремі регіони, міста і різні населені пункти, нарешті, різні організації і галузеві виробництва. Системним утворенням є також організм тварини або людини, відновлення і розвиток якого здійснюється за рахунок протилежних двох процесів – асиміляція і дисиміляція, завдяки чому досягається гомеостазис організму як системи.

Методологічні основи складної комбінаторики виходять головним чином з системно-організменних уявлень про перетворюваний соціальний об'єкт та про інші об'єкти, що для цього притягаються (систем чи підсистем), незалежно від того, чи привносимо ми в існуючу систему зміни або створюємо нову систему або підсистему. *Принцип системності, що враховує особливості зв'язку різних елементів з іншими елементами чи з системою в цілому, є вирішальним в операціях складної комбінаторики.* Цей принцип передбачає:

– врахування єдності цілісності об'єкту з його внутрішньою диференційованістю і членуванням;

– врахування системної різнорівневості елементів, що структурують систему, які за своєю значимістю мають три рівні – *системотворний* елемент (ген, стовбурова клітина в організмі; мікросоціум в суспільстві);

системний елемент (елемент, без якого система як ціле не може існувати: серце, печінка або легені в організмі; виробництво, культура, мова, норми і цінності в суспільстві і так далі); *системодоповнювальний* елемент (елемент, без якого система як ціле може існувати, але в ущемленому, неповноцінному виді (око, рука, нога, селезінка в організмі; армія, громадські організації, державні інститути в суспільстві і так далі); важливо розуміти, з яким *елементом* ми маємо справу, розрізняти між собою ці елементи; найбільш вичленованим і таким, що частіше за все імплантується, є системодоповнюючий елемент (мода, стиль життя), у меншій мірі це стосується інших елементів;

– врахування рівня системної організації об'єкту – рівня інтегрованості елементів системи (скажімо, більше шансів на витягуваність елемента з системи і перенесення його в іншу систему тоді, коли в першій системі рівень інтегрованості її елементів невисокий);

– врахування особливостей (закономірностей) функціонування і розвитку перетворюючої і перетворюваної систем (ці особливості передусім суть: зростання гомеостатичності системи з підвищенням інтеграції її елементів, залежність адаптивних здібностей, рухливості системи від міри автономності її елементів і міри її відкритості);

– врахування впливу внутрішніх протиріч перетворюючої і перетворюваної систем на їх гомеостатичний потенціал.

Коротко охарактеризовані методологічні вимоги украї важливі в процедурах і операціях тієї комбінаторики, з якою доводилося раніше і доводиться зараз стикатися при проведенні реформ в Україні в умовах системної кризи. Історичний досвід країн і народів свідчить про те, що адекватність суспільним вимогам здійснюваних реформ забезпечує їх швидке і оперативне проведення в 3–4 роки. “Реформування” українського суспільства триває без малого 20 років, не приносячи відчутних позитивних результатів. Сумніви в його адекватності вимогам часу тому небезпідставні. У чому ж справа? Передусім в тому, що немає нічого простішого для вільної гри уяви і розуму наших доморослих “соціоінженерів” як з'єднати абстраговані властивості тих або інших явищ дійсності в деякий єдиний образ неіснуючого об'єкту. Іноді конструкти такого роду (міфи, фантазія, утопія) залежно від насущності людських потреб і розвитку внутрішніх і зовнішніх можливостей їх задоволення завдяки матеріальній силі людської праці перетворюються на дійсність. Але зазвичай елементи колишньої системи все ж залишаються самими собою, хоча і не відвертають честолюбних

авантюристів від нових спроб ошчасливити людство з'єднанням розкиданих по протилежних суспільних класах, по країнах і народах окремих вдалих придбань (нововведень) в організації економіки, соціальних стосунків, в державному устрої або законодавчій діяльності. Те, що легко вдається на рівні абстрактної мислєдїяльності, найчастіше виявляється нездійсненним на практиці. Проте комбінаторика достоїнств за методом перенесення губ Никанора Івановича до носа Івана Кузьмича, як того хотїлося гоголевській героїні, нерідко відбувалася і все ще відбувається зараз в реформаторських ініціативах багатьох державних діячів (тут згадуються усе більш меркнучі імена неолїбералів Ю.Афанасьєва, С.Гайдара, В.Черняка, В.Пинзєніка, які настїйно пропонували скомбїнувати новий суспільний устрїй в Росїї та Україні з "шматочків" Німєччини, Швеції, Швейцарїї й інших країн). Тому перед судом науки, окрім політико-їдеологічної заангажованості, з'являються передусім ті методологічні неодоладності в розробці проєктів, моделей і конструкцій громадських перетворень великого масштабу, які наочно виявили себе в практиці реформ. Полягають ці неодоладності в такому.

По-перше, часто-густо порушується *системний принцип витягуваності* ознаки (елементу) того об'єкту, який узятий за зразок при здійсненні перетворень. Іншим реформаторам уявляється легко здійсненою операція вилучення позитивної ознаки з «чужої» системи з метою перенесення її в «свою». При цьому вони забувають про два важливі моменти.

Перший момент: уявне відвернення ознаки від об'єкту ще не означає можливості його *реального* вичленення. Легкість, з якою часом здійснюється процедура абстрагування, здатна зіграти злий жарт з людиною, що осмілилася без урахування реальних умов і обставин вирвати певну ознаку з живого тіла системи.

Другий момент: вилучення цієї ознаки (у вигляді моделі, проєкту або конструкції) далеко не завжди можливо з причини її глибокої інтегрованості в структуру «еталонної» системи, бо вона здатна «потягнути» за собою довгий шлейф інших нерозривно пов'язаних з нею ознак або навіть усю «чужу» систему. Звідси смїхотворні й абсолютно утопічні проєкти замінити одну систему на іншу. Звідси й уїдливі питання розумних людей: «Чому Росія не Америка»? і примітивно-самовпевнені завірення деяких бездумних вітчизняних вельмож: «Ми теж Європа!».

По-друге, услїд за цим досить часто ігнорується *принцип сполучуваності* витягнутих ознак (елементів) «чужої» системи з ознаками

(елементами) “своїї”. Соціальний інженер повинен знати *умови сполучуваності*. Він повинен розуміти характер тієї соціальної реальності, з якою має справу і яку він намагається перетворити. У кожній з соціальних систем наявні, здавалося б, одні і ті ж елементи: скрізь, в самих різних державах і країнах існують однакові вірування, однакові норми і закони, однакові державні інститути, що і створює ілюзію можливості запозичення і поєднання названих і інших елементів різних систем. Проте за усією цією формальною схожістю стоять відмінності елементів і ознак, обумовлені соціально-історичними, етнонаціональними, географічними, кліматичними й іншими причинами, які як правило ігноруються горе-реформаторами. Найбільш важливою, по суті сумарною причиною при цьому є соціально-історичний чинник, на що звернув особливу увагу відомий соціолог Т.Веблен (концепція “зв’язку з минулим” – *path dependens*) і що по суті відкидається представниками “української інтелектуальної еліти”, зокрема А.Гальчинським, В.Хорошковським, В.Лановим (мається на увазі концепція “чистого аркуша”, “нульова концепція”: “Почнемо спочатку, почнемо з нуля”). В умах багатьох пострадянських реформаторів до цього дня панує ілюзія повного зникнення реалій і атрибутів соціалістичного суспільства. Її носії наївно вважають, що соціоінженерні комбінаторики сторонніх системних елементів можуть здійснюватися на порожньому місці (на “експериментальному полігоні”), поза зв’язком із заперечуваною й зневаженою ними системою, в якій би стагнація вона не перебувала. “Марне” заперечення минулого, принципу сполучуваності мстить їм за це провалами реформ.

По-третє, необхідно дотримуватись часто порушуваного *принципу приживаності* елементів, що імплантуються в новій системі. Навіть якщо здоровий глузд реформаторів соціал-демократичного штибу (на відміну від крайніх неолібералів) підказує їм необхідність погоджувати свої дії з поєднання (з’єднання) елементів різних систем з можливостями базової (“своїї”) системи їх сприйняти, то це ще не означає “тканинної сумісності” сторонніх елементів з цією “своєю” системою. Досвід соціоінженерної імплантації виявляє троякого роду наслідки: *приживаність* елементів “чужої” системи в новому для них середовищі; *відторгнення* цих елементів; *непередбачені і не завжди бажані модифікації* елементів, що імплантуються. Приживаність елементів, що імплантуються, спостерігається найчастіше там, де існує схожість, близькість метаболізуючих (що функціонують в обмінному процесі) систем за усіма основними їх озна-

ками і параметрами. Відторгнення відбувається тоді, коли такої схожості немає і коли система, що реконструюється, має достатні внутрішні ресурси для своїх продуктивних змін або потребує іншого, нового “донора”. Що ж до непередбачених і не завжди бажаних модифікацій, то найчастіше вони є результатом силових, волонтаристських способів трансплантації позитивних для “чужої” системи її елементів, спроб форсувати хід реформ в умовах кризи, яку переживає “своя” система. При подібних “трансплантаціях” – а вони характерні для пострадянської України – елементи, що цілеспрямовано імплантуються (“стимулюючі” або “позитивні”), приходячи в зіткнення з органічними елементами нової для них системи, нерідко модифікуються самим небажаним чином, стають здатними не лише перетворюватися на власну протилежність, але і негативно впливати на ті сторони соціальної дійсності, що реформується, яку покликані були поліпшити. Так, індивідуальна заповзятливість обертається при цьому шахрайством і пожадливим хижацтвом. Відносини колективізму, які потребували доповнення приватною ініціативою, перетворюються на груповий егоїзм і мафіозну клановість. Конкуренція, яка каталізує економічну активність, вироджується в механізм тіньового (силового) деструктивного для суспільства перерозподілу власності – криваві розбирання і взаємний грабіж, а централізоване планування – в політичний режим бандократії. З усього цього витікає висновок: елементи (підсистеми) системи А, будучи трансплантованими в несхожу з нею систему В, структуруються в ній в більшості випадків абсолютно іншим способом і викликають абсолютно інші результуючі ефекти, ніж в системі А.

По-четверте, основна вада соціоінженерної комбінаторики в сучасній Україні полягає в *невмінні визначити фазу готовності* системи до сприйняття сторонніх елементів як “недостачої ланки”. Бажання скоріше проскочити в лоно благоденствующих країн перекреслило найважливіші закони, згідно до яких, чим менш структуровані і системно організовані соціуми, тим більше дискретні і автономні їх складові (елементи, ознаки) і тим більше вони здатні до поєднання з іншими елементами, що вносяться в них (у соціуми), і, навпаки, чим більше вони структуровані і організовані, тим менш складові їх елементи здатні до органічного поєднання з елементами інших соціумів. Багато політичних діячів України до цього дня гніваються: як це так, якісь тихоокеанські “малі тигри” (Гонконг, Тайвань, Південна Корея) досить легко адаптувалися до ринкових відносин і зуміли підняти їх на належний рівень, а ми, мовляв, топчемося на місці? – і не

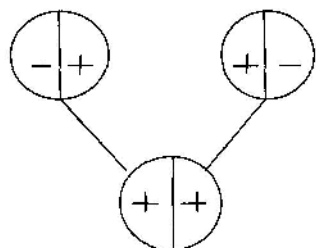
розуміють того, що саме багатокладність, господарська роздробленість, тобто система, що лише складається і мало розвинена (а саме такими були “тихоокеанські тигри”), понад усе схильна до ринкових відносин, ніж економіка з високим рівнем централізації і усуспільнення, яка більше схильна до планових, ніж до приватновласницьких ринкових механізмів її регулювання (наочний приклад тому – положення у вітчизняному тепло-енергетичному комплексі і в системі комуналізованого побуту). Ось чому, до речі, протягом майже 20 років українське суспільство тупцюється на місці і ніяк не може “увійти до Європи”.

І, нарешті, *по-н'яте*, практикою легковажної і довільної комбінаторики абсолютно не враховується *ефект появи супутньої ознаки*, коли запозичення “кращої” складової частини незримо й несподівано тягне за собою її зворотню, “гіршу” сторону і коли ця остання на фазі вичленення або імплантації витісняє (блокує) дію “кращого”. У практиці побудови нової соціальної реальності на основі “ідеальної моделі” фактично починають поєднуватися і взаємодіяти не вичленувані в чистому, препарованому вигляді ознаки, а цілі шматки, блоки, фрагменти соціальних систем (підсистем), з якими комбіновані “чисті” ознаки нерозривно пов'язані. Така комбінаторика призводить або до спотворення очікуваного (запрограмованого) ефекту, або до прямо протилежного результату. Річ у тому, що одне і те ж соціальне явище, підкоряючись законам діалектики, в одній системі здатне відігравати позитивну роль, але будучи переміщеним в іншу систему, починає грати негативну роль. Іншими словами залежно від ситуацій і умов в одному і тому ж явищі домінують або позитивні, або негативні його сторони. Та або інша домінанта здатна створювати ілюзію вслякого благоденствування або непереборного зла – іншого разу по волі тих людей, кому це вигідно. Ось образний тому приклад: продавець фруктів (скажімо, винограду або персиків) кладе на прилавок свій товар, випинаючи перед покупцями кращі сторони і відводячи в тінь усі його недоліки. Невдалий покупець хапає перше стигле гроно винограду, що попалося йому, і тільки удома виявляє зворотню його сторону – гнилі, зіпсовані ягоди. І подібних прикладів в буденному нашому житті превелика множина: ввічливий жених після весілля виявляється сімейним деспотом, вподобана спочатку робота викликає згодом огиду, не даремно ж останніми роками з'явилася приказка “Сподівалися на краще, а вийшло як завжди”!

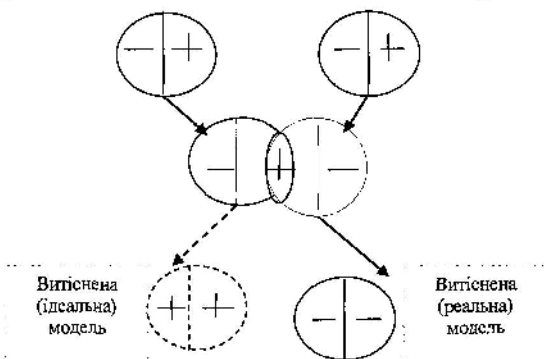
Сказане звичайно ж торкається і практики соціальної інженерії. Якщо в одній системі негативна супутня ознака була зсунута на периферію, не

була такою очевидною на тлі свого помітного позитивного “супутника”, то в іншій системі, не розлучаючись з цим “супутником”, вона відправляє його на периферію і стає такою, що несподівано лідирує. Схематично це можна зобразити таким чином (Мал. 18):

Міфічна модель комбінаторики

Реальна модель комбінаторики

Мал. 18

Ефект “супутньої ознаки” дає про себе знати в двох випадках: по-перше, у разі принципової несхожості перетворюваної і перетворюючої систем, коли який-небудь елемент (чи елементи) перетворюючої системи, що однозначно заявив чи заявили про себе, штучно переміщається в перетворювальну, і, по-друге, коли цей елемент (чи елементи) має свою протилежність, яка не є домінуючою в перетворюючій системі і носить в ній периферійний або неявний, прихований характер. Прикладом *першого варіанту* прояву ефекту “супутньої ознаки” може служити постановва Міністерства вищої освіти УРСР на початку 1980 років про “Посилення дисципліни професорсько-викладацького складу вузів”, коли міністр цього відомства Єфименко вирішив налагодити дисципліну у своєму відомстві за рахунок перенесення в нього ідеального армійського порядку у військових частинах: на кафедрах з’явилися чергові викладачі з червоними пов’язками, спеціальні журнали, жорстко реєструючі прихід і відхід кожного з викладачів, а також перелік всіляких санкцій. Дисципліна армійських підрозділів, що так необхідна в умовах військової служби і що відповідала її авторитарній специфіці, була автоматично перенесена в стіни демократичної за своєю суттю організації. І, звичайно ж, нічого окрім кеп-

кувань, обурення і невдоволення викладачів таке “нововведення” не принесло, і незабаром від нього довелося відмовитися. Прикладом *другого варіанту* прояву ефекту “супутньої ознаки” є недоречні неоліберальні рецепти “шокової терапії” в постсоціалістичних країнах. Автори і прихильники “шокової терапії” Л.Бальцеревич (Польща), Є.Гайдар (Росія), О.Гальчинський, А.Пасхавер (Україна) однозначно пропагували повсюдне і незмінне перетворення соціалістичної суспільної власності в капіталістичну приватну: ми, мовляв, повинні при такому крутому повороті економіки пережити шок, зате в недалекому майбутньому усіх нас чекає благо успіху. Ці горе-реформатори проігнорували усі тіньові, негативні сторони приватновласницьких стосунків, які гостро дають про себе знати у високорозвинених капіталістичних країнах головним чином в періоди криз і спадів. Час показав усю неспроможність і порочність “шокової терапії”, коли вилізли назовні вади і хиби приватновласницьких стосунків. І ще один, мабуть, найцікавіший приклад з підступністю “супутньої ознаки”. Йдеться про відому свого часу теорію конвергенції – сходження воедино капіталізму і соціалізму, двох протилежних систем, кожна з яких повинна внести свій позитив в розвиток людського суспільства. Родоначалником теорії конвергенції, як відомо, був П.Сорокін, і, коли він поділився своєю гіпотезою з Т.Парсонсом, той досить скептично до неї поставився: чи не вийде навпаки – адже можуть зійтися воедино і прокласти дорогу в майбутнє негативні сторони двох систем? Пройшов час, і він показав небезпідставність скептицизму Т.Парсонса. Про можливі негативні наслідки конвергентного процесу заговорили учені зі світовим ім’ям – Г.Маркузе, Ю.Хабермас, П.Штомпка, учені Римського Клубу. У 1993 році російський соціолог М.Покровський, разом з американським соціологом Д.Браунінгом, на одній з конференцій в США рішуче заявили про те, що в розвитку людського суспільства можливі два види конвергенції – функціональна і дисфункціональна, залежно від того, які сторони протилежних систем переважають в процесі розвитку. Рівним чином можна вважати, що конвергенція буває еволюційна й інволюційна, що відкидає людство назад. Усе це наочний приклад того, як в операціях комбінаторики важливим є врахування “супутніх ознак”. У приведеній вище схемі відбите те, що не лежить на поверхні спостережуваних явищ, коли частенько приховані негативні елементи при перенесенні їх в іншу систему, легко з’єднуючись між собою, швидко витісняють позитивне. Прагнучи до кращого, люди отримують гірше. Подібну метаморфозу можна назвати “ефектом Бернарда Шоу” по

аналогії з історичним анекдотом про те, як до класика англійської художньої літератури, зовсім не блискучого привабливою зовнішністю, звернулася красива великосвітська пані: “Дорогий Бернарде! Пропоную Вам з’єднатися зі мною шлюбними узами. Уявляєте, які у нас будуть діти! Вони будуть такими розумними, як Ви, і такими красивими, як я”. На це письменник відповів їй: “Мадам! Ви абсолютно забули про інший, небажаний варіант. А що коли наші діти виявляться такими розумними, як Ви, і такими красивими, як я”. Сучасним “комбінаторам”, особливо вітчизняним, необхідно пам’ятати про можливість подібного ефекту.

Лекція 4

6.4. *Інтерактивні методи конструкторсько-винахідницької діяльності*

Методологічні стратегії творчого мислення, формалізовані операції і процедури конструювання і винахідництва, розглянуті нами вище, відносяться передусім до *індивідуального* мислення людини, мислення як такого. Але разом з цим існують *інтерактивні (групові) методи* винахідництва, коли соціальна інженерія з’являється перед нами не як одичне евристичне мислення особи, а як груповий пошук, як ансамбль взаємодоповнюючих і в той же час взаємоспростувальних точок зору, а кінець кінцем як колективна (колегіальна) творчість.

Колегіальна творчість хороша тим, що в ній винахідник не “вариться у власному соку”, що творчі знахідки окремих винахідників тут же піддаються строгій і найчастіше непередбаченій для самих винахідників критиці, верифікації або корекції, що прискорюють і, до певної міри, полегшують процес винаходу, роблять його досконалішим. Слабкими і уразливими сторонами колективної творчості є, з одного боку елемент можливої безвідповідальності, покладання надії на активність інших, своїх колег, відсутність напруги і оригінального творчого “я”, з іншого ж боку, – амбітність інтелектуальної еліти, бажання “виділитися” при сумнівному характері пропозицій, що вносяться. Можливо, з цієї причини історія не знає випадків *колективної геніальності*, але добре знає випадки *індивідуальної геніальності*. Резон на користь колегіальної творчості полягає в тому, що вона не заперечує і не покликана заперечувати ролі і значення окремих геніальних винаходів, але оскільки генії в історії – рідкість, то колективна творчість покликана компенсувати їх природний недолік.

Звідси – усталені і важливі методи групового винахідництва і пошуку, що стали свого роду класичними.

До методів групового винахідництва, точніше виражаючись, до методів інтеракційних рішень передусім відносяться: *мозковий штурм* (*storm brain*); *метод фокус-групи*; *ділові ігри* (*ігротехніка*); *кейс-метод* (*case – method, case – study*), або *аналіз конкретних ситуацій*. Охарактеризуємо коротко кожен з цих методів.

Метод мозкового штурму (*мозкової атаки*). Цей метод уперше був розроблений і використаний в 30-і роки минулого століття американським дослідником А. Осборном, що отримав згодом різні його найменування і модифікації, – групове рішення задачі, конференція ідей, масова мозкова атака, метод синектики, метод фокальних об'єктів і так далі. За всіх нюансів і акцентів його використання ядром цього методу є *колективна розробка оптимального варіанту поставленого завдання*. Вимоги цього методу такі: (а) склад учасників за усією їх елементарною компетентністю має бути різноманітним, складатися з людей, які взаємно дистанціюються один від одного, і, по можливості, включати “свіжоголових”, оригінально мислячих «людей з вулиці»; (б) створення “котла ідей” – прийняття (без всякої критичної оцінки!) найбанальніших і найнесподіваніших, “божевільних” і незрозумілих, на перший погляд, пропозицій; (в) «котел ідей» або передається новій, більше кваліфікованій групі фахівців (експертам), або стає предметом аналізу колишньої групи, але озброєною вже новою метою – метою критичної оцінки кожної з ідей загального “котла”; (г) «рух назад» творчої колегіальної думки – від некритичного створення “котла ідей” до прискіпливого і усебічного аналізу його складових з метою вибраковування неспроможних, непереконливих або тавтологічних ідей, зведення “котла” (50–60 ідей) до мінімуму його складових (від 1 до 3); (д) остаточний колегіальний вибір найбільш прийняттого (переконливого) варіанту пропозиції і “запасного” варіанту (“про всяк випадок”). Практика показує, що багаторічне використання методу мозкового штурму цілком виправдало себе, залишаючи непорушним і ефективним саму його суть, але в той же час вона виявила й інше – модифікацію, поліваріантність цього методу, що полягає в тому, що залежно від міри складності або специфіки вирішуваної задачі нерідко стали порушуватися основні вимоги мозкового штурму. Так виник *метод синектики*, розроблений в 50-і роки минулого століття американським ученим У.Гордоном. Від звичайного мозкового штурму він відрізняється компактнішим і одноріднішим

складом групи висококваліфікованих учасників (“синекторів”), а також злиттям воедино етапів (б) і (в) класичного “мозкового штурму”, тобто можливості критичної оцінки пропозиції (ідеї), що поступила, у момент її подачі. Інше відгалуження від методу мозкового штурму – *метод фокальних об’єктів*, про який уперше заговорив в 1926 році професор Берлінського університету Е.Кунце і який згодом розвинув і удосконалив на початку 1960–х рр. американський учений Ч.Вайтінгтон. Суть цього методу полягає в предметній вузькості вирішуваної проблеми, одна із складових якої як би стає фокусом уваги усієї групи фахівців на терені цієї проблеми. Учасники групи в рішенні задачі, що стоїть перед ними, шукають аналогічні специфічні ознаки, що знаходяться у вже відомих об’єктах (“вирішених завданнях”), і на підставі цієї аналогії вирішують в гіпотетичній формі проблему, що стоїть перед ними. Пізніше з розвитком сфери споживання, маркетингу і реклами метод фокальних об’єктів трансформувався в широко відомий *метод фокус-групи*.

Ділові ігри (ігротехніка). Якщо метод мозкового штурму грає безпосередньо функціональну, прикладну роль у вирішенні конкретної проблеми, то метод ділових ігор, ігротехніка виконують головним чином учбово-розвиваючу функцію і безпосередньо не спрямовані на вирішення виниклої конкретної проблеми. Вони, так би мовити, працюють на загальнотворчу підготовку учасників гри і розвивають в людині здатність до рішення як багатопорядкових, так і єдинопорядкових типових завдань. Ділові ігри як правило мають *діалогічний* характер, характер *протидії* і *наукової полеміки* з приводу знаходження адекватної відповіді на поставлене питання. При цьому партнери-суперники нерідко поділені на дві сторони – на ту, що розвиває і на ту, що розвивається. Проте існують і такі ігри, в яких має місце паритет між полемізуючими сторонами, і в цьому випадку потрібна третя сторона – арбітр, керівник або арбітражна група, що здійснює функції оцінювання, коригування і суддівства.

Ділова гра є формою винахідницької діяльності на основі “ходів” і відгуків людини на протидію йому тих або інших зовнішніх сил. “Супротивник” в діловій грі є потужним коректором, що вказує на усі неправильні “ходи” людини, яка претендує на роль винахідника, і якщо цей супротивник, вичерпавши усі свої внутрішні ресурси, не знаходять адекватної ситуації протидії, то людина, що грає з ним, стає переможцем, гідним звання соціоінженера. Результати ділових ігор застосовуються у виробничих ситуаціях, в керівництві людьми і розв’язуванні конфліктних ситу-

ацій, а також в маркетингу і бізнесовій діяльності, тобто в тих випадках, коли у ситуаціях, що виникають, вбачається аналог раніше проведених ігор. Прийнято вважати, що “ділові ігри” (“business-games”) уперше виникли в 1950-і роки в США. Насправді ж вони з’явилися раніше – в 1930-і роки в Ленінграді, коли була створена “група пуску новобудов” у зв’язку з помилками і прорахунками в організації пускового періоду. Природне на ті часи питання: “Як краще всього організувати пуск новобудов?” породив відповідь за допомогою “ділової гри”, за досвідом якої з’явилася маса ділових ігор – “диспетчерських”, “аварійних”, “організаційних”, “управлінських” і так далі Один з авторів – “першопрохідців” цих ігор пізніше згадував, що їх метою було “знайти спосіб хоч частково набути досвіду пуску до самого пуску”. Проте, як і багато чого іншого з галузі соціальної інженерії, “ділові ігри” з часом були забуті. І лише в 1970–1980 роки в СРСР, зокрема в Москві, Ленінграді, Пермі, Дніпропетровську пройшла хвиля учбово-академічних ігор, фактично так і не торкнувшись виробничого життя. Можливо, інтерес, що посилюється до соціоінженерних розробок, реанімує увагу до “ділових ігор”, які, по-перше, покликані озброювати фахівців знаннями різних варіантів оптимального рішення схожих між собою завдань і, по-друге, тренують їх творче мислення і здібності самостійно і оперативно приймати оригінальні рішення.

Аналіз конкретних ситуацій (кейс-метод). В даному випадку йдеться про два різновиди ситуацій – *типові*, такі, що мають вже аналог зафіксованих рішень, і *унікальні рішення*, що не мають аналога. Зусилля інженерної групи в аналізі конкретних ситуацій спрямовані, таким чином, як на пошук аналогічних випадків (“кейсів”) оптимального виходу з цих ситуацій та їх вже відомого вирішення, так і на винахід виходу з них або їх творчого рішення. Існуючі картотеки з описом конкретних ситуацій і оптимального варіанту їх рішення – результат колективних або індивідуальних знахідок, і з цієї причини цілком резонно зараховувати кейс-методи до групового методу винахідницької діяльності. Конкретна проблемна ситуація у сфері виробництва, виховання, психологічної сумісності або сімейного конфлікту краще і оперативніше вирішується груповим способом, оскільки (а) хто-небудь з членів групи напевно знає аналог рішення подібної ситуації, тоді як не знають про неї інші, (б) колективний розум, у разі відсутності готового рецепту вирішення проблеми, швидше і оптимально приходиться до цього рішення. Полегшує процес цього рішення і сама *формалізована* структура аналізу конкретних ситуацій: детальний опис ситу-

ації; віднесення цієї ситуації до певного розряду (певному класу) ситуацій і на цій основі вибір стратегії вирішення цієї ситуації; визначення всіляких варіантів вирішення (виходу) з ситуації, що склалася, з використанням стратегічного методу її вирішення; вибір найбільш відповідного варіанту рішення (вже апробованого у минулому або прорахованого априорі).

Такі в короткому їх визначенні інтерактивні методи соціоінженерної діяльності.

Словник термінів

Методологія пошуку – орієнтація на існуюче, але мало помітне явище, здатне за інших умов стати опуклуканим і більш значущим явищем (аналогом).

Методологія винахідництва – орієнтація на неіснуюче явище як результат раптового, але підготовленого усім попереднім способом мислення “осаяння”, до якого підштовхує стратегія винахідливого мислення, – поширення принципу сумніву на ціннісно-нормативну сферу свідомості винахідника; здатність оперативного перемикавання з однієї парадигмальної площини мислення на іншу; створення “внутрішнього” опонента – alter ego; акцентування вірогідності “неможливості”; постійний аутотренінг.

Аналітико-синтетичні процедури – це ті пошуково-винахідницькі операції, які здійснюються з урахуванням властивостей і особливостей предмета (об’єкту) перетворення; ці операції як би “ближче” до перетворюваного об’єкту, до пошуку способу його перетворення і тому конкретніші. Чим дрібніше об’єкт, чим більше він локалізований, тим більше доступний перетворенню.

Складна комбінаторика – найбільш відповідальна і складна процедура з усіх конкретних процедур, що здійснюється на рівні державних реформ і міждержавних рішень. Процедура комбінування елементів або фрагментів міждержавних соціальних реальностей пов’язана з їх системною сумісністю або несумісністю один з одним, що вимагає від реформаторів і їх радників обережності і обачливості при розробці широкомасштабних проектів перетворень.

“Ефект Бернарда Шоу” – одне з помилкових і непродуманих системних перетворень, коли спонтанним і непередбаченим для реформаторів (соціальних інженерів) шляхом легко поєднуються один з одним тіньові, негативні сторони перетворюваних об’єктів замість очікуваного позитивного ефекту їх з’єднання.

Інтерактивні методи в соціоконструкторській діяльності – розробка і ухвалення тих рішень, які досягаються колегіальним, груповим способом.

? Контрольні запитання

1. У чому полягає стратегія винахідницького мислення?
2. Що таке поліпарадигмальне мислення і чому воно потрібне передусім у винахідницькій діяльності?
3. Що таке “тіньовий” варіант вибору у винахідницькому мисленні?
4. Які з аналітико-синтетичних процедур найчастіше використовуються в інноваційній маркетинговій діяльності?
5. Чому потрібний системний підхід в операціях складної комбінаторики?
6. Які помилки найчастіше допускаються в операціях комбінаторики?
7. Що таке “ефект Бернарда Шоу”?

📄 Темі рефератів

1. Методологічні основи пошуково-винахідницької діяльності в соціальній практиці.
2. Аналітико-синтетичні процедури в соціальній творчості.
3. Операції простої і складною комбінаторики.
4. Системний підхід до операцій складної комбінаторики.

📖 Література

1. *Александров Л.В., Карпова Н.Н.* Инженерное творчество – пути активизации. – М., 1994.
2. *Альтшуллер Г. С.* Творчество как точная наука. – М., 1979.
3. *Альтшуллер Г. С., Злотин Б.Л., Зусман А.В., Филатов В. I.* Поиск новых идей – от озарения до технологии. – Кичнев, 1989.
4. *Анализ социальных систем на пороге XXI столетия: теория и практика.* Материалы международной конференции в 2-х томах. – М., 1996.
5. *Библер В. С.* Мышление как творчество. Введение в логику мнимого диалога. – М., 1973.
6. *Бусленко Н.П.* Лекции по теории сложных систем. – М., 1973.
7. *Валдайцев С. В.* Менеджмент инноваций // Вестник СПб. университета. Серия 5. – Экономика. – 1993.
8. *Винограй Э.Г.* Общая теория организации и системно-организационный подход. – Томск, 1989.

9. Диксон П. Фабрика мысли. – М., 1976.
10. Дудченко В. С. Инновационные игры. – Таллин, 1989.
11. Дудченко В. С. Основы инновационной методологии. – М., 1996.
12. *Інноваційний менеджмент*. Методичний посібник в 2-х частинах. – К., 1991.
13. *Інноваційний прогрес в країнах розвинутого капіталізму*. – М., 1991.
14. Кайдалов Д.П., Сулменко Е.И. Актуальные проблемы социологии труда. – М., 1974.
15. Карпова Ю.А. Введение в социологию инноватики. – М., СПб, 2004.
16. Макаревич В. Н. Игровые методы в социологии: теории и алгоритмы. – М., 1994.
17. Масалков И.К. Психосоциологические методы социальной инженерии. – М., 1995.
18. *Нововведения как фактор развития*. Сб. трудов ВНИИСИ. Вып. 16. – М., 1987.
19. *Общество как целостное образование*. – М., 1989.
20. Овчинников В.Г. Методология и методика в прикладном социологическом исследовании. – Л., 1989.
21. Подшивалкіна В. І., Лукашевич М. П., Суїменко Є. І., Каменська Т. Г. Макро і мікро соціальна інженерія. Соціоінженерний практикум. – Одеса, 2001.
22. Санто Б. Инновация как средство экономического развития. – М., 1990.
23. Стефанов Н. Общественные науки и социальные технологии. – М., 1978.
24. Суїменко Є. І. В якій Україні ми живемо? Ще одна версія сутності трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6.
25. Сулменко Е.И. Системно-организменный подход в конструировании новых социальных реальностей // Информенергетика III тысячелетия: социолого-синергетический и медико-экологический подходы. – Кривой Рог, 2003.
26. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. – М., 1978.
27. Щедровицкий Г.П. Избранные труды. Наука. Инженерия. Проектирование. Организация. – М., 1995.

ТЕМА 7. ЗАКЛЮЧНА ЛЕКЦІЯ

У заключній лекції мені б хотілося ще раз відмітити роль соціальної інженерії в розвитку сучасного суспільства. Ця її роль здійснюється двома шляхами – шляхом проникнення в буденну свідомість наших громадян наукових методів і способів соціальної інженерії, уміння самостійно знаходити адекватні соціальним ситуаціям, що склалися, рішення, а також шляхом безпосереднього впливу на поведінку наших громадян наукових розробок інженерних служб. У першому випадку ми маємо справу з науковою життєвою самоорганізацією громадян, в другому – з дією на них компетентних соціоінженерних працівників.

Обидва ці способи дії на людей соціальної інженерії не мають нічого спільного з приписуваною їм роллю маніпулювання поведінкою. Сучасний рівень цивілізованості громадян, особливо в розвинених країнах, дозволяє у цілому ряді випадків втручатися соціальним науковим імперативам в їх особисте життя. При цьому важливо підкреслити дві обставини: перше – подібне втручання може здійснюватися тільки за згодою на це громадян; друге – втручання в особисте життя громадян завжди повинне виступати у формі науково-обґрунтованих рекомендацій. І ніколи – запам'ятайте це – соціальна інженерія не повинна виступати у формі грубо нав'язливої соціократії.

Супротивники соціальної інженерії приписують їй роль сцієнтизації (сайєнтизму), тобто роль деякого строгого наукового наказу з боку держави, громадського життя в цілому або її складових на підставі суспільних наук, передусім соціології, по аналогії з безболісним впровадженням в практику даних природознавства. Доречно зауважити, сцієнтизм має глибокі історичні корені. Він сходить ще до античних часів, до ідеї Платона озброювати всесильних імператорів філософською мудрістю. Багато пізніше спроби “виправити поведінку людей” дали про себе знати в епоху Просвітництва, коли в середовищі інтелектуальної еліти деяких

передових феодальних країн народилася ідея “освіченої монархії”. Суть цієї ідеї елементарно проста: досить королеві або цареві засвоїти філософську премудрість передового вчення, і на підставі виданих ними законів держава стане розвиватися у бік “добра і процвітання”. За прикладами ходити недалеко. Багато хто напевно знає, що Катерина II, як і імператриця Єлизавета, раз у раз запрошували на філософські бесіди Дідро і Вольтера, читали Руссо і Монтеск’є, обростаючи при цьому освіченою мудрістю, від якої на Русі та в Україні простому народу так і не стало легше. Багато пізніше з соціократичними ідеями виступив Конт, але мудрості керівництва при цьому не додалося. Нарешті, в новітній період історії Марксом і цілою плеядою інших учених була створена наукова концепція, згідно якої людство, по-перше, повинне в історичній своїй перспективі піднятися до матеріальної можливості ліквідації соціального гніту і класового розшарування і, по-друге, процес цієї ліквідації неминуче має бути пов’язаний з війнами і революціями. Поразка соціалізму в радянській формі поставила в очах багатьох суспільствознавців під сумнів соціоінженерні пророцтва Маркса, після чого в середовищі соціологів, державних і господарських практиків зміцнилася недовіра до спроможності макросоціальних прогнозів взагалі і приписів марксистської соціальної інженерії зокрема. Це негативне і недовірливе відношення до можливості рішення соціальною інженерією громадських проблем на їх макрорівні до певної межі компенсувалося її можливостями рішення *мікросоціальних проблем* – проблем суто особистого або контактано-групового рівня, сімейних конфліктів, конфесійного тертя, виховної і соціальної роботи, морально-психологічної сумісності в малих групах, регіональних або *часткових* проблем організації і управління різними, передусім виробничими, групами і так далі, і тому подібне. Коротше кажучи успішний розвиток соціальної інженерії пішов у вузько прикладному напрямі, у напрямі “соціології малих справ”, як на тому наполягали Карл Поппер і Фрідріх Хайск.

Але чому ж все-таки не спрацювала в складних перипетіях історії елітарна методологія соціальної інженерії, тоді як відомі відкриття в галузі природних і технічних наук, як це часто можемо ми спостерігати, майже завжди супроводжуються новими винаходами і їх впровадженнями? З цієї елементарної причини, що розвиток продуктивних сил, а значить і природних, технічних наук, менше зачіпає *соціальні інтереси* різних груп людей, ніж розвиток соціально-економічних, статусних відносин між людьми, передусім відносин власності, які завжди, в усіх випадках

пов'язані з корінними життєвими інтересами людей. Глибоко був правий Маркс, що відмітив ту обставину, що поведінкою і дією людей управляють не аргументи науки, а їх корінні соціальні інтереси. Людство рухається ідеологічними міркуваннями, а не неупередженими науковими знаннями. Саме з цієї причини замість безкровного "кабінетного" рішення соціо-інженерними способами соціально-економічних проблем в людському суспільстві за усю його багатотисячолітню історію відбуваються конфлікти інтересів – конкуренція, війни і революції. Чи означає все це відсутність у правлячих кругів сучасних потужних держав розуміння необхідності великих, макросоціальних реформ? Ні в якому разі. Іноді правлячі круги змушені звертатися до макросоціальної інженерії, що означає доцільність соціально-економічних і правових поступок з боку можновладців. Так було, приміром, в період "великої депресії" в 1930 роки в США ("Новий курс" Ф.-Д.Рузвельта), в післявоєнні роки (1941–1945) у ФРН (відомі реформи Л.Ерхарда), про що вже мовилося вище, а також в період реформування медичного обслуговування в 2010 році (реформа Б.Обами). В той же час доводиться констатувати, що подібного роду "поступки" або інженерні винаходи державного макрорівня відбуваються досить рідкісно і що сучасна соціальна інженерія займається переважно рішенням завдань паліативного, часткового характеру. Такий характер її функціонування в країнах Європи і США. Що ж до України, то тут вона перебуває в україн жалюгідному стані на тлі тих досягнень, які мали місце в 70–80-і роки минулого століття і про які говорилося раніше в наших лекціях.

В узагальненому вигляді цей стан, *по-перше*, свідчить про фактичну відсутність каналів зворотного зв'язку, тобто якої б то не було участі громадян в організації й управлінні громадськими процесами. У газетах й інших ЗМІ вже не існує рубрика "Заходів вжито" або що-небудь в цьому роді. З магазинів, кіосків, різних кас зникли книги скарг. Не лунають дзвінки в редакції газет і телеканалів, бо ніхто не знає їх справжніх адрес, оскільки усі вони пішли в благополучне і спокійне підпілля. У свій час добре працював канал телефонного зв'язку 0–51 "Київраді", але, очевидно, велика кількість негативної інформації і свідомо невиконуваних вимог з боку громадян відбили всяке бажання у "служби довіри" спілкуватися із заявниками. *По-друге*, стосунки приватної власності й економічний прагматизм нуворипів фактично змели з лиця землі "заводські соціологічні служби" за їх "непотрібністю". Власник підприємства наперед усе знає і приймає рішення самостійно, щоб він міг ще годувати якісь допо-

міжні служби. *По-третє*, якщо хто-небудь з сучасних соціологів і виявляє цікавість до соціальної інженерії, то тільки до тієї її іпостасі, яка б дозволила йому збагачуватися за рахунок умілої маркетингової діяльності, за рахунок підказок своєму шефові як краще всього “make money”. Іншими словами, соціальна інженерія в сучасних українських умовах у кращому разі може виконувати тільки вузько-прагматичну функцію примноження грошей. *По-четверте*, як показує досвід, соціально-інженерні розробки нині найбільш усього знаходять собі застосування в галузі електоральної соціології. Вони перманентно загребуються в передвиборчих і виборчих кампаніях, а потім благополучно йдуть у відпустку. Таке, без всяких прикрас, становище соціальної інженерії в сучасному українському суспільстві. І якщо цей предмет існує, то лише в союзі з надією на швидку і неодмінну потребуваність в кращій і гідній його іпостасі.

Вища школа соціології
при Інституті соціології НАН України

01021, м.Київ, вул.Шовковична, 12
тел./факс: 044-255-60-56
E-mail: school@i-soc.org.ua

**Вища школа соціології при Інституті соціології НАН України
пропонує підвищення кваліфікації за такими напрямками:**

1. Основи теоретичної та прикладної соціології (3 модулі).
2. Технології прикладних соціологічних досліджень (3 модулі).
3. Політичний маркетинг та електоральні технології (3 модулі).
4. Методи та технології маркетингових досліджень (3 модулі).

Майстер-класи:

СУЇМЕНКО Є.І. *“Соціальна інженерія: процедури та технології”*

ПРИБИТКОВА І.М. *“Демографікс”*

СИМОНЧУК О.В. *“Глибине інтерв'ю: теорія і технології”*

БЕВЗЕНКО Л.Д., ГОРБУНОВА Л.С., ДОБРОНРАВОВА І.С., ОЖЕВАН М.А. *“Вступ у синергетику: (Філософія, методологія і соціологія)”*

АРСЕНКО А.Г. *“Діловий етикет і протокол”*

БУРОВ І.В. *“Соціологія безпеки”*

СТУКАЛО С.М. *“Методика підготовки інтерв'юерів”*

ВИНОГРАДОВ О.Г. *“Програмний комплекс SPSS в соціології та маркетингу”*

ГОРБАЧИК О.А. *“OCA New Line”*

Обсяг навчальних курсів і “Майстер-класів” – від 20 до 140 годин.

Термін навчання — від 1 тижня до 3 місяців. Форма навчання – денна,очно-дистанційна. Навчання платне.
По завершенні видається Свідоцтво про підвищення кваліфікації державного зразка.

Навчання за спеціально розробленими індивідуальними програмами передбачає:

- консультації для вступників до **аспірантури** або **докторантури** Інституту соціології НАНУ;
- підготовку **наукової роботи (публікації)**, аналітичного огляду, доповіді тощо;
- складання **кандидатських іспитів** із соціологічних спеціальностей та історії соціології.
- надання науково-практичних **консультацій** зі спеціальних питань;
- психологічне та професійне **тестування**.

Навчання у Вищій школі соціології при Інституті соціології НАН України забезпечує **висококваліфікований професорсько-викладацький склад**, до якого належать вчені та практики, що здобули міжнародне визнання та досвід роботи у провідних університетах світу, а це – запорука отримання високого рівня теоретичних знань та практичних навичок для розв'язання конкретних проблем.

*Для отримання більш докладної інформації про наші можливості та умови співпраці
звертайтеся на сайт www.i-soc.org.ua або e-mail: i-soc@i-soc.org.ua*

СО
УРА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

СУІМЕНКО ЄВГЕН ІВАНОВИЧ

СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ

Експериментальний курс лекцій

Відповідальний редактор
Комп'ютерний набір

Комп'ютерна верстка

Л.О.Лещенко
О.О.Суїменко,
Р.А.Пеша
С.В.Нікітіна,
О.О.Суїменко

В оформленні обкладинки використано літографію М.Ешера
«Рука з дзеркальною кулею» («Hand with Reflecting Sphere», 1935)

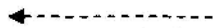
Підписано до друку 7.07.2011. Формат 60x84/16. Папір офс. №1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 13.02. Замов. № 11-559-К. Наклад 300.

Віддруковано ЗАТ «ВІПОЛ». 03151, Київ, вул. Волинська, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 752 від 27.12.2001 р.

На стор. 174, мал. 7

пошукові (експериментальні) дії

корегуючі дії